

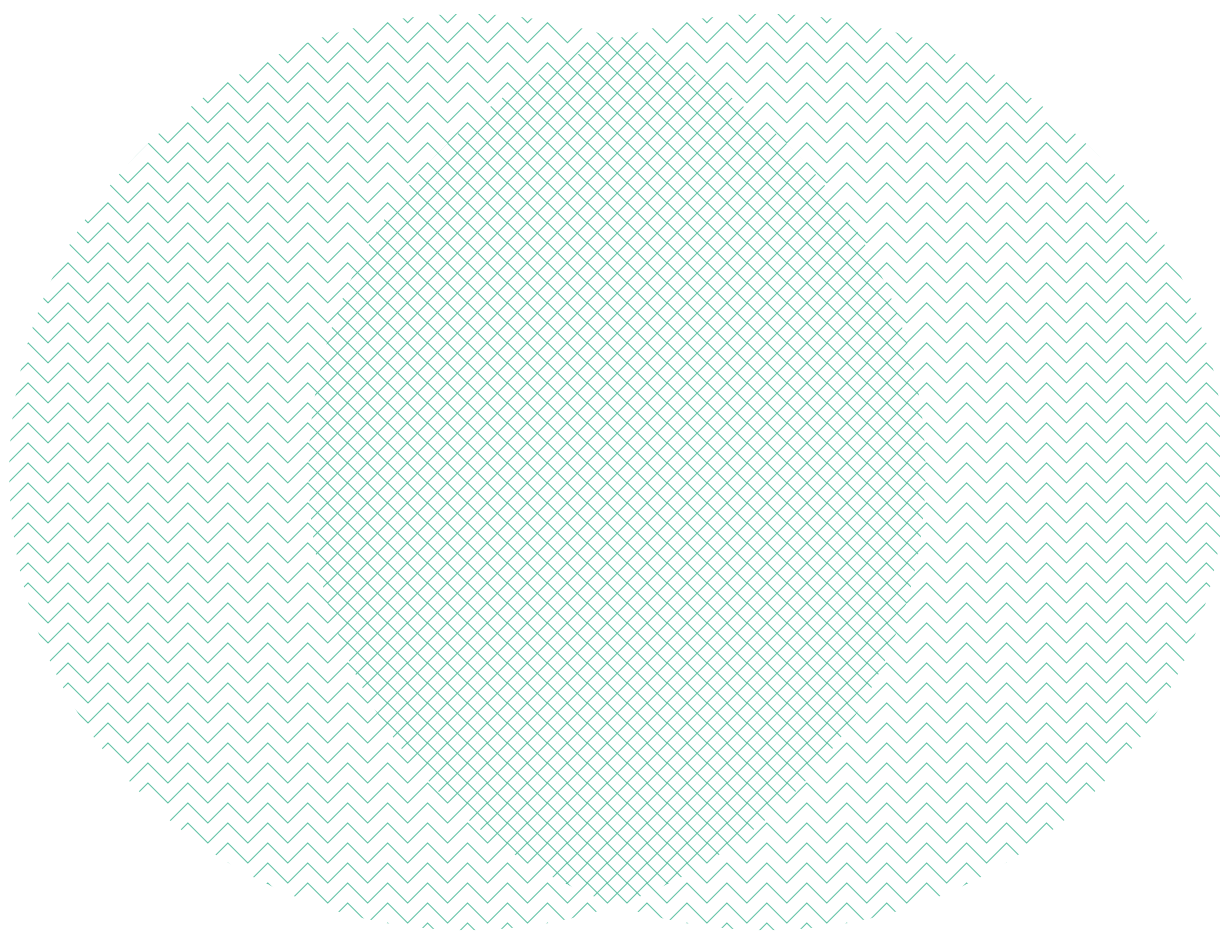

Vlaanderen
is erfgoed

Erfgoedbalans 2017

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

Erfgoedbalans 2017

COLOFON

Dit rapport maakt deel uit van de reeks Onderzoeksrapporten van het agentschap Onroerend Erfgoed.

73: De erfgoedbalans

Een uitgave van het agentschap Onroerend Erfgoed.
Published by the Flanders Heritage Agency

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER
Sonja Vanblaere

AUTEURS
Korneel De Grootte, Raf Ribbens en Serge Defresne

OMSLAGILLUSTRATIE

Eén van de grondleggers van de naoorlogse monumentenzorg van professor Raymond M. Lemaire, één van de Belgische 'Monuments Men' en prominent lid van de internationale onroerenderfgoedscène. Hij was onder meer co-redacteur van het Charter van Venetië en paste de principes hiervan toe op de restauratie van het Groot Begijnhof van Leuven (foto), dat in 1962 was aangekocht door de Leuvense universiteit, en waarvan de eerste restauratiefase (1963-1972) aan Lemaire werd toevertrouwd. Lemaire stond mee aan de wieg van Bouwen door de Eeuwen Heen en de achterliggende inventarismethodiek. Hoewel zijn verdiensten vandaag wel eens worden gecontesteerd, profileerde Lemaire zich ook in verschillende stadsvernieuwingprojecten, en probeerde erfgoed daarin een gepaste plaats te geven. / Foto © Departement Mobiliteit & Openbare Werken, Algemene Technische Ondersteuning. 1997

agentschap Onroerend Erfgoed
Havenlaan 88 bus 5, 1000 Brussel
T +32 2 553 16 50
info@onroerenderfgoed.be
www.onroerenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Open Data Licentie Vlaanderen v. 1.2.
This work is licensed under the Free Open Data Licence Flanders v. 1.2

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Internationaal-licentie.
Bezoek <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van de licentie.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

ISSN 1371-4678

Inhoudstafel

WOORD VOORAF	8
INLEIDING	11
HOOFDSTUK 1	13
ONROERENDERFGOEDZORG IN VLAANDEREN	
1 / ONROERENDERFGOEDZORG IN VLAANDEREN	14
1.1 De eerste stappen naar een doelgericht onroerenderfgoedbeleid	14
1.2 De internationale dimensie	17
1.3 De organisatie van het Vlaamse beleidsveld	20
1.4 Naar een gedeelde verantwoordelijkheid	22
HOOFDSTUK 2	27
DE BASISINSTRUMENTEN VAN HET VLAAMSE ONROERENDERFGOEDBELEID	
2 / DE BASISINSTRUMENTEN VAN HET VLAAMSE ONROERENDERFGOEDBELEID	28
2.1 Inventarisatie	28
2.1.1 Inventaris bouwkundig erfgoed	29
2.1.2 Landschapsatlas	35
2.1.3 Centrale archeologische inventaris	36
2.2 Bescherming	41
2.2.1 Monumenten	41
2.2.2 Stads- en dorpsgezichten	47
2.2.3 Landschappen	50
2.2.4 Archeologische monumenten en archeologische zones	55
HOOFDSTUK 3	57
DE DOELMATIGHEID VAN HET ONROERENDERFGOEDBELEID	
3 / DE DOELMATIGHEID VAN HET ONROERENDERFGOEDBELEID	58
3.1 Van 'klasseren' naar een geïntegreerde benadering	58
3.2 Gedeelde zorg	65
3.2.1 Beheersplannen als bindmiddel	65
3.2.2 Financiële tegemoetkoming als stimulans	66
3.2.3 De staat van het erfgoed als graadmeter	68
3.3 Onroerend erfgoed als onderdeel van de leefomgeving	70
3.3.1 Wonen in erfgoed	72
3.3.2 Verzoenen van belangen	74
3.3.3 Herbestemming	75
3.3.4 Een toekomst voor religieus erfgoed	77
3.3.5 Erfgoedontsluiting	78

UITGELEIDE: HET ONROERENDERFGOEDDECREET	83
BIBLIOGRAFIE EN BIJLAGEN	87
BIJLAGE: TABEL MET OVERZICHT VAN HET BOUWKUNDIG ERFGOED PER GEMEENTE	88
LIJST VAN AFKORTINGEN	98
LITERATUUR	99
WEBSITES	104
WETTEKSTEN	104
VERANTWOORDING VAN KAARTEN	104

Restauratie Sint-Martinusbasiliek Halle Fase VII 2009-2011 Zuidgevel
 spuerbaldakijnpinakelkerkvader
 bloemmotiefprofeetnarduivel
 wildemanhogelkruisbloemdraakbladman

AFBEELDING: De Sint-Martinusbasiliek van Halle, een van de allereerste beschermde monumenten in Vlaanderen, wordt sinds enkele jaren doorgedreven gerestaureerd, met aanzienlijke financiële steun van de Vlaamse overheid. Het project is echter meer dan een restauratie: er worden met name ook inspanningen geleverd om een zo groot mogelijk publiek te betrekken bij het gebeuren. Het behoud van onroerend erfgoed is uiteraard een van de kerndoelstellingen van het onroerenderfgoedbeleid, en premies en subsidies worden daarbij als een vanzelfsprekende motor beschouwd. Toch krijgt onroerenderfgoedzorg steeds nadrukkelijker een brede maatschappelijke dimensie. De erfgoedbalans staat stil bij deze evolutie. / FOTO © Architectenbureau Karel Breda

WOORD VOORAF

De *erfgoedbalans* werd aangekondigd in de beleidsnota onroerend erfgoed van 2009. Het zou één van de instrumenten worden, naast de onroerenderfgoedinventaris en de onderzoeksbalans, voor het wetenschappelijk onderbouwen van een langetermijnvisie voor de onroerenderfgoedzorg. De erfgoedbalans zou *concrete en onderbouwde gegevens* moeten omvatten *over het erfgoed, het erfgoedbeleid en de ontwikkeling daarvan*, en zou als uitgangspunt kunnen dienen *voor een evenwichtige evaluatie en toetsing van het gevoerde beleid, en voor het ontwikkelen van een aangepast of nieuw beleid*. De erfgoedbalans zou dus vooral antwoorden moeten bieden op beleidsvragen:

“Wat is al beschermd? Wat is de fysieke toestand van deze beschermde monumenten, landschappen en archeologische vindplaatsen? Zijn deze beschermingen representatief voor het onroerend erfgoed in Vlaanderen? Wat zijn de toekomstige uitdagingen en kansen voor het onroerend erfgoed in Vlaanderen? Waarom moeten wij het onroerend erfgoed behouden en wat moeten wij behouden? Hoe moeten wij het onroerend erfgoed duurzaam behouden en beheren? Welke zijn de beleidsaanbevelingen en agendapunten (o.m. betreffende het instrumentarium) om een langetermijnvisie voor onroerend erfgoed vorm te geven?”

De erfgoedbalans zou daartoe gebaseerd worden op een *onroerenderfgoedmonitor* met relevante indicatoren. *Uitgangspunt hierbij is niet ‘meten om te meten’, maar een functionele benadering in functie van sturing en bijsturing van het beleid*. De onroerenderfgoedmonitor zou ook inzicht moeten bieden in *het draagvlak voor onroerenderfgoedbeleid, de sociaaleconomische betekenis van onroerend erfgoed, en het monitoren van de fysieke toestand van beschermd onroerend erfgoed*.

Het ambitieniveau van de erfgoedbalans oversteeg met andere woorden de klassieke onroerenderfgoedstatistieken die in de loop der jaren in allerhande jaarrapporten zijn gepubliceerd, en vooral het karakter hadden van een administratief palmares, dat zelden inzicht verschaftte in langdurige tendensen en zich bovendien doorgaans beperkte tot slechts enkele beleidsaspecten. Een echte balans, een stand van zaken in nauwe interactie met een monitor, betekende in eerste instantie een doorgedreven denkoefening over monitoring, over de manier waarop dit zou moeten gebeuren, maar ook over de focus ervan.

Het schrijven van de erfgoedbalans is een langdurig zoekproces geworden, waarbij de ontwikkeling van hulpinstrumenten zoals de monitor moest worden afgewacht, maar het ambitieniveau ook vaak werd geconfronteerd met de grenzen van de realiteit: de klassieke dossierregistratie bood niet altijd het vereiste antwoord op de vragen, thema's als het draagvlak voor onroerenderfgoedzorg en de sociaaleconomische invalshoek vergden fundamenteel nieuw onderzoek,

en de beleidsmatige realiteit maakte een urgentie van het fundamenteel doorlichten van subthema's, zoals het beschermings- en financieeringsbeleid. De erfgoedbalans werd tot slot doorkruist door de nieuwe onroerenderfgoedregelgeving.

De erfgoedbalans is daardoor niet zozeer het ambitieuze totaaldocument geworden dat oorspronkelijk werd beoogd, maar heeft het karakter gekregen van een momentopname, die richting moet geven aan het verdere beleidsmonitoringsproces. De balans biedt dus geen totaaloverzicht van alle mogelijke beschikbare informatie over de Vlaamse onroerenderfgoedzorg, maar beperkt zich tot het zichtbaar maken van tendensen in het beleid en de hiaten in de beleidsinzichten. Evoluties in de regelgeving zijn daarbij belangrijke ijkpunten. Omdat de nieuwe onroerenderfgoedregelgeving echter te recent is om al duidelijke (nieuwe) tendensen te laten blijken, biedt de balans een momentopname van de situatie op 31 december 2014, daags voor de inwerkingtreding ervan. Ter wille van de leesbaarheid van het document, wordt waar nodig wel gerefereerd naar de huidige situatie.

De balans is gebaseerd op talrijke informatiebronnen, maar herneemt de informatie slechts in de mate dat ze beleidsrelevant is of in de mate dat er 'nieuwe' informatie of interpretaties kunnen worden aangereikt. Daardoor is het mogelijk dat bepaalde thema's minder diepgaand worden behandeld, maar hiervoor kunnen dan wel nog de referentiewerken worden geconsulteerd. Deze zijn vermeld in de selecte bibliografie.

De erfgoedbalans is in grote mate gebaseerd op de nieuwe, statistische gegevens, die een plaats hebben of zullen krijgen in de erfgoedmonitor. Deze kwantitatieve gegevens zijn aangevuld met kwalitatieve analyses en met 'best practices', die vooral belangrijk zijn op terreinen waarvoor weinig of geen kwantitatieve gegevens beschikbaar zijn. De balans geldt in die zin ook als aanzet voor een projectportfolio.

AFBEELDING: De Middenpaleolithische site Veldwezelt-Hezerwater is sinds 2007 beschermd archeologisch erfgoed en was in 2013 het eerste beschermde archeologische object dat een restauratiepremie ontving voor de publieke ontsluiting. De plechtige opening vond plaats op 12 juni 2015. Publieke ontsluiting is een klassiek doel van het onroerenderfgoedbeleid. Een zo groot mogelijk publiek kennis laten maken met onroerend erfgoed wordt verondersteld bij te dragen aan het draagvlak voor onroerenderfgoedzorg. Het ontsluiten van onroerend erfgoed wordt dan ook financieel ondersteund. Toch is het niet evident om een goed zicht te krijgen op het effect van deze ambitie. De erfgoedbalans gaat uitgebreid in op de complexiteit van het meten van beleidseffecten. / FOTO © Evellien Impens

INLEIDING

Erfgoed geeft vorm aan onze dagelijkse leefomgeving en is een belangrijke basis voor de levenskwaliteit van de huidige en vooral toekomstige generaties. De zorg voor het erfgoed in Vlaanderen kent een lange en rijke geschiedenis, waarin het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 het laatste nieuwe ijkpunt vormt. Deze **erfgoedbalans** probeert een stand van zaken te schetsen van de onroerenderfgoedzorg aan de vooravond van het in voege treden van deze nieuwe regelgeving op 1 januari 2015. Daarbij worden in de mate van het mogelijke een aantal opvallende kwantitatieve en kwalitatieve tendensen toegelicht.

De erfgoedbalans vertrekt vanuit de ontstaansgeschiedenis van de Vlaamse erfgoedzorg in de 19de eeuw, beschrijft hoe erfgoed en erfgoedzorg toen werden benaderd, hoe de gevolgen van de wereldoorlogen de opstap vormden voor internationale visievorming, het stelselmatig professionaliseren en institutionaliseren van de sector, en de ontwikkeling van regelgeving.

De erfgoedbalans gaat vervolgens dieper in op de belangrijkste instrumenten en processen die de erfgoedzorg vormgeven en sturen: het in kaart brengen van het onroerenderfgoedbestand door middel van inventarissen en het beschermen van specifieke onroerenderfgoedlocaties. In de eerste plaats wordt getoond wat de inzet van deze instrumenten opleverde. De invulling van 'erfgoedwaarde' (en de achterliggende 'behoudsambitie'), is doorheen de jaren echter steeds ruimer geïnterpreteerd, waardoor steeds meer erfgoed werd geïnventariseerd en beschermd en erfgoedzorg een steeds grotere interactie heeft gekregen met de leefomgeving als geheel.

In het hoofdstuk over de doelmatigheid van het onroerenderfgoedbeleid wordt nader ingegaan op de consequenties hiervan. Eerst wordt uitgeweid over de geleidelijke evolutie van 'klassiek' beschermen naar vormen van meer geïntegreerd, anticipatief en participatief beheer, en de bijkomende instrumenten die daartoe werden ingezet. Vervolgens wordt de vraag gesteld of de Vlaamse onroerenderfgoedzorg zijn ambities waar maakt, gelet op het geëvolueerde verwachtingspatroon. Er wordt daarbij in eerste instantie gekeken naar het draagvlak: wordt onroerenderfgoedzorg voor iedereen zo vanzelfsprekend als de sector zou willen? De erfgoedbalans overloopt enerzijds de impact van het instrumentarium en van de rechtsgevolgen, en heeft anderzijds aandacht voor de effecten van het zogenaamde 'flankerende instrumentarium': de middelen die worden ingezet om zo veel mogelijk partners te stimuleren om bij te dragen aan de onroerenderfgoedzorg.

De erfgoedbalans onderzoekt daarnaast de impact van de onroerenderfgoedzorg op onze leefomgeving: in welke mate maakt onroerend erfgoed daarin het verschil en welke obstakels moeten desgevallend nog worden overwonnen? Deze vraag is nieuw: traditionele 'metingen' peilen vooral naar de prestaties van het sectorale instrumentarium, en minder naar de resultaten op het terrein. De erfgoedbalans levert daarom slechts een aanzet voor verdere verkenning.

De erfgoedbalans knoopt tot slot aan bij het Onroerenderfgoeddecreet. Zonder al in te gaan op de concrete resultaten van de nieuwe regelgeving, wordt zeer kort overlopen in welke mate het decreet geworteld is in de geschetste traditie, inspeelt op de recentste evoluties en vooral ook op welke vlakken het vernieuwing hoopt te brengen.

een toekomst voor ons verleden

AFBEELDING: Het logo en motto van het Europese Monumentenjaar 1975. Het Monumentenjaar vormde een symbolisch scharniermoment voor de onroerendergoedzorg. Het 'Handvest van het architectonisch erfgoed in Europa', dat officieel werd afgekondigd tijdens het slotcongres van het Monumentenjaar in Amsterdam, was de voorganger van de grote Europese erfgoedconventies, die tot op vandaag ook het Vlaamse onroerendergoedbeleid kleuren. / **AFBEELDING** © agentschap Onroerend Erfgoed

HOOFDSTUK **1**

**ONROERENDERF-
GOEDZORG IN
VLAANDEREN**

1 / ONROERENDERFGOEDZORG IN VLAANDEREN

De vlag ‘onroerend erfgoed’ dekt vandaag een ruime lading. Het Vlaamse onroerenderfgoedbeleid omvat archeologisch, bouwkundig en landschappelijk erfgoed. Dit kunnen individuele objecten zijn of grotere gehelen, ingebed in een bredere ruimtelijke realiteit. Onroerend erfgoed wordt om de meest uiteenlopende redenen waardevol bevonden: de huidige regelgeving onderscheidt archeologische, architecturale, artistieke, culturele, esthetische, historische, industrieel-archeologische, technische, ruimtelijk-structurende, sociale, stedenbouwkundige, volkskundige of wetenschappelijke waarden.

Deze brede benadering is het resultaat van een lange ontwikkelingsgeschiedenis. Dit hoofdstuk gaat daarom dieper in op de evolutie van het begrip onroerend erfgoed, de ontwikkeling van de onroerenderfgoedzorg en het onroerenderfgoedbeleid in Vlaanderen en de actoren die zich hierin hebben geprofileerd. Aangezien de geschiedenis van de Belgische en Vlaamse monumentenzorg al uitvoerig is behandeld in de literatuur, beperkt het thema zich tot hoofdlijnen, en wordt doorverwezen naar de voornaamste referentieteksten en websites.

1.1 DE EERSTE STAPPEN NAAR EEN DOELGERICHT ONROERENDERFGOEDBELEID

Al in de eerste decennia van de 19de eeuw werd het belang van erfgoed erkend, al lag de focus toen vooral op de herinneringswaarde: erfgoed stond symbool voor een groots verleden. Ook in onze gewesten blijkt die romantisch-historische tendens. Tijdens het Hollands bewind werden politieke initiatieven genomen om waardevol erfgoed te vrijwaren. Zo stemden de *Provinciale Staten* van het huidige Oost-Vlaanderen in 1823 een reglement voor de *goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis of kunst*. Een provinciale en verschillende gemeentelijke commissies, samengesteld uit kunstenaars en kunstliefhebbers, werden belast met het inventariseren van *voorwerpen van kunst of gedenkstukken van geschiedenis* in de openbare gebouwen en kerken, en ze moesten op regelmatige basis inspecties uitvoeren. De ordonnantie verplichtte gemeentebesturen om maatregelen te nemen om een goede bewaring te verzekeren. Enkele maanden later richtte het Gentse stadsbestuur de *Commissie ter bewaring der Kunst en Historiestukken* op. In Brugge, Kortrijk en Veurne zagen soortgelijke stedelijke commissies het licht.¹

De vroeg-19de-eeuwse erfgoedbenadering gedijde goed in het toenmalige revolutionaire en nationalistische klimaat. Erfgoed droeg bij aan het bevestigen van de nationale identiteit, in het bijzonder van de vele nieuwe ‘naties’ die in deze periode het licht zagen, waaronder België. Kunstwerken en historische bouwwerken benadrukten een groots nationaal verleden. Hun ouderdom en duurzaamheid waren een bijkomende vorm van legitimatie. Dit erfgoed was gemeenschappelijk bezit, dat onder de hoede van de gemeenschap moest worden gesteld.

In 1832, kort na de Belgische onafhankelijkheid, stuurde minister van Binnenlandse zaken de Theux op verzoek van Leopold I een omzendbrief aan de provinciegouverneurs die beschouwd kan worden als de **eerste beleidsverklaring** in onze contreien over de zorg voor het bouwkundig erfgoed:

“Le Roi ayant été informé, que des démolitions ont eu lieu ou sont projetées, d’anciens édifices qui présentent de l’intérêt à cause de leur antiquité, des souvenirs qu’ils rappellent, ou sous le rapport historique et des arts, m’a fait connaître son désir que MM. Les Gouverneurs provinciaux veillent, avec le plus grand soin à la conservation de ces monuments, et usent de tous les moyens qui sont en leur pouvoir pour en empêcher la dégradation ou la destruction.”²

In 1835 nam de koning vervolgens het initiatief tot de oprichting van de **Koninklijke Commissie voor Monumenten**. De Commissie kreeg als taak om advies te verstrekken aan de minister van Binnenlandse Zaken over *les*

¹ Stynen, H., De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835 -1940. Stichting Vlaams Erfgoed, Brussel, 1998, p 24-25.

² Stynen, H., Op. Cit., p. 27.

EDIFICES MONUMENTAUX DU CULTE			
LOCALITÉS	PROVINCE	CLASSE	OBSERVATIONS
EPINOIS. — La tour de l'église St ^e -Marie-Madeleine	Hainaut	3 ^e	
EPPEGHEM. — La tour de l'église Saint-Clement	Brabant	3 ^e	
ERE. — Eglise Saint-Amand	Hainaut	3 ^e	Détruite par la guerre
ESQUELMES. — Eglise Saint-Eleuthère	Id.	3 ^e	
ESTINNES-AU-MONT. — La tour et le chœur de l'église Saint-Remy	Id.	3 ^e	
ESTINNES-AU-MONT. — Chapelle de Notre-Dame de Cambon	Id.	3 ^e	
ESTINNES-AU-VAL. — Eglise Saint-Martin	Id.	3 ^e	
ETTELGHEM. — Ancienne église Saint-Eloi	Flandre Occidentale	3 ^e	
EVEGNEE. — Chapelle	Liège	3 ^e	
EVELETTE. — Chapelle Saint-Hubert de Libois	Namur	3 ^e	
EVREGNIES. — Eglise Saint-Vaast	Hainaut	3 ^e	
EXARDEE. — Eglise Notre-Dame	Flandre Orientale	3 ^e	
EKEL. — Eglise Saint-Troud	Limbourg	3 ^e	
EYNE. — Eglise Saint-Eloi	Flandre Orientale	3 ^e	La tour détruite par faits de guerre
FLORECOQ. — Eglise Saint-Luc	Hainaut	3 ^e	
FLORE. — Eglise Saint-Mathieu	Liège	3 ^e	
FOLONGE. — Eglise Notre-Dame, sur les bas-côtés	Limbourg	3 ^e	
FONTAINE-L'ÉVEQUE. — Eglise Saint-Christophe	Hainaut	3 ^e	
FONTAINE-VALMONT. — Eglise Saint-Martin	Id.	3 ^e	
FORREST. — Eglise Saint-Denis	Brabant	3 ^e	
FOSSES. — Eglise Saint-Faust	Namur	3 ^e	
FOURBECHEES. — Le chœur de l'église Notre-Dame	Hainaut	3 ^e	
FOY-NOTRE-DAME. — Eglise Notre-Dame	Namur	3 ^e	
FRANSES-LEZ-BUISSEVAL. — La tour de l'église Saint-Martin	Hainaut	3 ^e	
FRANSES-LEZ-GOSSELIES. — Chapelle de Notre-Dame de Roux	Id.	3 ^e	
FRIZET-SOUS-VEDRIN. — Eglise ancienne désaffectée	Namur	3 ^e	
FURNES. — La tour et le vaisseau de l'église Saint-Nicolas	Flandre Occidentale	3 ^e	
FURNES. — Eglise Sainte-Walburge	Id.	1 ^{re}	
GAESBEEK. — Eglise Notre-Dame	Brabant	3 ^e	
GAND. — Eglise Notre-Dame-Saint-Pierre	Flandre Orientale	2 ^e	
GAND. — Eglise Saint-Bavon	Id.	1 ^{re}	
GAND. — Eglise Saint-Jacques	Id.	2 ^e	
GAND. — Eglise Saint-Martin (Akkerhem)	Id.	2 ^e	
GAND. — Eglise Saint-Michel	Id.	2 ^e	
GAND. — Eglise Saint-Nicolas	Id.	1 ^{re}	
GAND. — Chapelle de l'ancien couvent des Alexiens; actuellement Institut Saint-Amand	Id.	3 ^e	
GAND. — Chapelle de l'ancienne abbaye de Baudouin; actuellement bibliothèque de l'Université	Id.	3 ^e	
GAND. — Chapelle Sainte-Catherine	Id.	2 ^e	
GELBRESSEE. — Eglise Notre-Dame	Namur	3 ^e	
GEMBOUX. — Chapelle Dieu	Id.	3 ^e	
GESTEL. — Eglise Saint-Lambert	Anvers	3 ^e	
GHEEL. — Eglise Sainte-Dymphne	Id.	3 ^e	
GHEEL. — Eglise Saint-Amand	Id.	2 ^e	
GHIISTELLES. — La tour de l'église Notre-Dame	Flandre Occidentale	3 ^e	
GHOY. — Les deux absides de l'église Saint-Médard	Hainaut	3 ^e	
GHYVERINCROVE. — Eglise Saint-Pierre	Flandre Occidentale	3 ^e	
GODVERDEGEM. — Eglise Saint-Paul	Flandre Orientale	3 ^e	
GOE. — Eglise Saint-Lambert	Liège	3 ^e	

SITES			
LOCALITÉS	PROVINCE	CLASSE	OBSERVATIONS
KNOCKE-SUB-MER. — Les dunes situées à Knocke-sur-Mer et s'étendant de la borne 61 jusqu'à la frontière hollandaise et ayant une profondeur de 60 à 100 mètres	Flandre Occidentale	1 ^{re}	
LA CUISINE. — Les Forges Rossel	Luxembourg	3 ^e	
LAMALLE-SOUS-BAS-OHA. — Le domaine de Lamalle, à Mes de Lamoine	Liège	3 ^e	
LANAEKEN. — Le domaine de Petersheim, à M. le comte F. de Mérode	Limbourg	3 ^e	
LANAEKEN. — L'ensemble formé par le château de Hoché, le parc qui l'entoure et la drève qui relie le château à la grand'route	Id.	3 ^e	
LANAY. — Le site du « Mont Saint-Pierre »	Id.	3 ^e	
LANGERLOO-SOUS-GENCK. — La lande avec ses dunes et la grande bruyère	Id.	1 ^{re}	
LA PANNE. — Les dunes situées à La Panne, bornées au Nord, par la mer du Nord; à l'Est, par la route de Furnes et la route d'Adinkerque; au Sud, par la route macadamisée entre le Dainhoek et la frontière française; à l'Ouest, par la frontière française	Flandre Occidentale	1 ^{re}	
LAROCHE. — Le Héron	Luxembourg	1 ^{re}	
LAURENTSART-SOUS-GREZ-DOICHAU. — Le domaine de Laurentsart, à M. le v ^o de Spoelbergh	Brabant	3 ^e	
LEAU. — Ensemble de la Grand'Place et de la rue des Bogards avec le pigeonn Layten et la chapelle des Pères Bogards	Id.	3 ^e	
LEDEBERG-SOUS-PAMEL. — Le site formé par les abords de la chapelle	Id.	3 ^e	
LEUWERGHEM. — Le parc avec le théâtre de verdure du domaine de M. van den Heek	Flandre Orientale	3 ^e	
LEIGNON. — Le domaine de Leignon, à M. Eggermont	Namur	3 ^e	
LEMBEKE. — Le cadre de verdure du presbytère de Lembeke	Flandre Orientale	3 ^e	
LENNICK-SAINT-QUENTIN. — La source du Cambon	Brabant	3 ^e	
LEUTH. — Le domaine de la famille Vilain XIII	Limbourg	2 ^e	
LIEGE. — Quai de Maastricht. Sont compris dans ce classement: 1 ^o) Le musée d'armes (ancienne préfecture), n ^o 6; 2 ^o) Un grand immeuble Louis XIII-XIV, avec pavillons latéraux, n ^o 12; 3 ^o) La maison Curtius, n ^o 13; 4 ^o) Un grand immeuble Louis XIV-XV, n ^o 16-17 (ancien hôtel du Front barri); 5 ^o) Une maison Régence; Ferronneries, n ^o 26.	Liège		
LIEGE. — Ensemble du Front du Mont Saint-Martin tel qu'il apparaît du boulevard de la Sauvenière.	Id.		
LIEGE. — Quai de la Basse. Sont compris dans ce classement: 1 ^o) La maison Régence, n ^o 1; 2 ^o) Une maison Louis XIV, n ^o 9; 3 ^o) Une maison du XVI ^e s., modernisée, n ^o 10; 4 ^o) Une maison du XVI ^e s., n ^o 15.	Id.		
LIEGE. — Quai de la Goffe	Id.		

AFBEELDING: Enkele pagina's uit het overzicht van het door de KCML geklasseerde erfgoed, uitgegeven in 1926. De lijst volgt het sjabloon dat in 1892 in het Bulletin van de commissie was geïntroduceerd. Per erfgoedcategorie (religieuze, openbare en private gebouwen, landschappen en bomen) worden alle Belgische gemeenten in alfabetische volgorde overlopen, het waardevolle erfgoed opgesomd en gequoteerd (1ste, 2de of 3de klasse). De kolom *Observations* geeft aan wat er aan de toestand van het erfgoed was veranderd sinds de oorspronkelijke registratie (in 1926 was een veel voorkomende opmerking dat het erfgoed verwoest was tijdens de Eerste Wereldoorlog). De afbeelding toont een pagina van de lijst religieuze gebouwen en een pagina van de lijst landschappen. Merk op dat veel kerken slechts gedeeltelijk zijn beschermd en dat 'landschappen' ook vaak erfgoed betroffen dat we vandaag als 'stads- of dorpsgezicht' zouden categoriseren. / BRON: *Edifices religieux, civils publics et civils privés, sites et arbres classés par la Commission Royale des Monuments et des Sites*, Bruxelles, Imprimerie Industrielle et Financière, 1926.

*réparations qu'exigent les monuments du pays remarquables par leur antiquité, par les souvenirs qu'ils rappellent, ou par leur importance sous le rapport de l'art ... et sur les plans relatifs aux constructions et réparations des édifices mentionnés dans l'article 2 de l'arrêté du 2 août 1824 et d'autres édifices publics.*³ De nadruk lag op dat moment vooral op religieuze en openbare gebouwen.

De Koninklijke Commissie was de eerste overheidsinstantie in Europa die officieel bevoegd was voor monumentenzorg. Door de voor die tijd erg liberale grondwet van België kreeg de commissie evenwel geen zeggenschap over privé-eigendommen. Dit belette haar niet om doorheen de verdere 19de eeuw via een gerichte adviseringspraktijk te proberen zo veel mogelijk historische gebouwen te redden. Het takenpakket van de commissie werd gestaag uitgebreid. Naast aanbevelingen inzake historische architectuur was ze bevoegd voor adviesverstrekking over uitbreidingen of nieuwbouwprojecten van publieke gebouwen en kerken. Niet toevallig waren 6 van de oorspronkelijke 9 commissieleden architecten. In 1860 werd het ledenbestand uitgebreid met corresponderende vertegenwoordigers uit de verschillende provincies. De 60-hoofdige commissie kreeg het recht om op eigen initiatief adviezen te verstrekken aan de minister.

3 Stynen, H., Op. Cit., p. 296.

Een rode draad doorheen de activiteiten van de commissie was het *klasseren* (in de zin van 'oplijsten') van gebouwen die voor de toekomst moesten worden gevrijwaard. Daar hoorden ook kunst- en oudheidkundige voorwerpen bij, in eigendom van openbare besturen. Hoewel deze lijsten in het begin geen juridische waarde hadden, hielden overheden er wel rekening mee. De commissie genoot namelijk een groot moreel gezag en had veel overtuigingskracht. De lijsten waren trouwens ook bedoeld als basis voor subsidiëring, met name voor het restaureren van kerkgebouwen. Deze link lag aan de basis van de keuze om uiteindelijk 3 klassen monumenten te onderscheiden, afhankelijk van de mate waarin het gebouw artistiek of archeologisch waardevol werd geacht. Vaak werden trouwens enkel de interessantste gebouwdelen geklasseerd. Enkel voor monumenten of gebouwonderdelen *eerste klasse* konden subsidies worden bekomen. Het systeem van klasseren in drie klassen trad volop in voege toen in 1889 een speciaal krediet van 100.000 Belgische frank werd ingeschreven op het budget van het *département de l'intérieur et de l'instruction publique*, ten behoeve van de restauratie van de als monumentaal bestempelde kerken. In 1892 werd de lijst van de tot dan toe geklasseerde kerken gepubliceerd in het Bulletin van de commissie.⁴

Naar het einde van de 19de eeuw kondigde zich een ingrijpende accentverruiming aan. De tweede industriële revolutie en de bijhorende economische heropleving hadden een grote impact op de stedelijke en natuurlijke leefomgeving. Demografische groei, verstedelijking, industrialisatie en nieuwe transportinfrastructuur veroorzaakten ingrijpende transformaties. Geëngageerde burgers verenigden zich in genootschappen die ijverden voor het voortbestaan van het erfgoed. Ze protesteerden tegen het verdwijnen van waardevolle gebouwen en landschappen, maar ook tegen de toenmalig ver doorgedreven restauraties waarbij vaak delen van monumenten moesten verdwijnen om nieuwe gebouwonderdelen toe te voegen. In 1884 ontstond de *Fédération archéologique et historique de Belgique*, een koepelvereniging die zich onder meer tot doel stelde om een wettelijk kader voor de bescherming van monumenten te laten stemmen. Een ander voorbeeld van deze burgerbeweging is de in 1910 opgerichte *Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon* die zich onder meer verzette tegen de ontmanteling van de kathedraal van Antwerpen en de ontsluiting van de Kalmthoutse Heide.⁵

Door de druk die deze verenigingen uitoefenden, werd de Koninklijke Commissie in 1912 bevoegd gemaakt voor landschapszorg en herdoopt tot Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML). Het oprichtingsbesluit wijst op de negatieve gevolgen die landbouw, ontginningen, nijverheid, wegenbouw, stadsuitbreiding, en de grote bevolkingsdichtheid hadden op *fraaie uitzichten en natuurlijke merkwaardigheden*.⁶ De nieuwe afdeling van de commissie had als opdracht om, vanuit het esthetisch en wetenschappelijk belang, adviezen te formuleren over (openbare) werken die het bestaan van de belangrijkste landschappen konden bedreigen of de waarde ervan konden aantasten. Hier vielen niet alleen de natuurlijke landschappen onder, maar ook de stedelijke. Uiteraard behoorde het klasseren van de belangrijkste landschappen ook tot de taak van de nieuwe afdeling.

In 1903 was ondertussen ook een *Rijksdienst voor Opgravingen* (in 1963 herdoopt tot Nationale Dienst voor Opgravingen) opgericht onder de vleugels van de afdeling Oud-België van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (KMKG). Deze dienst opereerde vooral in functie van het uitbreiden van de museale collectie. Deze praktijk leidde in Brussel en andere grotere steden tot de oprichting van de eerste specifiek archeologische musea. De activiteiten die deze instituten opstartten, legden de basis voor de professionalisering van de archeologie in België. Archeologie bleef echter vooral een wetenschappelijke bezigheid: er was nog geen sprake van een maatschappelijk streven naar een echt beleid, zoals wel het geval was voor de monumenten- en landschapszorg.

Door de Eerste Wereldoorlog kreeg het ontwikkelingsproces van de Belgische onroerendergoedzorg een nieuwe impuls. De Koninklijke Commissie had geen sluitend antwoord op de oorlogsschade aan het Belgische erfgoed: de inventaris van waardevol patrimonium was niet volledig, er was geen wetgeving met afdwingbare rechtsgevolgen en het budget voor restauratiewerken was ruimschoots ontoereikend. Dit leidde al in 1919 tot een eerste wetsvoorstel, dat na enige politieke omzwervingen uitmondde in de **wet van 7 augustus 1931 op de bescherming van Monumenten en Landschappen** (wet van 1931).

De wet van 1931 luidde een nieuw tijdperk in voor de monumenten- en landschapszorg in België. Onroerend erfgoed kon nu wettelijk worden beschermd en het beschermingsstatuut had vastliggende consequenties. Eigenaars waren

⁴ Quilliot, M., *La protection des monuments historiques et des sites en Belgique*, Lille, 1943, p. 43.

⁵ Cf. <http://www.kvns.be> voor meer informatie over deze vereniging.

⁶ Stynen, H., *Op. Cit.* p. 313.

verplicht om hun beschermde eigendom te bewaren en te behoeden voor verval. In tegenstelling tot voorheen, konden ook private eigendommen voor bescherming in aanmerking worden genomen, al werd in het begin niet veel van deze mogelijkheid gebruik gemaakt. De wet formaliseerde ook de subsidiëring van werkzaamheden aan beschermde gebouwen, wat al sinds de 19de eeuw een belangrijk neveneffect vormde van ‘klasseren’ en een rode draad is blijven vormen doorheen het evoluerende onroerendergoedbeleid. De toepassing van de oude subsidiëwetgeving volgde echter maar gestaag: in 1941 werd bij uitvoeringsbesluit een staatsubsidie voorzien voor monumenten in eigendom van openbare besturen, in 1951 volgde bij ministeriële omzendbrief de regeling voor privé-monumenten, waarbij een subsidie werd voorzien naargelang het soort monument en het soort werken. De toekenning gebeurde door de minister van Openbare Werken, op voordracht van de voor onroerendergoedzorg bevoegde ministers.

De oudste beschermingslijsten weerspiegelen nog in sterke mate de lijsten die de Koninklijke Commissie in de loop van de decennia had aangelegd. Zo werd veel religieus en openbaar patrimonium beschermd, en vaak werden enkel de oudste delen in aanmerking genomen. Deze beperking was ook ingegeven door de subsidiëringfinaliteit die beschermen nog steeds had.⁷ Het ‘omzetten’ van de oude lijsten in beschermingsbesluiten zou nog vele decennia in beslag nemen.

1.2 DE INTERNATIONALE DIMENSIE

Hoewel de wereldoorlogen en zelfs het elan van de wederopbouw niet altijd een goede zaak waren voor het erfgoed, stimuleerden ze wel de (internationale) bewustwording van het belang van erfgoed en leidden ze tot visievorming over wat ‘goede’ erfgoedzorg moet inhouden.

Al ruim voor de Eerste Wereldoorlog kwam de bescherming van erfgoed aan bod in internationale verklaringen. De *Internationale verklaring betreffende de wetten en gebruiken van de oorlog van 27 augustus 1874* stelde dat:

“Les biens des communes, ceux des établissements consacrés aux cultes, à la charité et à l’instruction, aux arts et aux sciences, même appartenant à l’Etat, seront traités comme la propriété privée. Toute saisie, destruction ou dégradation intentionnelle de semblables établissements, de monuments historiques, d’œuvres d’art ou de science, doit être poursuivie par les autorités compétentes ...”⁸

Het idee van internationale erfgoedzorg kwam echter pas na de wereldoorlogen in een hogere versnelling. Een belangrijke stimulus ging uit van de internationale organisaties die in de tussen- en naoorlogse periode werden opgericht met het oog op het bewaren van de vrede, het promoten van democratie en het verdedigen van mensenrechten: de Volkenbond, de Verenigde Naties en de Raad van Europa. Respect voor en recht op cultuur en erfgoed was een wezenlijk onderdeel van hun politiek. In de schoot van deze instellingen werd op enkele decennia tijd een heus referentiekader ontwikkeld, dat wereldwijd heeft bijgedragen aan de professionalisering van de onroerendergoedsector, en dat ook zijn stempel heeft gedrukt op het Belgische en later Vlaamse erfgoedbeleid.

Tijdens het interbellum werd al een eerste beslissende stap gezet. In 1931 organiseerde het *International Museums Office* (IMO) in Athene het eerste internationale congres van architecten en experts gespecialiseerd in historische monumenten. Het IMO was een dochter van het *International Institute of Intellectual Cooperation*, dat enkele jaren voordien tot stand was gekomen in de schoot van de Volkenbond. Het congres van Athene leidde tot het zogenaamde *Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments*, dat voor de eerste keer op een internationaal niveau algemene principes formuleerde met betrekking tot het beschermen, behouden en restaureren van erfgoed. Veel aandachtspunten in het charter lijken vandaag vanzelfsprekend, zoals het pleidooi voor professionele erfgoedzorg, (internationale) kennisopbouw en normering, aandacht voor de omgeving van erfgoed, in-situ-bewaring van archeologisch erfgoed, regelmatig onderhoud en herbesteding ... In 1964 zou het tweede internationale congres het Charter van Athene bestendigen en verder uitwerken tot het Charter van Venetië, en werd een nieuwe gespeciali-

⁷ Stynen, H. Op. Cit, p. 279.

⁸ CICR, Projet d'une Déclaration internationale concernant les lois et coutumes de la guerre. Bruxelles, 27 août 1874. <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/dih.nsf/TRA/135?OpenDocument>, geraadpleegd op 24-04-2017. Deze zogenaamde *Verklaring van Brussel* vormde de basis voor het *Verdrag nopens de wetten en gebruiken van de oorlog te land*' (op 29 juli 1899 goedgekeurd tijdens de eerste Haagse vredesconferentie).

seerde internationale vereniging opgericht: het *International Council on Monuments and Sites* (ICOMOS). Het Charter van Venetië blijft tot op heden het referentiedocument voor monumentenzorg in de praktijk.

In 1954 kwamen twee belangrijke referentiedocumenten tot stand: het **Verdrag van Den Haag** en het eerste bijhorende protocol, en de Europese Culturele Conventie. Het verdrag van Den Haag kwam tot stand onder de vleugels van UNESCO, het dochteragentschap van de Verenigde Naties dat onder meer bevoegd is voor culturele aangelegenheden. Het verdrag beschermt cultuurobjecten bij gewapend conflict. Het betreft zowel roerend als onroerend erfgoed, alsook locaties die het collectieve geheugen en bewustzijn van de cultuur proberen te bevorderen of behouden, en biedt bescherming tegen de beschadiging, plundering en wederrechtelijke inbeslagname van cultuurobjecten die een prominente plaats innemen in het cultureel erfgoed van een volk. Het verdrag voorziet in het identificeren van beschermd erfgoed, dat in oorlogssituaties niet mag worden gebruikt voor militaire doeleinden en door de strijdende partijen moet worden ontzien. Het erfgoed in kwestie wordt met een 'blauw schild' aangeduid.⁹

De **Europese Culturele Conventie** was de eerste van een reeks grote erfgoedconventies in de schoot van de Raad van Europa. De conventie is een pleidooi voor het beschermen, bestuderen en 'delen' van 'Europees erfgoed'. Europa wordt als het ware benaderd als een cultureel lappendeken, waarbij lidstaten hun verantwoordelijkheid nemen op nationaal niveau, en zo bijdragen aan de samenhang en de rijkdom van het grotere geheel. De conventie stelt erfgoedbehoud in functie van het welzijn van de (Europese) gemeenschap, maar bepleit ook culturele uitwisseling en het 'toegankelijk' maken van cultuur.¹⁰ Deze principes werden gedetailleerd uitgewerkt in thematische cultuur- en erfgoedgerelateerde conventies waarvan er enkele verder nog ter sprake komen.

In de geest van de naoorlogse erfgoed-solidariteit leidde UNESCO in de jaren 1950 en 1960 een aantal spraakmakende internationale reddingsacties: het verhuizen van Egyptische tempels in de schaduw van de Aswandam, het vrijwaren van het 'zinkende' Venetië en de resten van Mohenjo Daro ... De gecombineerde vaststelling dat erfgoed aan steeds meer bedreigingen bloot komt te staan, dat veel landen niet in staat zijn om hun erfgoed voor deze bedreigingen te behoeden, maar ook dat er erfgoed is dat wereldwijd belangrijk wordt geacht, leidde in 1972 tot de **Conventie betreffende het Culturele en Natuurlijke Werelderfgoed** (de 'Werelderfgoedconventie'). Belangrijk accent is dat cultureel erfgoed 'holistisch' wordt benaderd, en het resultaat kan zijn van een combinatie van menselijke en natuurlijke krachten. Een van de belangrijkste instrumenten uit de conventie is de werelderfgoedlijst. De werelderfgoedstatus veronderstelt dat het erfgoed in kwestie van *outstanding universal value* getuigt, en dat de lidstaat alle maatregelen treft om het behoud van het erfgoed in kwestie te garanderen. Dit gebeurt met behulp van het gebruikelijke beschermingsinstrumentarium.

De werelderfgoedstatus kan individueel worden verleend of collectief aan verschillende locaties. Deze laatste zogenaamde seriële dossiers kunnen ook een transnationale dimensie hebben.¹¹ Daarnaast stimuleert de Werelderfgoedconventie internationale samenwerking en ondersteuning, onder meer door rapportage over de staat van werelderfgoederen, uitwisseling van kennis en technische ondersteuning aan andere lidstaten.

Een volgende impuls voor de monumentenzorg kwam opnieuw vanuit de Raad van Europa, dat 1975 uitriep tot Europees Monumentenjaar. Allerhande activiteiten en campagnes promootten monumenten als een belangrijk aspect van de levenskwaliteit van de bevolking. In de loop van het Monumentenjaar werd ook het **Handvest van het architectonisch erfgoed in Europa** goedgekeurd door het comité van ministers bij de Raad van Europa, en officieel bekend-

⁹ Voor meer informatie over het verdrag van Den Haag, zie www.kunstenenerfgoed.be/nl/beleid/unesco/verdrag-van-den-haag-1954-%E2%80%93-bescherming-cultuurobjecten-oorlogstijd, geraadpleegd op 28-07-2017. België ratificeerde het verdrag in 1960. De 'blauwe schildjes' zijn in de loop van de decennia in toenemende mate gebruikt voor het markeren van alle beschermde monumenten, los van de logica achter het verdrag van Den Haag. In toepassing van de nieuwe onroerenderfgoedregulering is ondertussen een nieuw herkenningsteken ingevoerd.

¹⁰ Voor een overzicht van de voornaamste cultuur- en erfgoedgerelateerde conventies van de Raad, zie: <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/standards>, geraadpleegd op 28-07-2017.

¹¹ Vlaanderen is goed vertegenwoordigd op de werelderfgoedlijst, en het merendeel van dat Vlaamse werelderfgoed heeft een serieel of transnationaal karakter: 13 Vlaamse begijnhoven vormen een Vlaams serieel dossier, 26 Vlaamse belforten maken deel uit van een transnationaal serieel dossier (waarin ook Waalse en Franse belforten zijn opgenomen) en het Antwerpse huis Guette is de Vlaamse vertegenwoordiger in een transnationaal serieel dossier rond de architectuur van Le Corbusier. De Brugse binnenstad en het Antwerpse atelier Plantijn-Moretus zijn daarentegen individuele vertegenwoordigers. Voor meer informatie over werelderfgoed en de werelderfgoedlijst, zie: whc.unesco.org, geraadpleegd op 28-07-2017.

AFBEELDING: Het Gentse belfort is één van de 26 Vlaamse en 6 Waalse belforten die in 1999 de Werelderfgoedstatus verwierven. Deze status impliceert steeds vaker dat er op zeer hoog niveau wordt gediscussieerd over ontwikkelingen met betrekking tot het erfgoed in kwestie en de (vaak ruime) omgeving ervan. Belforten bevinden zich echter doorgaans in het hart van een stad, en daardoor is het zoeken naar een balans tussen de behoudseisen die het Werelderfgoedstatuut impliceert en de ontwikkelingsdynamiek die eigen is aan een stedelijke context. De inplanting van de stadshal, een opvallend nieuwbouwontwerp van Robbrecht en Daem, vlak bij het Gentse belfort was dus zeker geen evidentie. / FOTO © Stad Gent

gemaakt tijdens een congres in Amsterdam. Deze Amsterdamdeclaratie is de voorganger van de latere *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe* (de zogenaamde 'Granadaconventie', 1985). De declaratie is eigenlijk een blauwdruk van wat vandaag als vanzelfsprekend onroerenderfgoedbeleid wordt gezien, met aandacht voor het inventariseren, beschermen en conserveren van bouwkundig erfgoed, dat alles met professionele, juridische en financiële omkadering, maar met aandacht voor participatie, kennisopbouw en kennisdeling.

De Granadaconventie was de eerste van 3 'technische' conventies, die tot op vandaag een stempel drukken op het onroerenderfgoedbeleid in veel lidstaten van de Raad van Europa. In 1992 volgde het *Europees Verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed* (het 'Verdrag van Valletta' of 'Verdrag van Malta'), en in 2000 de *Europese Landschapsconventie* (de 'Conventie van Firenze'). Vanuit het gemeenschappelijk uitgangspunt dat onroerend erfgoed een wezenlijk onderdeel is van de Europese identiteit en diversiteit, zijn deze verdragen een pleidooi voor het beschermen en herwaarderen van onroerend erfgoed. Ze geven de richting aan van het daartoe wenselijke beleid. De Raad stimuleert lidstaten om de conventies zo goed als mogelijk te implementeren en elkaar daarin bij te staan.

Het **Verdrag van Valletta**, dat verder bouwt op het 'ICOMOS-Charter van Lausanne (1990)' heeft bijzondere aandacht voor de kwaliteit van archeologisch onderzoek en introduceert een aantal vernieuwende principes: het belang van het fysiek behoud van archeologisch erfgoed in de bodem zelf (in situ), de afstemming met de ruimtelijke ordening en het idee dat degene die archeologisch onderzoek noodzakelijk maakt ook dient in te staan voor de kosten ervan (veroorzakersprincipe).

De geïntegreerde benadering komt nog sterker naar voor in de **Landschapsconventie**. Deze definieert het landschap als een gebied, zoals dat door mensen wordt waargenomen, waarvan het karakter bepaald wordt door natuurlijke of menselijke factoren en hun onderlinge interactie. Deze brede definitie vestigt de aandacht op de kwaliteit van de leefomgeving van de mens en maakt geen onderscheid tussen de uitzonderlijk waardevolle, de alledaagse en de

AFBEELDING: Rika De Backer-Van Ocken was de eerste Vlaamse minister bevoegd voor 'onroerend erfgoed'. In de Vlaamse Executieve was zij tussen 1970 en 1981 continu bevoegd voor Nederlandse cultuur en Vlaamse aangelegenheden. Zij was een motor achter het Europese monumentenjaar en groot pleitbezorger van een hoog beschermingsritme. Dit paste geheel in de toenmalige visie dat 'Vlaams erfgoed' ook bijdroeg aan de Vlaamse emancipatie. De ontwikkeling van een eigen Vlaams cultuurbeleid moest een trend in gang zetten die in volgende staatshervormingen tot meer autonomie van de deelstaten moest zorgen. / Foto © Vrouw & Maatschappij - CD&V politica

gedegradeerde landschappen, noch tussen stedelijke omgevingen of rurale en natuurlijke gebieden. Vanuit de vaststelling dat het landschap betrekking heeft op het volledige grondgebied en juist betekenis krijgt door de waarneeming en de beleving van de mensen die er leven, pleit het verdrag nadrukkelijk voor de uitbouw van een transversaal en participatief landschapsbeleid.

Het sluitstuk van de drie technische erfgoedconventies is de *kaderconventie van de Raad van Europa over de waarde van cultureel erfgoed voor de samenleving* (Faro, 27 oktober 2005). Waar de technische conventies vooral het erfgoed centraal stellen, zoekt deze 'Faroconventie' expliciet interactie met de samenleving, die dit erfgoed moet erkennen en er verder zorg voor moet dragen. Het tot stand brengen van deze interactie vormt één van de grootste uitdagingen voor het erfgoedbeleid van de toekomst.

1.3 DE ORGANISATIE VAN HET VLAAMSE BELEIDSVELD

In eigen land werd de ontwikkeling van het onroerenderfgoedbeleid niet alleen beïnvloed door de internationale bewegingen, maar ook door de verschillende staatshervormingen die België grondig hertekenden.

In 1971 kregen de Nederlandstalige, Franstalige en Duitstalige gemeenschappen in België culturele autonomie. Tot de overgedragen verantwoordelijkheden en bevoegdheden behoorde onder meer het cultureel patrimonium, met in het bijzonder ook monumenten en landschappen. In 1972 richtte de overheid binnen het Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur de **Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg** op. De Rijksdienst nam een aantal taken over van de KCML, zoals het inventariseren en ondersteunen van beschermingsprocedures. In de daaropvolgende jaren zou de overheidsadministratie stelselmatig steeds meer taken van de commissie overnemen. Het meest zichtbare gevolg van deze evolutie was in eerste instantie het versnelde inventarisatietempo, wat zich vertaalde in grotere aantallen beschermingsprocedures. De Rijksdienst was voorlopig nog niet bevoegd voor archeologie.

De nieuwe Vlaamse administratie was nauw betrokken bij de voorbereidingen van het Monumentenjaar 1975 en de totstandkoming van de Amsterdamdeclaratie. Met het *decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten* (Monumentendecreet) speelde het nieuwe, Vlaamse beleid ook meteen formeel in op de recentste internationale tendensen. Naast beschermingen, restauraties en toelatingen voor werken aan beschermde monumenten, introduceerde het decreet het concept stads- en dorpsgezichten, wat het mogelijk maakte om gehelen van gebouwen of de omgeving van waardevolle monumenten beter in rekening te brengen. Ook de kansen om het recentere patrimonium en het industriële erfgoed te beschermen namen toe.

Het decreet werd in eerste instantie gestemd zonder financieringsluit. Wel stonden al enkele basisprincipes vast: voorrang aan kleine projecten, subsidie in verhouding tot het inkomen van de eigenaar, maatregelen tegen speculatie en misbruik ... Begin jaren 1980 volgde de effectieve subsidieregeling, met onderscheid tussen subsidies voor werken aan monumenten van openbare besturen (inclusief sociale woningen), monumenten met een eredienstfunctie en privé-gebouwen (inclusief vrije onderwijs- en socio-culturele instellingen), met voor de laatste groep variaties naargelang de gebruikswaarde, de mate van publieke openstelling en het statuut van de eigenaar. Voor dringende instandhoudingswerken werd een spoedprocedure in het leven geroepen.

Het financiële ondersteuningsinstrumentarium werd in de jaren 1990 nog ingrijpend herzien. Het oude subsidiestelsel werd stelselmatig omgezet in een premiesysteem, waarin weliswaar de krijtlijnen en accenten van het vroegere systeem bleven doorschemeren (en met name het gewicht dat vanouds wordt gegeven aan premies voor openbare- en eredienstgebouwen). Dat is altijd zo gebleven, hoewel het premiestelsel regelmatig wordt aangepast, naargelang de evoluerende beleidsambities en ten gevolge van de toenemende diversificatie van het beschermde bestand, wat leidt tot een evoluerende ondersteuningsbehoefte. Een belangrijke vernieuwing was evenwel de introductie van onderhoudspremies, die bescheiden ondersteuning boden voor kleinschalige werkzaamheden.

In 1984 richtte de Vlaamse Executieve een volwaardige administratie op, het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Daarbinnen werd de tot 'Bestuur voor Monumenten en Landschappen' omgedoopte Rijksdienst ondergebracht binnen het beleidsdomein Ruimtelijke Ordening en Leefmilieu.¹² Naar aanleiding van de staatshervorming van 1988 werd de bevoegdheid voor monumenten en landschappen daadwerkelijk een gewestaangelegenheid, gekoppeld aan stedenbouw en ruimtelijke ordening.¹³

In 1988 werd ook archeologie een gewestbevoegdheid. Tot dan was dit een nationale aangelegenheid gebleven, met de Nationale Dienst voor Opgravingen (NDO), de universiteiten en lokale vrijwilligersverenigingen als voornaamste actoren. Door deze staatshervorming werd ook de NDO geregionaliseerd. Het Vlaamse deel transformeerde in 1991 in het 'Instituut voor het Archeologisch Patrimonium' (IAP) en kreeg het statuut van wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Gemeenschap.¹⁴

De jaren 1990 werden gekenmerkt door een modernisering van de onroerenderfgoedwetgeving in Vlaanderen, waarbij internationale verdragen opnieuw overduidelijk de richting en toon bepaalden.

Het *decreet van 30 juni 1993 houdende bescherming van het archeologisch patrimonium* (Archeologiedecreet) introduceerde een vergunningsplicht voor archeologisch onderzoek, een meldingsplicht voor toevallige vondsten, de mogelijkheid tot bescherming als archeologisch monument en een adviesplicht bij bouwwerken door overheden. Het IAP kreeg de verantwoordelijkheid voor het onderzoek, het beheer en de bescherming van het Vlaamse archeologische erfgoed. Het onderzoek, in de vorm van noodopgravingen voor bouwwerken, kreeg hierbij de meeste aandacht. Het decreet voorzag ook in de oprichting van een 'Vlaamse Archeologische Raad' (VAR), waarin een afspiegeling van de archeologische sector in Vlaanderen was vertegenwoordigd en die advies verstreekte aan de minister, naar analogie met de KCML.

¹² Een herschikking van de Vlaamse administratie hervormde het Bestuur voor Monumenten en Landschappen in 1995 tot de Afdeling Monumenten en Landschappen, binnen de nieuwe Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting, Monumenten en Landschappen (AROHM).

¹³ Cf. de Wet van 8 augustus 1988 tot wijziging van de bijzondere wet tot hervorming der instellingen. Met deze wetwijziging werd ook het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in het leven geroepen, dat autonoom bevoegd werd voor monumenten en landschappen. Voorheen deelden de Vlaamse en Franstalige gemeenschap deze bevoegdheid.

¹⁴ Het instituut was een autonoom orgaan, dat aan het begin van elke legislatuur werd toebedeeld aan een minister.

Met het *decreet van 16 april 1996 houdende bescherming van landschappen* (Landschapsdecreet) werd ook de landschapsregelgeving eindelijk herzien. Tot dan gold nog steeds de verouderde wet van 1931. Het Landschapsdecreet regelde naast de bescherming ook de instandhouding, het herstel en het beheer van landschappen. De principes vertoonden veel parallellen met het Monumentendecreet van 1976. Het Landschapsdecreet werd meermaals fundamenteel bijgestuurd. In 2001 werden 'maatregelen voor algemene landschapszorg' geïntroduceerd, om het duurzaam beheer van het landschap ook in niet-beschermde gebieden te stimuleren, en werd een juridische grondslag gegeven aan de nieuwe landschapsinventarissen. In 2004 volgde de introductie van de 'erfgoedlandschappen', een manier om landschappelijke gehelen te vrijwaren via het instrumentarium van de ruimtelijke ordening. Deze instrumenten worden verder uitvoeriger besproken, maar in elk geval koos het landschapsbeleid resoluut voor een geïntegreerde benadering, helemaal in de geest van de Landschapsconventie.

1.4 NAAR EEN GEDEELDE VERANTWOORDELIJKHEID

Doorheen de decennia ontwikkelden het monumenten-, landschaps- en archeologiebeleid zich nog aan verschillende snelheden. Toch werd geleidelijk een integrale koers gevaren. Sinds 2006 is 'onroerend erfgoed' een globaal beleidsveld. Het IAP en wat ondertussen de 'Afdeling Monumenten en Landschappen' was gaan heten, gingen op in nieuwe entiteiten, verantwoordelijk voor de voorbereiding en uitvoering van een globaal onroerenderfgoedbeleid, en voor het bijhorende wetenschappelijk onderzoek.¹⁵ In 2011 werd het agentschap Onroerend Erfgoed bevoegd voor het globale takenpakket.¹⁶

Parallel met de rationalisering van het Vlaamse administratieve kader, hebben in de loop van de decennia steeds meer partners een rol opgenomen in het onroerenderfgoedveld. Deze verruiming is het resultaat van een bewuste beleidskeuze om anderen meer verantwoordelijkheid te geven. Het 'loslaten' verloopt echter traag en gecontroleerd, via lokale overheden, gespecialiseerde organisaties en erfgoed specialisten.

Het **lokale onroerenderfgoedbeleid** verloopt in eerste instantie binnen de krijtlijnen van de vigerende onroerenderfgoedregelgeving. Gemeenten hebben welomlijnde taken in de uitvoering van bijvoorbeeld het beschermingsbeleid en vervullen vaak een voortrekkersrol in de beheerspraktijk (door een culturele of administratieve bestemming te geven aan verwaarloosde erfgoedlocaties, door het voortouw te nemen in de opmaak van herwaardering-plannen ...). Niet zelden zijn ze echter ook 'klant' van het systeem, in zoverre ze ook eigenaar kunnen zijn van onroerenderfgoedlocaties.

De Vlaamse regelgeving sluit het voeren van een complementair beleid echter niet uit: lokale overheden profileren zich bijvoorbeeld traditioneel sterk op het vlak van erfgoedontsluiting (musea, toerisme, publicaties ...) en sensibilisering, onder meer door het verstrekken van aanvullende subsidies voor erfgoedinitiatieven in de brede zin van het woord.

Steeds meer steden hebben goed uitgebouwde erfgoeddiensten, met een professioneel kader voor de opvolging van talrijke beheerstaken. Zeker de 'kunststeden' (Antwerpen, Brugge, Gent, Mechelen) hebben al sinds de jaren 1970 'stedelijke monumentendiensten'. In dezelfde periode begonnen openbare besturen professionele archeologen in dienst te nemen. Naast deze administratieve kaders moeten uiteraard de talrijke lokale erfgoedadviescommissies worden vermeld, en een rijk geschakeerd verenigingsleven, met organisaties die vaak veel ouder zijn dan de officiële diensten en het nodige barricadewerk hebben verricht.

Een bijzondere groep publieke partners zijn **archeologische depots**. Depots staan in voor het bewaren van archeologische vondsten. De meeste hebben een publiekrechtelijk statuut, en sommige zijn gelieerd aan instanties die actief archeologisch onderzoek verrichten (openbare besturen, universiteiten ...). Sinds het Archeologiedecreet is het takenpakket van depots wettelijk geregeld. Zo bewaren depots ook vondsten van 'derden', zoals individuele onderzoekers

¹⁵ Beleidsvoorbereidende taken werden op departementsniveau behartigd, wetenschappelijk onderzoek door het nieuw opgerichte Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), beleidsuitvoering door wat uiteindelijk het agentschap R-O Vlaanderen (Ruimtelijke Ordening en Onroerend Erfgoed) zou worden, handhaving door het agentschap Inspectie RWO. De hervormingen vatten ook de KCML, die werd uitgebreid met een archeologische afdeling, in feite de vroegere VAR.

¹⁶ De handavingsaspecten zijn wel de verantwoordelijkheid gebleven van een afzonderlijke entiteit.

AFBEELDING: Onroerenderfgoedzorg is vaak een samenspel tussen overheidspartners op alle beleidsniveaus. De brug van Vroenhoven (Riemst) moest in 2009 worden afgebroken in functie van de verbreding van het Albertkanaal, waartoe de Vlaamse regering in 2005 besliste. De brug was in 1995 beschermd als monument, samen met de naastliggende bunker, die bij de aanleg van het kanaal in de jaren 1930 was gebouwd om de militaire nevenfunctie van de nieuwe waterweg te ondersteunen. De oude brug kon niet worden gered, maar de bunker kon worden verwerkt in het landhoofdgebouw van de nieuwe brug, die in 2011 werd voltooid. Het monument herbergt vandaag een belevingscentrum, met aandacht voor de Tweede Wereldoorlog en de binnenvaart (www.debrugvanvroenhoven.be). / FOTO © De brug Vroenhoeven

of eigenaars van terreinen waarop archeologisch onderzoek wordt verricht, en worden ze geacht hun collecties te ontsluiten, bijvoorbeeld voor verder wetenschappelijk onderzoek.

De Vlaamse overheid zet schoorvoetend stappen om de lokale beleidsvoering te stimuleren, onder meer door het verstrekken van subsidies. Daarbij lag in eerste instantie de focus op samenwerkingsverbanden tussen lokale besturen. Na de **Intergemeentelijke Archeologische Diensten (IAD)** wordt sinds 2009 ingezet op **Intergemeentelijke Onroerenderfgoeddiensten (IOED)**, die een scharnierfunctie vervullen tussen de Vlaamse en lokale beleidsniveaus. Ook de **Regionale Landschappen**, die jarenlang mee werden ondersteund met het oog op het stimuleren van actieve landschapszorg, passen in dit rijtje. Naast het beheer en het herstel van natuur en landschap is hun taak ook de betrokkenheid van de bevolking vergroten.

Erfgoedorganisaties zijn op alle niveaus belangrijke partners in de uitvoering van het Vlaamse onroerenderfgoedbeleid. Ze spelen niet alleen een rol in het beheer van onroerend erfgoed, maar zorgen ook voor een grotere publieksbetrokkenheid en houden de vinger aan de pols. Een aantal organisaties, zoals ICOMOS en Europa Nostra, heeft een internationale achtergrond. Op Vlaams niveau zijn er tot vandaag een aantal koepels actief, die financieel worden ondersteund door de overheid, zoals Monumentenwacht Vlaanderen, Herita en het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur (CRKC).

Monumentenwacht Vlaanderen werd opgericht in 1991, op initiatief van de Vlaamse overheid, de Vereniging van Vlaamse Provincies, de Koning Boudewijnstichting en de toenmalige stichting Monumenten- en Landschapszorg.¹⁷ De bedoeling van Monumentenwacht is het onderhoud van waardevol erfgoed stimuleren en de eigenaars van monumenten in het dagelijks beheer ervan ondersteunen. Het model voor Monumentenwacht was de veel oudere Nederlandse naamgenoot, en de oprichting van de organisatie paste binnen het beleid om onderhoud te stimuleren, in het kader waarvan ook de onderhoudspremie werd geïntroduceerd.

Herita is de koepelvereniging die in 2012 de taken heeft overgenomen van een aantal oudere organisaties die door de Vlaamse overheid zijn opgericht met de bedoeling het draagvlak voor het onroerendergoedbeleid te vergroten: het Forum voor Erfgoedverenigingen¹⁸ en Erfgoed Vlaanderen.¹⁹ Het profiel van deze verenigingen is nog goed herkenbaar in de werking van de huidige organisatie. Herita beheert een netwerk van erfgoedlocaties, is een ledenvereniging (die in het bijzonder ook als koepel fungeert voor erfgoedverenigingen) en organiseert de jaarlijkse Open Monumentendag.

Het **CRKC** is het door de Vlaamse overheid erkende expertisecentrum voor religieus erfgoed in Vlaanderen en Brussel. Het is gevestigd in de abdij van Park te Leuven en zet zich sinds zijn oprichting in 1997 in voor het behoud, beheer en de valorisatie van het religieus erfgoed in Vlaanderen. Sinds 2011 is het ook expliciet bevoegd voor onroerend kerkelijk erfgoed en neemt het met name een belangrijke rol op in het opvolgen van de herbestemmingsproblematiek.²⁰

Naast deze grote verenigingen bestaat er een rijk geschakeerd landschap aan verenigingen en gespecialiseerde organisaties, die zich in verschillende facetten van de erfgoedwereld verdiepen en een uiteenlopende focus hebben: van onderzoek en sensibilisering over belangenbehartiging en dienstverlening tot het beheren van erfgoedlocaties. Vaak werken zij op thematische basis of zijn ze regionaal georiënteerd: zo zijn er verschillende molenverenigingen, verenigingen die zich verdiepen in industrieel of agrarisch erfgoed, vestingbouw ...²¹

Een belangrijke groep erfgoedactoren zijn tot slot de **individuele erfgoed specialisten**: archeologen, erfgoedonderzoekers, architecten, ambachtslui, restauratie-aannemers ... Een echt sectoraal systeem van erkenningen bestond niet voor 2015, wel legde de regelgeving kwaliteitseisen op voor de uitvoering van een project (bijvoorbeeld via opgravingsvergunningen of als voorwaarde voor het bekomen van een restauratiepremie). Wel waren er uiteraard de erkenningen van aannemers en architecten, en de controle door beroepsverenigingen, zoals de Orde van Architecten, de Vlaamse Confederatie Bouw ... Deze organisaties fungeren ook als klankbord voor de beleidsmakers.

'Erfgoedzorg' blijft tot op zeker hoogte een kwestie van praktijkervaring opdoen. Toch loopt het stimuleren van **opleiding en onderzoek** als een rode draad doorheen de geschiedenis van de onroerendergoedzorg. Behalve de vakgroepen voor archeologie en kunstwetenschappen aan de universiteiten, die het thema onrechtstreeks benaderen, bestaat er ondertussen een wisselend aanbod aan vakopleidingen met een specifieke focus op onroerendergoedzorg. Twee daarvan zagen het licht in het kielzog van het Monumentenjaar 1975: het huidige 'Raymond Lemaire International Centre for Conservation' in Leuven en de Masteropleiding Erfgoedstudies aan de Universiteit van Antwerpen.²²

¹⁷ Voor meer informatie over Monumentenwacht, zie www.monumentenwacht.be, geraadpleegd op 28-07-2017. Monumentenwacht wordt sinds 2014 gecoördineerd door de provincies.

¹⁸ Het Forum voor Erfgoedverenigingen werd opgericht in 1993 (toen onder de benaming Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg, een organisatie naar Nederlands model) en fungeerde als platform voor middenveldverenigingen actief in het erfgoedveld in de brede zin van het woord. De leden van het Forum waren representatief voor een rijk geschakeerd landschap, zowel inzake actieradius (onderzoek, opleiding, publiekswerking, sitebeheer, lobbywerk ...), schaal (van sitebeheerders tot koepelverenigingen), focus (van specifieke locaties tot grote thema's, zoals industrieel erfgoed, levend erfgoed, funerair erfgoed ...) en organisatie (van zuivere vrijwilligersverenigingen tot gespecialiseerde organisaties met personeel).

¹⁹ Erfgoed Vlaanderen werd opgericht in 1994 (toen onder de benaming Stichting Vlaams Erfgoed). De ambitie was dat deze vereniging zou uitgroeien tot een Vlaamse 'National Trust'. Zo kreeg Erfgoed Vlaanderen een portefeuille van monumenten in beheer (waaronder het Paleis op de Meir in Antwerpen en de abdij van Herkenrode), met de bedoeling deze te restaureren en er een publiekswerking rond op te zetten. Deze portefeuille is vandaag de verantwoordelijkheid van Herita.

²⁰ Voor meer informatie over Herita, zie www.herita.be. Voor meer informatie over CRKC, zie www.crk.be (geconsulteerd op 28-07-2017).

²¹ Een niet-limitatief overzicht van erfgoedorganisaties in de brede zin van het woord (dus niet beperkt tot onroerendergoedorganisaties) is te vinden op www.erfgoedkaart.be (geconsulteerd op 31-07-2017).

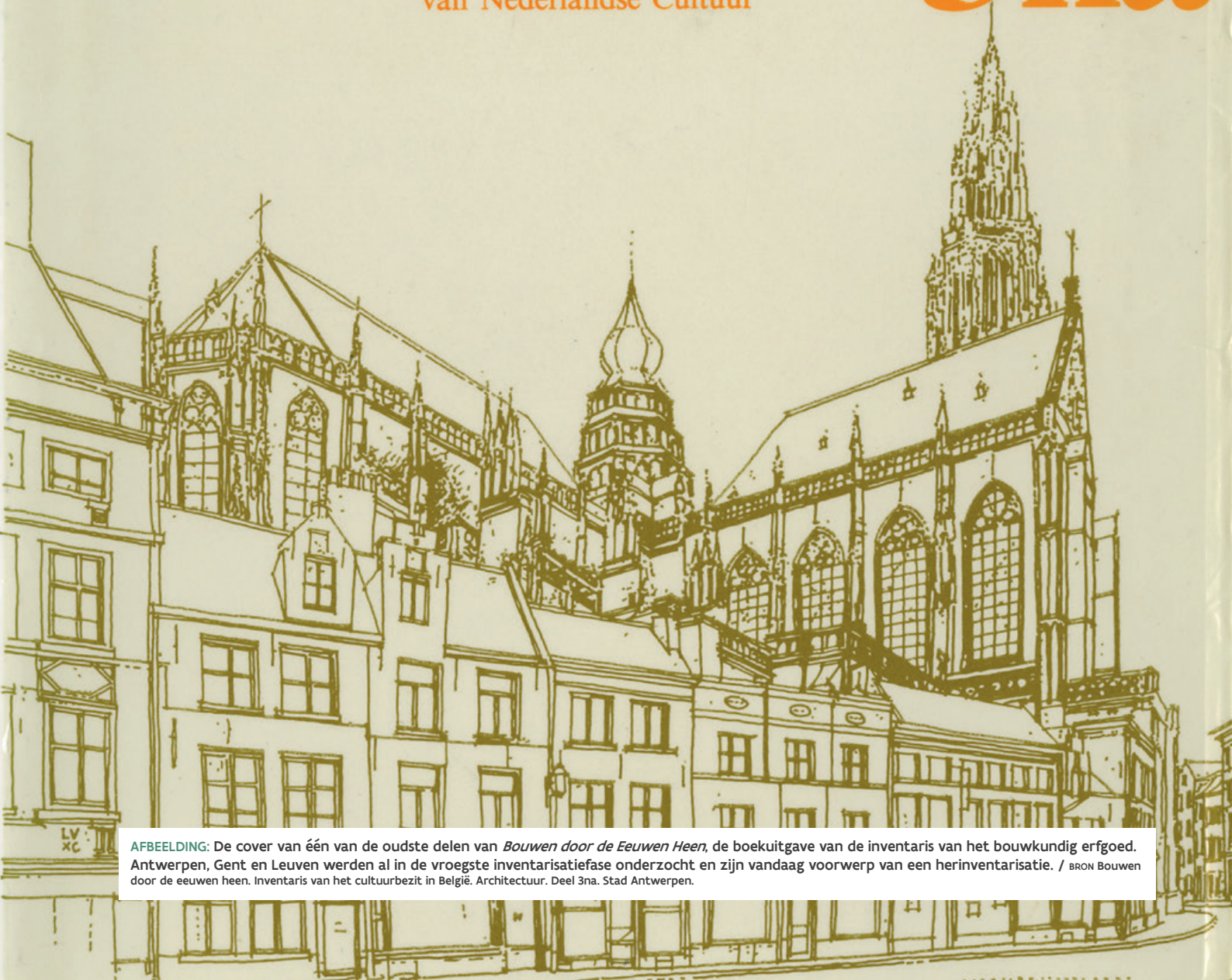
²² Voor een overzicht van enkele relevante opleidingen, zie www.monumentenwacht.be/links-overzicht/opleidingen (geconsulteerd op 31-07-2017).

AFBEELDING: De Open Monumentendag wordt sinds 1989 in België georganiseerd. In de begindagen verzorgde de Koning Boudewijnstichting de coördinatie. Pas later nam een 'Vlaamse' koepel, het 'Coördinatiecentrum Open Monumentendag', de fakkel over. De organisatie verliep in nauw contact met de provincies en met zogenaamde 'lokale comités', vrijwilligers die op lokaal niveau opereerden. De Open Monumentendag wordt ondertussen op Europese schaal gepromoot door de Raad van Europa, en is al vrij snel uitgegroeid tot het belangrijkste culturele evenement in Vlaanderen, met gemiddeld een half miljoen bezoekers per jaar. / AFBEELDING © agentschap Onroerend Erfgoed

Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen

Stad Antwerpen 3na
In opdracht van het Ministerie
van Nederlandse Cultuur

AFBEELDING: De cover van één van de oudste delen van *Bouwen door de Eeuwen Heen*, de boekuitgave van de inventaris van het bouwkundig erfgoed. Antwerpen, Gent en Leuven werden al in de vroegste inventarisatiefase onderzocht en zijn vandaag voorwerp van een herinventarisatie. / BRON *Bouwen door de eeuwen heen*. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 3na. Stad Antwerpen.

HOOFDSTUK 2

**DE BASISINSTRUMENTEN
VAN HET VLAAMSE
ONROERENDERFGOED-
BELEID**

2 / DE BASISINSTRUMENTEN VAN HET VLAAMSE ONROERENDERFGOEDBELEID

Dit hoofdstuk gaat dieper in op twee van de meest in het oog springende processen waarmee het onroerenderfgoedbeleid wordt vormgegeven: inventariseren en beschermen. De nadruk ligt op het 'waarom' van het instrumentarium, het peilen naar de toepassing ervan, en het vaststellen en verklaren van bepaalde kwantitatieve en kwalitatieve patronen, met de huidige stand van zaken als uitgangspunt. Onroerend erfgoed wordt in de mate van het mogelijke 'geïntegreerd' benaderd, zonder onderscheid tussen de verschillende onroerenderfgoedvormen. De instrumenten worden slechts summier gekarakteriseerd, vanuit de veronderstelling dat men voor detailinformatie andere bronnen kan consulteren (in de mate van het mogelijke verwijzen we wel door naar specifieke websites). Recent instrumentarium, instrumentarium met een beperkte inhoudelijke scope (nichesectoren) of een te beperkte toepassing worden niet omstandig behandeld.

2.1 INVENTARISATIE

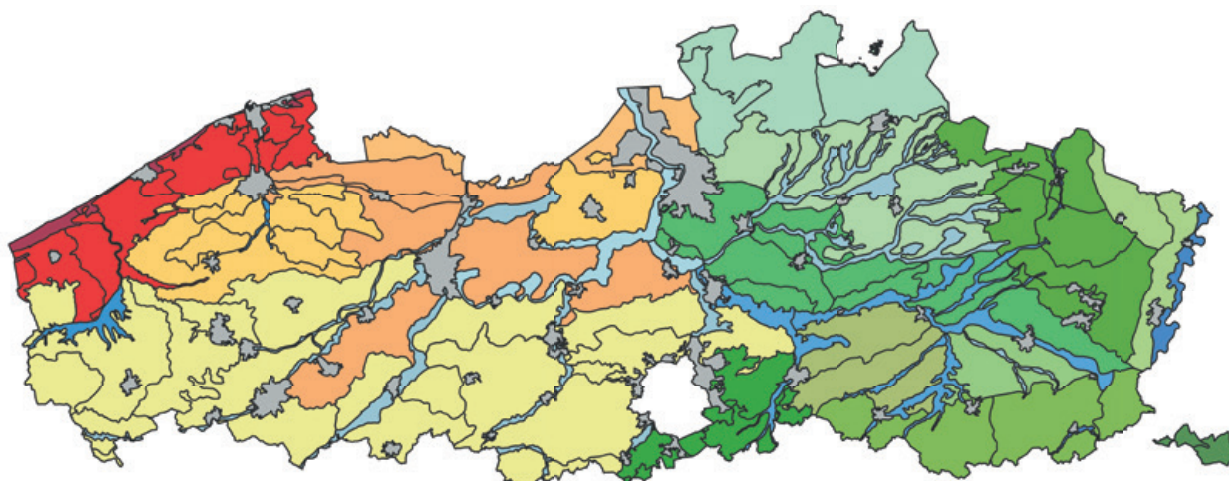
Inventariseren betekent het in kaart brengen van het bestaande erfgoed. In Vlaanderen gebeurt dit op systematische basis sinds 1969. Er zijn drie grote inventarissen: de inventaris van het bouwkundig erfgoed, de landschapsatlas en de centrale archeologische inventaris (CAI). Hoewel hun doel in zekere zin gelijkaardig is, vertonen deze inventarissen verschillen, zowel qua opbouw als qua precieze beleidsfinaliteit.

De inventaris van het bouwkundig erfgoed heeft de langste voorgeschiedenis. Zoals vermeld, vervulde de Koninklijke Commissie al in de 19de eeuw een inventarisopdracht, die in oorsprong vooral een bouwkundige inslag had. In 1923 werd de daarbij gehanteerde methodiek geformaliseerd in een *Règlement pour la rédaction des inventaires définitifs des monuments et des sites*. In de jaren 1960 werd deze manier van werken geactualiseerd, en een belangrijke impuls ging daarbij uit van de Raad van Europa. Op 29 maart 1966 werd een resolutie goedgekeurd betreffende *Criteria and methods of cataloguing ancient buildings and historical or artistic sites*. Vanuit de vaststelling dat steeds meer erfgoed wordt bedreigd, werden de lidstaten van de Raad aangemoedigd om een beschermingsbeleid op poten te zetten, en daarvoor een inventaris op te stellen. Daarvoor was een internationale standaard ontwikkeld en Belgische beleidsmakers zaten op de eerste rij.²³ Raymond Lemaire (KUL) werd belast met het ontwikkelen van een concept en methodologie voor de inventarisatie van het bouwkundig erfgoed in België, met het arrondissement Leuven als pilootgebied. In 1971 verscheen het eerste deel van deze *Bouwen door de Eeuwen Heen*, waarna zowel in Nederlandstalig als Frans-talig België inventaristeams op pad werden gestuurd.

De landschapsinventarisatie wordt pas sinds de jaren 1980 doorgedreven aangepakt, en vertoonde toen al een meer holistische benadering. De huidige landschapsatlas is gebaseerd op de 'kaart van de traditionele landschappen van Vlaanderen', die Marc Antrop (UGent) in 1985 maakte in opdracht van de Koning Boudewijnstichting (zie kaart 1). Deze kaart geeft een beeld van de landschappen vóór de veranderingen aan het einde van de 18de eeuw, maar omvat echter ook al 'moderne landschappen'. Antrop publiceerde een bijgewerkte versie in het boek *Het landschap meervoudig bekeken* (1989). Verdere verfijningen stonden in functie van het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen en tussen 1996 en 2000 werden de kaartgegevens na toetsing aan enkele criteria (gaafheid, herkenbaarheid en samenhang) verwerkt tot provinciale landschapsatlassen, die in 2001 uitmondde in één Vlaams geheel: de landschapsatlas.²⁴

²³ Deze resolutie werd voorbereid door het Council for Cultural Cooperation, de internationale ambtelijke werkgroep, tijdens een congres in 1965. Ze werd formeel herbevestigd tijdens de "First Conference of European Ministers responsible for the Preservation and Rehabilitation of the Cultural Heritage of Monuments and Sites", die in 1969 in Brussel werd georganiseerd.

²⁴ Parallel met de landschapsatlas werd ook de zogenaamde landschapskenmerkenkaart ontwikkeld. De landschapskenmerkenkaart toont de ruimtelijk-structurende landschapskenmerken van bovenlokaal belang: elementen die een bepalende invloed hebben op hun omgeving, zowel visueel (bakenfunctie) als wat betreft ruimtelijke constellatie, structuur of identiteit. De landschapskenmerkenkaart bevat alle kenmerken die structuur geven aan de ruimte, ook die zonder erfgoedwaarde (bv. snelwegen). Daardoor is deze kaart complementair aan de landschapsatlas, die een historische invalshoek heeft. Naast de landschapsatlas en de landschapskenmerkenkaart was een derde onderzoek voorzien: de esthetische interpretatie van het landschap. Dit is echter nooit gerealiseerd.

Legende

Stedelijke gebieden en havengebieden	Zandstreek buiten de Vlaamse Vallei	Maasland	Land van Herve
Kust	Zandleem- en leemstreek	Hageland	Maasbekken
Kustpolders	Noorderkempen	Brabantse Leemstreek	Scheldebekken met getijden
Scheldepolders	Centrale Kempen	Dijle-Gete-Demeras	Scheldebekken zonder getijden
Zandstreek binnen de Vlaamse Vallei	Zuiderkempen	Droog Haspengouw	Vochtig Haspengouw
	Kempens Plateau	Kustbekken met IJzer	

KAART 1 Reproductie van de 'ontwikkelde' kaart (versie 6.1) van de traditionele landschappen. Bron: GDI-Vlaanderen, Ugent- vakgroep geografie, kaart traditionele landschappen, 2001, <https://www.geopunt.be/catalogus/datasetfolder/90D22342-B387-4366-A4E3-2D14BE128772>, geraadpleegd op 09-06-2017.

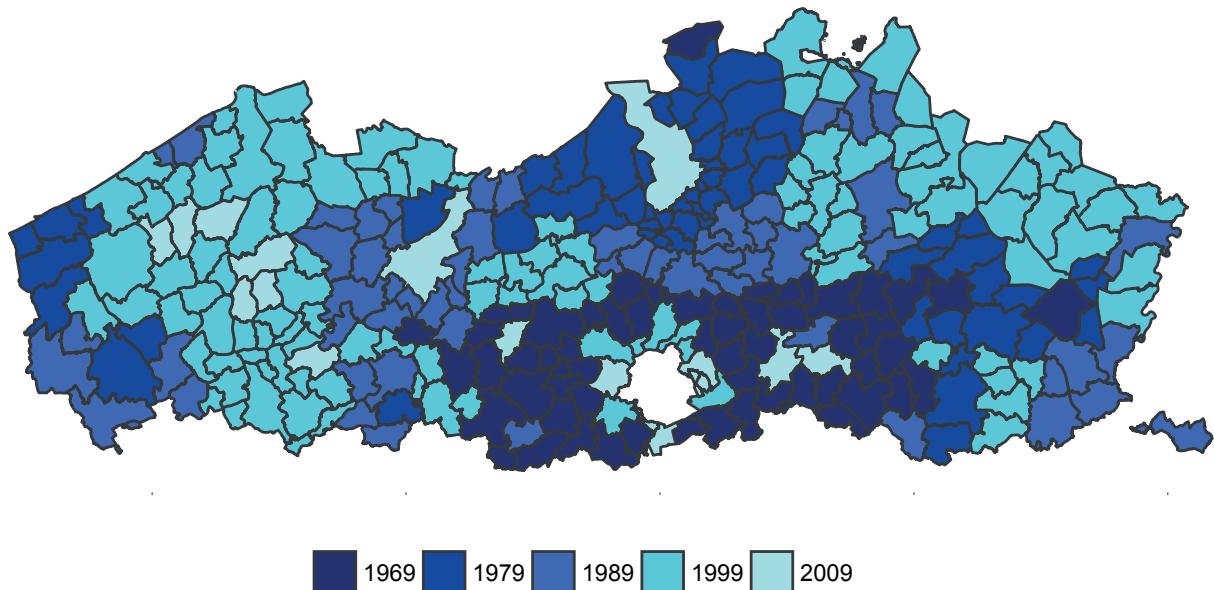
De Centrale Archeologische Inventaris (CAI) is een buitenbeentje. De CAI werd aangevat in 2000 en moest een overzicht bieden van alle plaatsen in Vlaanderen waar men archeologische vondsten of sites had aangetroffen. De inventaris is vooral te beschouwen als een digitaal overzicht van archeologische waarnemingen die doorheen de jaren door uiteenlopende actoren en op verschillende manieren zijn geregistreerd. De CAI werd ontwikkeld door de Vlaamse overheid, in samenwerking met de universiteiten van Gent, Leuven en Brussel, de vijf provincies en een aantal gemeentelijke en intergemeentelijke archeologische diensten. Het was vanaf het begin de bedoeling het instrument op termijn te laten evolueren tot een kaart met 'beheerszones', gebieden waar specifieke maatregelen voor archeologie zouden gelden. Deze zou vanaf 2009 vorm krijgen onder de benaming 'inventaris van archeologische zones'.

2.1.1 INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED²⁵

De inventaris bouwkundig erfgoed biedt een systematische beschrijving van het gebouwde erfgoed in Vlaanderen.²⁶ De opgenomen elementen zijn in de mate van het mogelijke gedateerd en getypeerd volgens bouwstijl en functie.

²⁵ Dit hoofdstuk herneemt in grote lijnen de meer uitgebreide uiteenzetting over de inventarisatie van het bouwkundig erfgoed in Vlaanderen, opgenomen in de Onderzoeksbalans (<https://onderzoeksbalans.onroerenderfgoed.be/onderzoeksbalans/bouwkundig/inventarisatie>).

²⁶ Daarbij worden relictten, gehelen en bouwkundige gehelen onderscheiden. Relictten zijn gebouwen, constructies, standbeelden en andere individuele voorbeelden van bouwkundig erfgoed. Gehelen zijn verschillende vormen van gebouwclusters, zoals straten, gemeenten en ruimere regio's. Bouwkundige gehelen slaan op gebouwen en omringende elementen die werden opgetrokken binnen een korte tijdspanne en gelijkaardige kenmerken vertonen, of die geconcipeerd zijn als architecturaal of stedenbouwkundig geheel.

KAART 2 De geografische voortgang (per decennium) van het inventarisatie- en herinventarisatieproces van het bouwkundig erfgoed.

De doelstellingen van de inventaris zijn verwoord in het voorwoord van elk inventarisboekdeel:

1. het opstellen van *een lijst van de gebouwen en groepen van gebouwen, die dienen bewaard te worden, omdat zij een uiterst waardevol cultuurbezit vormen, waarvan het verlies in elk opzicht zeer betreurenswaardig zou zijn,*
2. de lezer een beknopte gids verschaffen voor het architecturale patrimonium van onze dorpen en steden;
3. een ontwerp van wetenschappelijke inventaris voorleggen.²⁶

De inventaris van het bouwkundig erfgoed is het resultaat van een **langdurig proces**, dat sinds 1972 door de Vlaamse overheid wordt uitgevoerd. (Pas) in 2011 werd de eerste, op geografische leest geschoeide inventarisatieronde formeel afgerond, waardoor voor elke Vlaamse gemeente een basisinventaris beschikbaar is. Tot 2005 verscheen de inventaris in boekvorm, maar vanaf 2001 werd bij het afronden van een gemeente een afzonderlijk bundel uitgegeven. In 2011 stond de teller op 25 boeken en 40 bundels. Om de informatie correct en actueel te houden, worden de oudst geïnventari-seerde gebieden (vooral gesitueerd in de provincie Vlaams-Brabant) herbekeken tijdens zogenaamde 'herinventarisaties'.

Doorheen het langdurige inventarisatieproces is de manier van werken vanzelfsprekend sterk geëvolueerd. De oorspronkelijke inventarisatiemethodiek vertoont bijvoorbeeld nog een echo van het oude Commissie-reglement van 1923, dat bepaalde dat erfgoed ouder moest zijn dan 1830 en een kunsthistorisch, archeologisch of historisch belang moest hebben. De focus werd geleidelijk verbreed, waarbij maatschappelijke tendensen meespeelden, alsook de interactie met de (beschermings)wetgeving. Dit impliceerde een typologische uitbreiding en een meer contextuele aanpak (met algemene inleidingen en 'straatbeelden'). Mede door de focusverbreding werden de inventarisdelen in de loop der jaren steeds gedetailleerder en vorderde het inventarisatieproces trager.

Kaart 2 visualiseert wanneer de Vlaamse gemeenten zijn geïnventari-seerd of desgevallend geherinventari-seerd. De kaart toont duidelijk de evoluties in het inventarisatieproces. De oudste inventarisdelen betreffen voornamelijk de grootstedelijke arrondissementen, grofweg binnen wat vandaag de 'Vlaamse ruit' wordt genoemd, alsook de arrondissementen Hasselt en Veurne. Ook (groot-)Brussel werd toen overigens geïnventari-seerd.²⁷ Er werden in de eerste

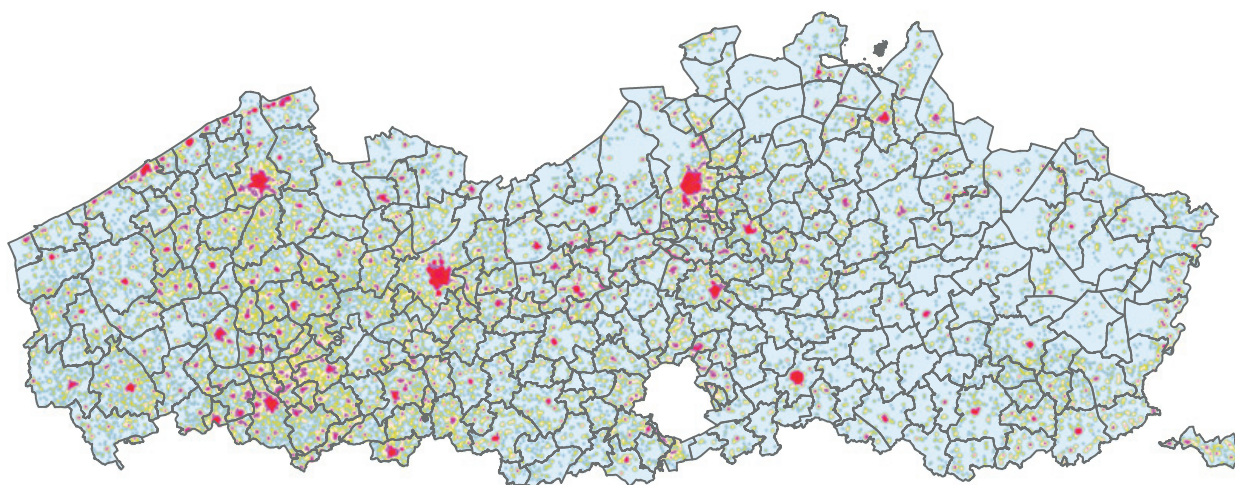
²⁶ Cf. boekenreeks: *Bouwen door de eeuwen heen: inventaris van het cultuurbezit in België*, Brussel, Ministerie van Nederlandse cultuur, 1971-2004.

²⁷ Tot 1988 werd de bevoegdheid over de erfgoedzorg in Brussel gedeeld door de Nederlandstalige en Franstalige administratie. Voor de inventarisatie van het bouwkundig erfgoed werd de binnenstad van Brussel bijvoorbeeld in vier zones verdeeld, waarvan de Nederlandstalige administratie en de Franstalige administratie elk de helft voor hun rekening namen.

periode grotere gebieden ineens aangepakt. De kleinere steden en het 'buitengebied' kwamen pas in latere stadia aan bod, en de actieradius van de inventarisdelen verkleinde stelselmatig. West-Vlaanderen (inclusief Brugge), Noord-Limburg en de Antwerpse Kempen kwamen pas in latere inventarisaties aan bod. De kaart toont ook de zones van herinventarisatie: de binnensteden van Antwerpen, Gent en Leuven, en de Vlaamse Rand rond Brussel.

Sinds 2003 is de inventaris ontsloten in de vorm van een digitale databank. Objecten kunnen worden teruggevonden op basis van adressen, typologie, bouwstijl en bouwperiode. De databank omvat ook een zoeklijst met architectennamen. Tussen 2006 en 2008 werd begonnen met het registreren van de status van de inventarisobjecten (gesloopt of bewaard). Op basis van deze gegevens konden inventarisgegevens aan een actuele GIS-laag worden gekoppeld.²⁸ Hieruit kunnen een aantal interessante conclusies worden getrokken.

Op het moment van schrijven bevat de inventaris van het bouwkundig erfgoed 84.473 relicten en 590 gehelen.²⁹ Uitgezet op een dichtheidskaart vertonen deze relicten bepaalde concentraties (kaart 3).³⁰ In de eerste plaats valt opnieuw de Vlaamse ruit op. Dat is niet onlogisch, aangezien deze zone vanouds dicht bevolkt en sterk verstedelijkt is. Vanaf de vroege middeleeuwen vormden zich veel stedelijke kernen langs de stroomgebieden van grote rivieren, om aansluiting te hebben met de buitenwereld.³¹ Daarnaast is de dichtheid relatief hoog in de kuststreek, het zuidwesten van West-Vlaanderen en het zuidoosten van Limburg. Hier zijn verklaringen voor: zuidoost-Limburg is een rijk landbouwgebied, waar sinds de Romeinse tijd een dicht netwerk van kleine steden en dorpen is ontwikkeld. West-Vlaanderen onderging in de 19de eeuw de effecten van industrialisering en de toeristische ontwikkeling van de kustlijn.³² De gebieden waar de dichtheid minder groot is, zijn te linken aan traditionele landschappen, die vanouds minder dicht bebouwd zijn, die voor intensieve landbouw worden gebruikt of waar een vroeger landgebruik met bossen, heide en andere vegetatie is te vinden. Dat is het geval voor onder meer de Kust- en Scheldepolders, de Limburgse en Antwerpse Kempen en het Hageland. Deze gebieden zijn dan ook vooral landschappelijk interessant.

KAART 3 De dichtheid van de relicten in de inventaris van het bouwkundig erfgoed uitgezet op de kaart van Vlaanderen. Dit is een zogenaamde 'Kernel density map'. Een Kernel density map geeft op een grafische manier concentraties of spreidingen van punten (in dit voorbeeld relicten van de inventaris) weer binnen een bepaald studiegebied (in dit geval Vlaanderen). Rond elk punt wordt een 'kernel' gespannen, een soort arbitraire cirkel. Het bijzondere aan de kernelfunctie is dat in de berekening de invloed van punten afhangt van de afstand die ze liggen tot het midden van elke kernel. De dichtheidsberekening is dus hoger in gebieden met veel goederen die dicht bij elkaar liggen en is lager in gebieden met weinig of sterk verspreide goederen.

²⁸ Sinds 2009 is een vernieuwde versie van de inventarisdatabank operationeel (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be>), waarop alle informatie meteen online consulteerbaar is.

²⁹ Dit cijfer evolueert constant omdat steeds nieuwe objecten kunnen worden toegevoegd of verwijderd.

³⁰ De gehelen zijn verschillend van grootte en kennen een onregelmatige verspreiding in Vlaanderen.

³¹ Billen, C. & Deligne, C., Stedelijke ruimte: infrastructuur, technologie en macht. In "Van Bruane A.-L., Blondé B. & Boone M. (eds.). *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de lage landen, 1100-1600*. Academia Press, Gent, 2016", p. 207-250.

³² In deze regio is bijvoorbeeld een aanzienlijk industrieel erfgoed bewaard gebleven met betrekking tot de vlasnijverheid.

Naast de historische en geografische context, die de potentiële voorraad aan bewaard bouwkundig erfgoed zowel in positieve als in negatieve zin beïnvloedt, spelen ook de evoluerende inventarisatiecriteria een rol bij het aantal relicten dat is geïdentificeerd. Er is een belangrijke correlatie tussen de inventarisatiedichtheid en het moment van inventariseren (kaarten 2 en 3). In de oudste inventarisdelen zijn relatief minder objecten opgenomen dan in de recentere. Bij de vroegste inventarisatiecampagnes waren tientallen relicten per gemeente de norm, wat in recentere campagnes honderdtallen zijn geworden.

Het inventarisbestand vertoont een aantal **kwalitatieve tendensen**:

1. Waar mogelijk, zijn inventarisitems (of onderdelen ervan) gedateerd door hen te koppelen aan een **tijdperiode**.

Dat kon in 95 procent van de gevallen. Grafiek 1 geeft een beeld van het aantal objecten dat te associëren is met de middeleeuwen, vroegmoderne en nieuwste tijd, en van het aantal gevallen waarin deze objecten ook een vorm van bescherming genieten.

Het oudste bouwkundige relict dateert uit de 'steentijd' en 'metaaltijden': 'de Holsteen', een ensemble van een tiental enorme zandsteenblokken in het oostelijk gedeelte van de gemeente Zonhoven. De Holsteen, overigens ook beschermd als landschap, illustreert dat één erfgoedobject meerdere 'dateringen' kan hebben.³³ Met de 'Romeinse periode' kunnen 7 erfgoedobjecten worden geassocieerd: enkele grafheuvels en de Romeinse stadsmuren van Tongeren, die allemaal ook een vorm van bescherming genieten. Naarmate objecten recenter zijn, neemt het aantal dateringen stelselmatig toe: 1,7 procent van de relicten heeft een datering uit de middeleeuwen, 21,7 procent uit de vroegmoderne en 84,9 procent uit de nieuwste tijd.

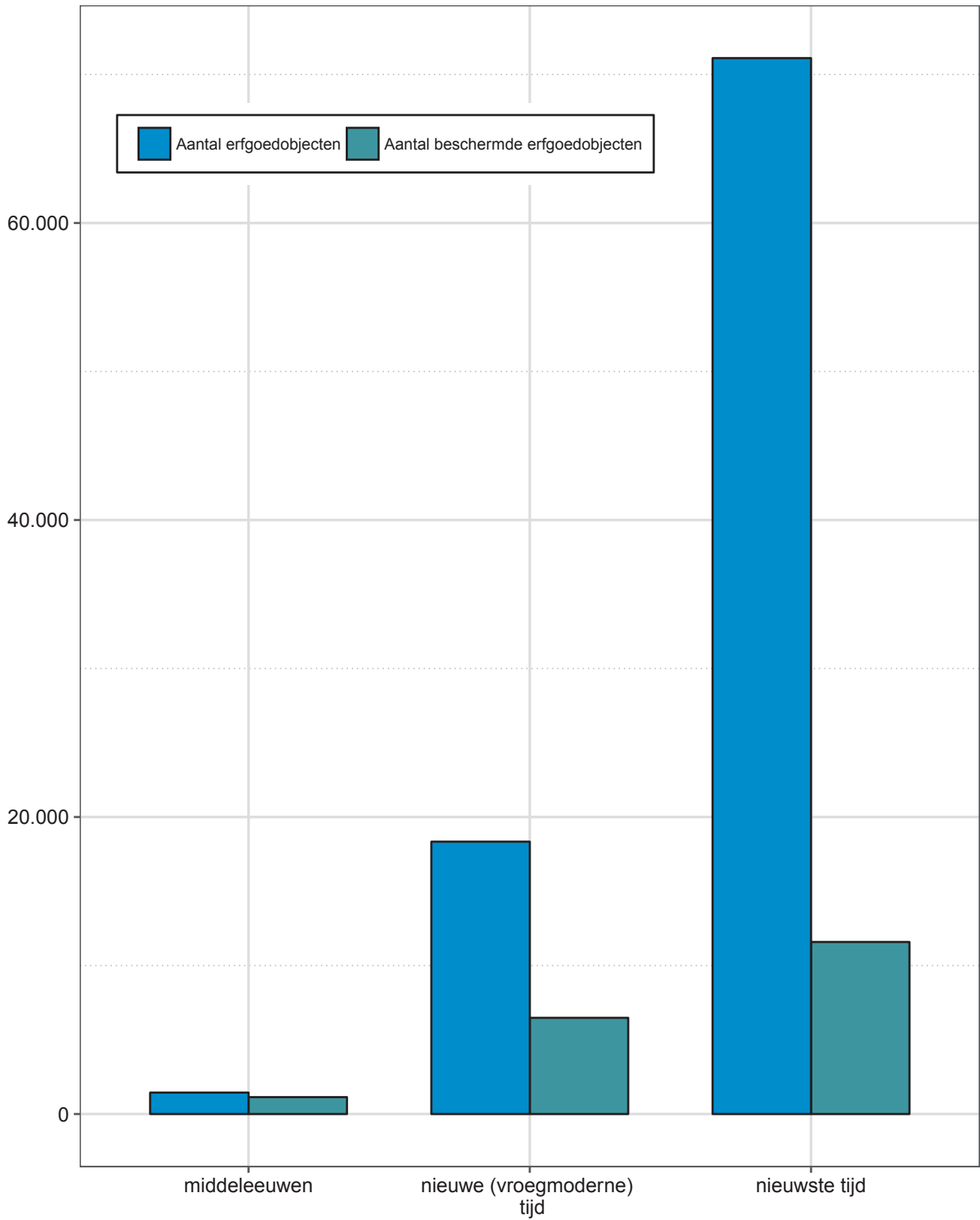
Waar over het algemeen kan worden gesteld dat bouwkundig erfgoed zeldzamer wordt, naarmate het ouder is, geldt het omgekeerde voor het aantal beschermingen: hoe ouder het relict, hoe groter de kans dat het ook beschermd is. Alle bouwkundige objecten gelinkt aan de steentijd, metaaltijden of Romeinse tijd zijn op één of andere manier beschermd, voor objecten uit de middeleeuwen, vroegmoderne en nieuwste tijd geldt dit respectievelijk voor 79, 35 en 16 procent. Wel kan nog worden opgemerkt dat sommige relicten niet alleen meerdere dateringen kunnen dragen, maar ook voorwerp kunnen zijn van meerdere beschermingscategorieën. Het stadhuis van Mechelen dateert zowel uit de middeleeuwen als de vroegmoderne en nieuwste tijd, en zijn zowel beschermd monument als beschermd stadsgezicht.

2. 54 procent van de inventarisitems kan worden gekoppeld aan één of meerdere **kunsthistorische stijlen**. Grafiek 2 geeft een beeld van de meest voorkomende stijlen, alsook van de mate waarin betreffende objecten zijn beschermd. Meer dan de helft van de gevallen betreft 'neoclassicisme', 'eclecticisme', 'vakwerkbouw', 'modernisme' of 'neogotiek'. De 'stijldichtheid' vertoont logischerwijze hetzelfde patroon als de datering: 19de- en 20ste-eeuwse stijlen zijn het talrijkst, oudere stijlen komen veel minder voor. Andersom zijn objecten gelieerd aan oudere stijlen veel vaker beschermd dan deze met een jongere stijl. Zo is 91 procent van de romaanse objecten beschermd, 87 procent van de gotische en 77 procent van de barokke. Goed vertegenwoordigd zijn ook classicisme, neogotiek en Art Nouveau, met een beschermingsgraad van respectievelijk 58, 43 en 30 procent. Een opvallende uitschieter is ook de stijl 'traditioneel', die aan 4.257 objecten wordt toegekend, en in 35 procent van de gevallen ook aan een bescherming is gekoppeld. Het predikaat 'traditionele stijl' slaat wel op een grote groep 'substijlen', waaronder 'vakwerkbouw'.
3. Relicten kunnen tot slot ook worden getypeerd naargelang hun (historische) **functie**. Dit kan voor 99,6 procent van de items.³⁴ Maar liefst 73 procent van de relicten staat als 'woning' gecategoriseerd. Deze thesaurusterm slaat wel op een groot aantal deelcategorieën. De 'Architectenwoning Sylvain Smis' in Oostende is bijvoorbeeld een 'woning', maar ook een 'architectenwoning' en 'burgerhuis'. Andere grote hoofdcategorieën zijn 'economische gebouwen en structuren', 'bijgebouwen', 'religieuze gebouwen en complexen', 'infrastructuur' en 'verdedigingswerken'.³⁵ Bij het gedeelte over beschermde monumenten wordt een aantal typologieën van naderbij bekeken.

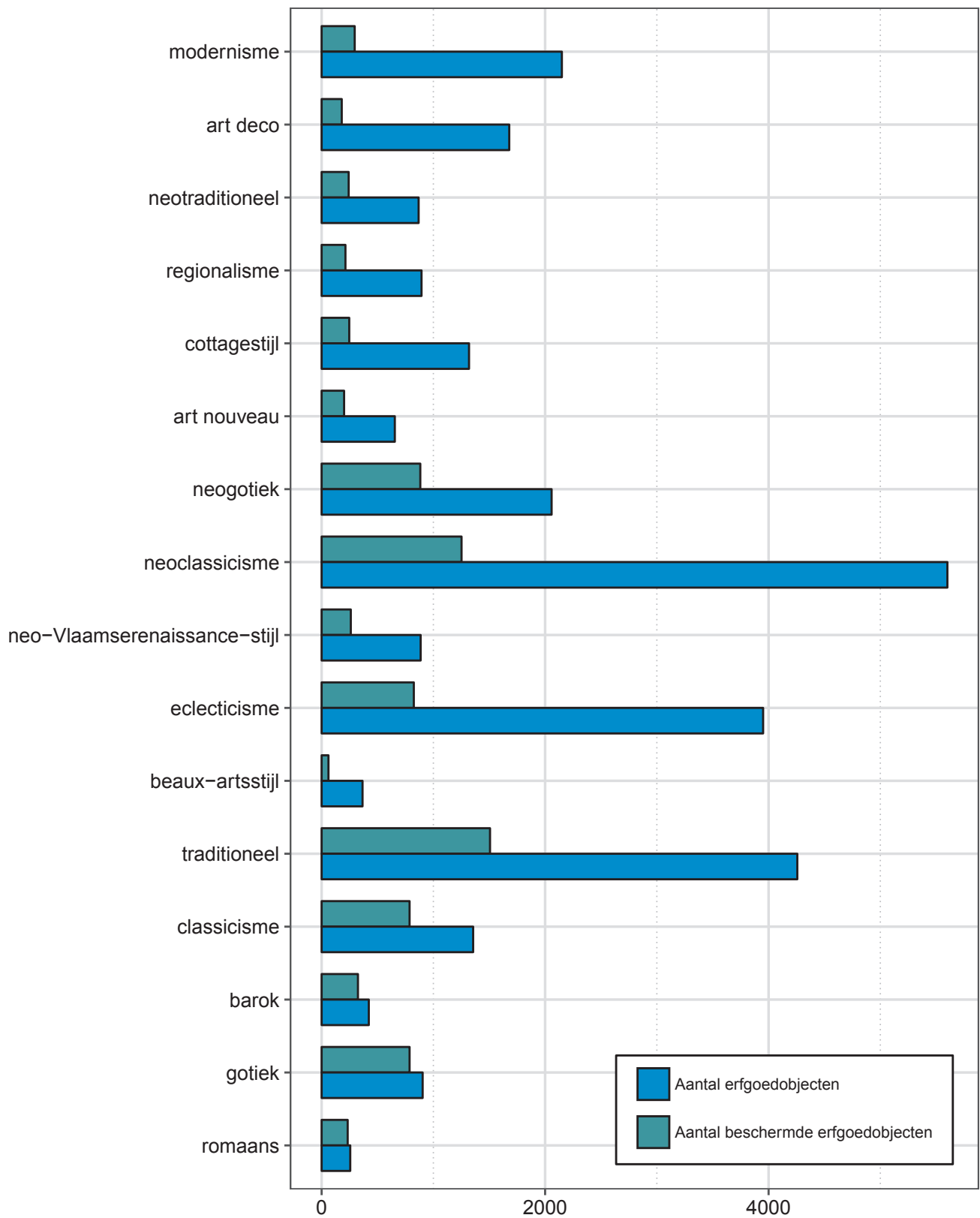
³³ Dit geldt voor veel objecten, aangezien erfgoed vaak geëvolueerd is, in fasen tot stand gekomen of verbouwd. Een neveneffect hiervan is wel dat een object telkens opnieuw wordt meegeteld als het aantal koppelingen met een thesaurusterm wordt onderzocht. De som van het aantal koppelingen aan een samen horende groep thesaurustermen kan daardoor groter zijn dan het totaal aantal relicten.

³⁴ Hierbij moet worden opgemerkt dat de typologieën-thesaurus een boomstructuur vertoont. Deze boom bevat een aantal takken met hoofdcategorieën die vervolgens verder vertakken in subcategorieën, sub-subcategorieën enzoverder. Deze indeling is enkel opgesteld om het diverse onroerend erfgoed te ordenen. Een erfgoedobject kan perfect typologieën uit meerdere categorieën uit de boomstructuur toegekend krijgen. Een voorbeeld is de abdij Ter Duinen in Koksijde die de typologieën 'abdijen', 'abdijskerken', 'musea' en 'waterputten' heeft meegekregen. Deze typologieën bevinden zich in verschillende categorieën uit de boomstructuur.

³⁵ Voor een gedetailleerd overzicht van de vele mogelijkheden verwijzen we naar de thesaurus van de inventaris, die beschikbaar is via de inventariswebsite van het agentschap Onroerend Erfgoed (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/>). In verdere analyses zal dieper ingegaan worden op bepaalde typologieën wanneer er zich opvallende trends voordoen.

GRAFIEK 1: Overzicht van de aantallen erfgoedobjecten in de inventaris bouwkundig erfgoed, te associëren met de tijdsperioden middeleeuwen, nieuwe en nieuwste tijd. De gegevens betreffen alle erfgoedobjecten die ooit zijn opgenomen in de inventaris, inclusief deze die reeds verdwenen zijn. Omdat het aantal erfgoedobjecten uit de steentijd, metaaltijden en Romeinse tijd zo laag is, werden deze niet opgenomen in de grafiek.

GRAFIEK 2: Overzicht van de aantallen erfgoedobjecten in de inventaris van het bouwkundig erfgoed, te associëren met een selectie van kunsthistorische stijlen, en de mate waarin deze objecten zijn beschermd. Ter wille van de leesbaarheid zijn enkel de stijlen opgenomen die aan meer dan 250 erfgoedobjecten zijn toegewezen.

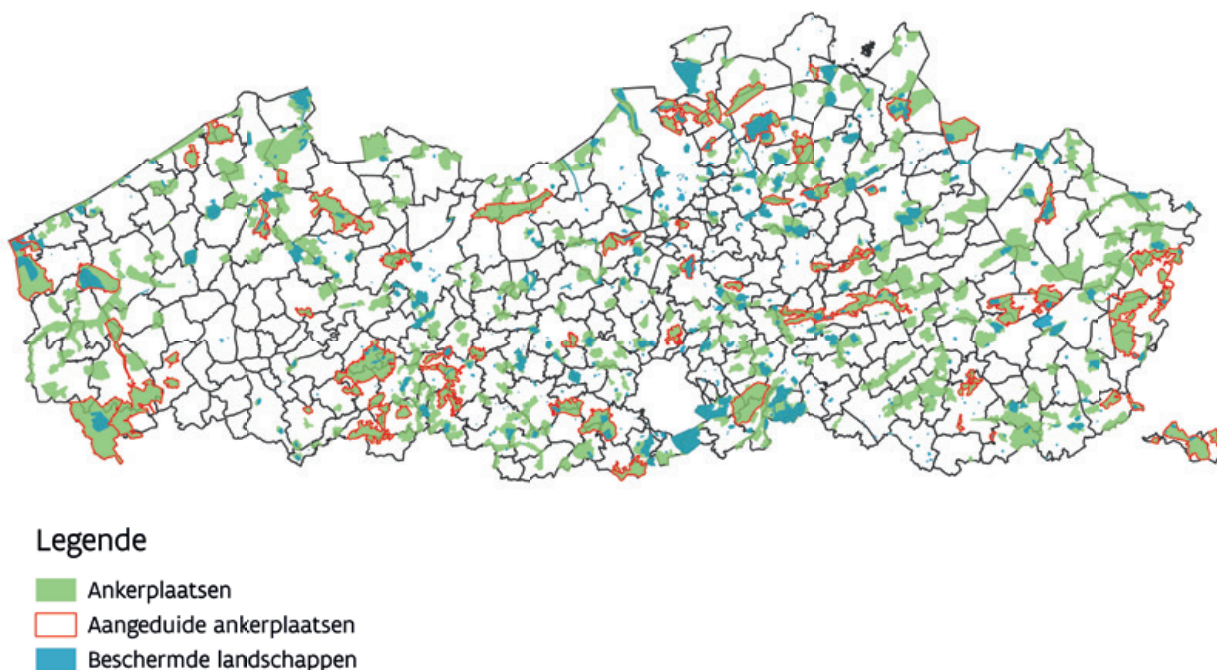
2.1.2 LANDSCHAPSATLAS³⁶

De landschapsatlas is de inventaris van de relictten van de traditionele landschappen in Vlaanderen. Stedelijke gebieden blijven buiten beschouwing. De atlas biedt een overzicht van alle landschapskenmerken met erfgoedwaarde, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen puntrelictten, lijnrelictten, relictzones en ankerplaatsen. Ankerplaatsen zijn de belangrijkste objecten in de atlas. Antrop definieert hen als *gebieden met een grote landschappelijke waarde, die complexen zijn van gevarieerde erfgoedelementen die een geheel of ensemble vormen, ideaal-typische kenmerken vertonen vanwege hun gaafheid of representativiteit, of ruimtelijk een plaats innemen die belangrijk is voor de zorg of het herstel van de landschappelijke omgeving*.³⁷

De atlas is online ontsloten en biedt zowel cartografische als tekstuele gegevens.³⁸ Elk object heeft een nummer en naam. Voor ankerplaatsen omvat de databank een globale omschrijving, een karakterisering van de landschapselementen en opbouwende onderdelen, eventuele opmerkingen en knelpunten, de genoteerde landschapswaarden en specifieke beleidsmatige wenselijkheden.

De landschapsatlas kent meerdere toepassingen, waaruit ook de 'holistische' aard van landschappen blijkt: ze worden immers niet alleen bepaald door landschapselementen alleen, maar ook hun onderlinge historische en ruimtelijke relaties. Het instrument ligt niet toevallig mee aan de basis van de afstemming van landschapszorg met verschillende andere domeinen, zoals natuurbeleid, ruimtelijke planning, plattelandsbeleid en milieubeleid. De atlas dient echter vooral als leidraad voor de bescherming en het beheer van waardevolle cultuurhistorische landschappen in Vlaanderen.

Op het moment van schrijven telt de landschapsatlas 350 ankerplaatsen, relatief evenwichtig gespreid en goed voor een oppervlakte van 254.300 ha³⁹, ofwel 18,7 procent van het oppervlak van Vlaanderen (kaart 4).

KAART 4: De ankerplaatsen, aangeduide ankerplaatsen en beschermde landschappen in Vlaanderen.

³⁶ M&L Cahier 5, *Nieuwe impulsen voor de landschapszorg*, uitgegeven in 2001, gaat uitgebreid in op de toen nog gloednieuwe landschapsatlas. Deze publicatie kan worden geconsulteerd voor meer achtergrondinformatie, diepgaande analyses en geïllustreerde voorbeelden. Eventuele afwijkingen in cijfers ten opzichte van de analyses die we hieronder geven, zijn het gevolg van een andere benadering van telmethodes.

³⁷ Deze definitie werd naderhand geïntegreerd in het Landschapsdecreet.

³⁸ Zie www.geopunt.be/catalogus/datasetfolder/b7090efa-f045-47a3-bb29-feaabe7d24cd.

³⁹ Omwille van een foutenmarge in de berekeningswijze werd de oppervlakte naar honderdtallen afgerond.

2.1.3 CENTRALE ARCHEOLOGISCHE INVENTARIS⁴⁰

Zoals gesteld, is de CAI geen inventaris van plaatsen waar archeologische sites in de ondergrond aanwezig zijn, maar eerder een verzameling van plaatsen waar ooit archeologische waarnemingen zijn gedaan, ongeacht of die resten nog altijd in de grond aanwezig zijn, dan wel verdwenen zijn. Naast resultaten van archeologische opgravingen, luchtfotografische prospecties, proefsleuvenonderzoek, veldkartering en metaaldetectie bevat de CAI ook vondsten die per toeval aan het licht kwamen, oudere waarnemingen gekend uit literatuur, en historische gegevens. De tijdsfocus van de inventaris is in de loop der jaren verruimd: in eerste instantie werden enkel pre-18de-eeuwse locaties opgenomen, nadien is een uitzondering gemaakt op die regel voor onder andere erfgoed van recentere datum dat resulteerde uit archeologische opgravingen, en het erfgoed uit de beide wereldoorlogen.

De CAI omvat een kaart, die alle lokaliseerbare waarnemingen weergeeft, en een databank met de informatie over de vindplaatsen. De geregistreerde gegevens gaan onder meer over de locatie, een datering, een algemene interpretatie van de aard van de vindplaats, een beschrijving van de onderzoeken die op de vindplaats zijn uitgevoerd en tot slot een verwijzing naar de geraadpleegde bronnen. De internetversie van de CAI is toegankelijk voor geregistreerde gebruikers (voornamelijk archeologen, ruimtelijk planners, MER-deskundigen en stedenbouwkundige ambtenaren).⁴¹ De CAI is dan ook een belangrijke informatiebron voor de archeologische erfgoedzorg: het beschermen van sites, de afbakening van archeologische zones, het beoordelen van stedenbouwkundige vergunningsaanvragen en milieueffectenrapportages (MER) en de archeologische onderzoekspraktijk (vooronderzoek, opgravingen, syntheseonderzoek).

De inventaris bevatte eind 2014 36.630 vondstlocaties. Kaart 5 geeft een beeld van hun dichtheid en toont duidelijk concentraties. De hoogste dichtheden aan archeologische vindplaatsen zijn gesitueerd waar grote systematische inventarisaties zijn uitgevoerd, zoals in het kader van ruilverkavelingen⁴², of in regio's waar een lange en intensieve traditie is van archeologisch onderzoek.⁴³

De CAI-databank laat verschillende **kwantitatieve interpretaties** toe.⁴⁴

1. De **locatie** van de vindplaats.⁴⁵ Enkel de vondstlocaties waarvan de positie tot op 250 meter of nauwkeuriger is gekend, zijn opgenomen op de kaart. Ongeveer de helft van de vondstlocaties kan op 15 meter nauwkeurig worden gelokaliseerd, een kleine 20 procent kan niet precies worden gelokaliseerd of is enkel als toponiem bekend;
2. De **manier waarop de vondstlocatie aan het licht kwam** en welke onderzoeken er eventueel nog volgden. Ruim 60 procent van de vindplaatsen kwam aan het licht door archeologisch onderzoek, van bijna een kwart is het niet duidelijk hoe ze aan het licht kwamen, en de rest is het resultaat van toevalsvondsten of historisch onderzoek;
3. De **aard van het desgevallend uitgevoerde archeologisch onderzoek**. In ruim 35 procent van de gevallen betrof het veldprospectie of opgraving. Luchtfotografie, werfcontrole, prospecties met ingreep in de bodem en metaaldetectie komen in lagere frequentie voor. Het aandeel van locaties dat door onderzoek van bovengronds aanwezige bouwsporen (bouwarcheologie), boringen of geofysische prospectie aan het licht kwam is verwaarloosbaar.⁴⁶ Ruim 10 procent van de locaties kan met twee of meer onderzoektypes worden geassocieerd, met als meest voorkomende combinatie opgravingen aansluitend bij veldprospectie, controle van de werken of een prospectie met ingreep in de bodem. De locaties waarvan de onderzoeksomstandigheden in het geheel niet kunnen worden gereconstrueerd vertegenwoordigen slechts 5 procent van het totaal.

⁴⁰ Voor de historiek van de inventarisatie van archeologische vindplaatsen in Vlaanderen gingen we voornamelijk ten rade bij het IAP-rapport 14: CAI-I, De opbouw van een archeologisch beleidsinstrument. Voor een meer diepgaande toelichting verwijzen we graag naar dit werk. Hieronder beperken we ons tot de hoofdlijnen.

⁴¹ <http://cai.erfgoed.net>. De verplichte registratie is voorzien omdat de sterk variërende aard en kwaliteit van de inventarisgegevens een geoefend oog vergt om de juiste conclusies te trekken in functie van het beheer van het archeologisch erfgoed. Voor gebruikers die geen archeologische studies volgden, is een basisopleiding voorzien.

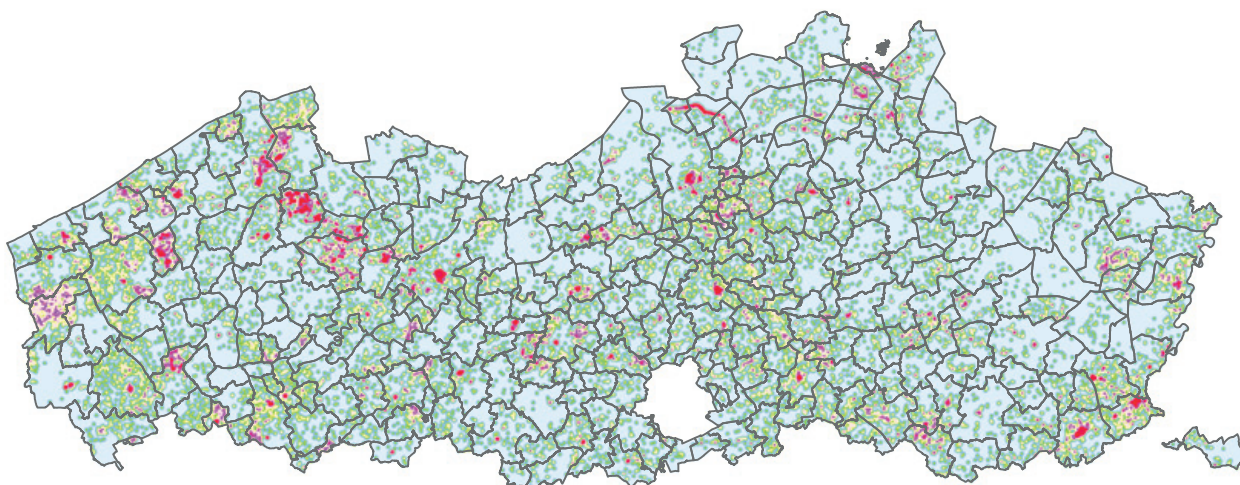
⁴² Bijvoorbeeld het plateau van Izenberge.

⁴³ Bijvoorbeeld de regio rond Tongeren

⁴⁴ Daarbij moet de kanttekening worden gemaakt dat naarmate een vondst ouder is, er minder informatie is over de omstandigheden van de vondst.

⁴⁵ De CAI onderscheidt vondstlocaties van 'klasse 1' (zeer precies gelokaliseerd) tot 'klasse 5' (slechts bij benadering gelokaliseerd).

⁴⁶ Deze methodes zijn relatief nieuw en kennen nog geen algemene toepassing.

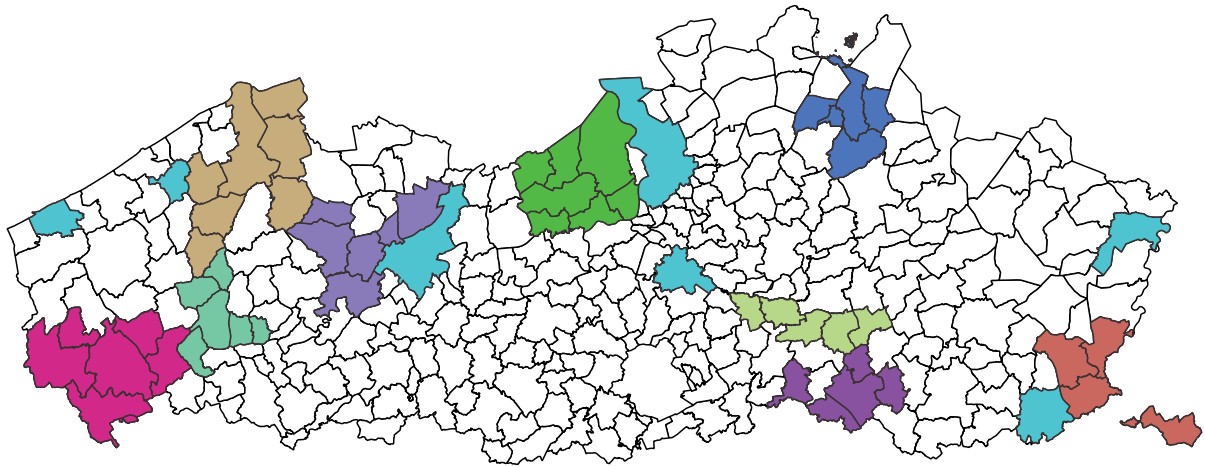
KAART 5: Kernel density map van de vondstlocaties uit de CAI.

De toepassing van de in de CAI aangehaalde onderzoeksvormen vertoont bepaalde geografische patronen. Veel veldprospecties zijn bijvoorbeeld voorwerp van thesissen en dus geconcentreerd rond universiteitssteden. Ook de actieradius van verenigingen die als vrijetijdsbesteding prospecteren blijkt vaak beperkt tot een lokaal werkingsgebied. Luchtfoto's zijn vaak te associëren met een aantal projecten die zich richtten op specifieke gebieden.⁴⁷ Werfcontroles zijn vaak geconcentreerd in het werkingsgebied van gemeentelijke en intergemeentelijke archeologische diensten en weerspiegelen de interesse en middelen van deze actoren. Dit is goed te zien wanneer de densiteitskaart wordt vergeleken met kaart 6, waarop de werkingsgebieden van gemeentelijke of intergemeentelijke archeologische diensten worden getoond. De concentraties die te zien zijn in de gemeenten rond Brugge zijn bijvoorbeeld te verklaren door de activiteiten van RAAKVLAK terwijl de concentraties in zuidoost-Limburg samenvallen met het werkingsgebied van ZOLAD+ en de eigen gemeentelijke diensten van Tongeren en Maaseik. Prospecties met ingreep in de bodem en opgravingen kaderen meestal in bouwprojecten en weerspiegelen de meer globale spreiding en intensiteit van ruimtelijke ontwikkelingen.⁴⁸

4. De **datering** van de vondstlocatie. Een kleine 90 procent van de locaties kan in één of meerdere historische periodes worden gesitueerd. Grafiek 3 geeft een beeld van de verdeling: de meeste vondstplaatsen zijn middeleeuws (42 procent van de gevallen). Daarna volgen in dalende volgorde de vindplaatsen uit de steentijd (24 procent), de nieuwe tijd (19 procent), de Romeinse tijd (18 procent), de metaaltijden (10 procent) en de nieuwste tijd (8 procent).
5. De **functie** van de vondst of vondstlocatie. Iets meer dan de helft van de vondstlocaties in de CAI kreeg één of meerdere dergelijke interpretaties. Grafiek 4 geeft een beeld van de verdeling: 'bewoning' komt met voorsprong het vaakst voor (33 procent van de gevallen), vervolgens 'versterking' (10 procent), 'begraving' (8 procent), 'infrastructuur' (7 procent), 'economie' (6 procent), 'religie' (6 procent) en 'depots' (1 procent).

⁴⁷ Zo was er het HAVIK project van de UGent, waarbij het centrum van de concentratie grosso modo overeenkomt met de actieradius vanuit het vliegveld vanwaar de piloot vertrok om foto's te nemen.

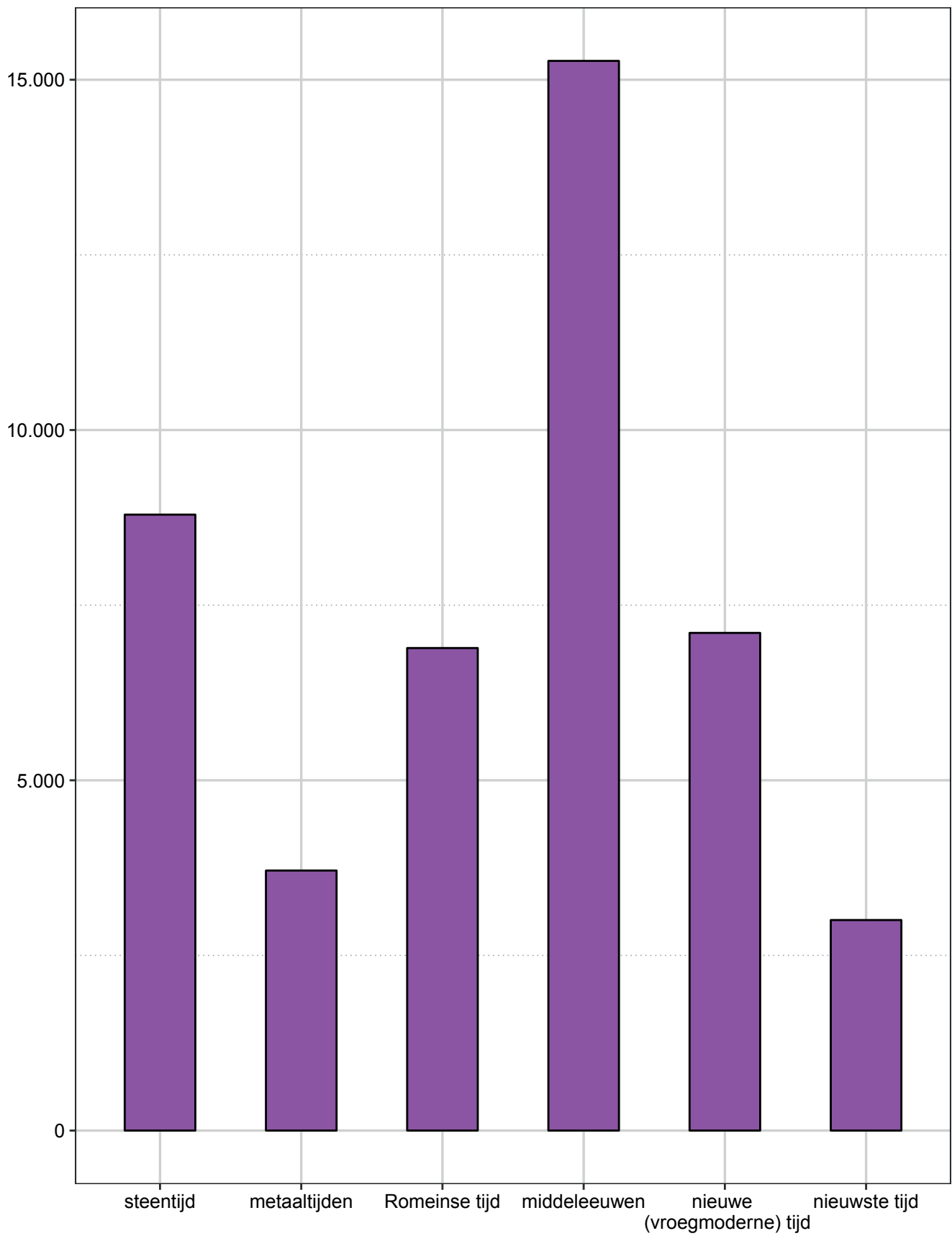
⁴⁸ De activiteiten van een lokale archeologische dienst zorgen wel voor concentraties in het patroon.

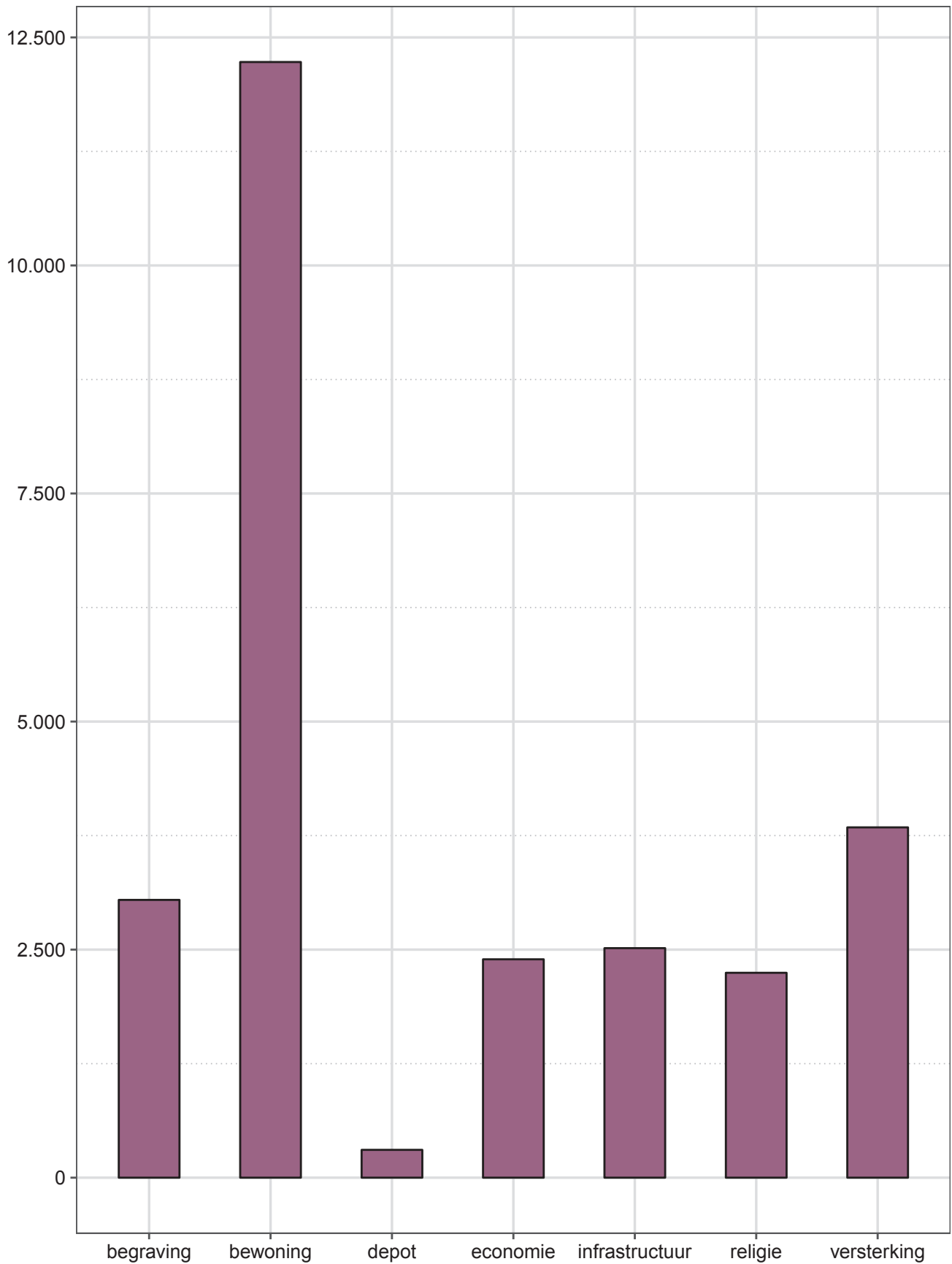
Legende

ADAK	RAAKVLAK
ADW	TERF/RADAR
ARCHEO7	WINAR
KLAD	ZOLAD+
PORTIVA	Eigen dienst

KAART 6: Werkingsgebieden van gemeentelijke en intergemeentelijke archeologische diensten (IAD) in Vlaanderen.

GRAFIEK 3: Overzicht van de aantallen vondstlocaties in de CAI, te associëren met bepaalde tijdsperiodes.

GRAFIEK 4: Overzicht van de aantallen vondstlocaties in de CAI, te associëren met bepaalde functies.

2.2 BESCHERMING

Inventarissen hebben verschillende doeleinden. Eén van de meest in het oog springende is dat ze een basis vormen voor het beschermingsbeleid. Beschermen kan formeel sinds 1931. Het instrumentarium is in de loop van de decennia ontwikkeld tot een stelsel van verschillende beschermingsstatuten met één gemeenschappelijk doel: een staalkaart van het belangrijkste erfgoed vrijwaren voor de toekomst. Beschermen betekent selecteren uit een voorraad van gekend, doorgaans geïnventariseerd onroerend erfgoed. De manier waarop dat gebeurt, is in de loop der decennia geëvolueerd.

2.2.1 MONUMENTEN

De **wet van 1931** bood de oorspronkelijke juridische basis voor het beschermen van monumenten en landschappen. In toepassing van deze wet werden monumenten beschermd omwille van een historische, artistieke of wetenschappelijke waarde die van nationaal belang werd geacht, landschappen omwille van hun historische, wetenschappelijke of esthetische waarde. Het voornaamste rechtsgevolg was dat voor alle ingrepen die het uitzicht van beschermd erfgoed konden wijzigen, voorafgaandelijk een vergunning moest worden aangevraagd. De wet maakte het ook mogelijk erfdienstbaarheden op te leggen, subsidies en schadevergoedingen toe te kennen, werken stil te leggen en erfgoed te onteigenen in geval van gevaar voor beschadiging of vernietiging.

Hoewel monumenten en landschappen op ongeveer gelijkaardige wijze werden benaderd, vertoonde de wet toch enkele cruciale nuances. De maatregelen om eigenaren tot aangepast beheer aan te zetten, zoals financiële ondersteuning, golden bijvoorbeeld enkel voor monumenteneigenaren. 'Landschap' was een vlag die vele ladingen dekte. Landschappen konden 'groen' zijn, maar ook een stedelijke karakter hebben. Zo zijn veel begijnhoven ook beschermd als landschap. In toepassing van de wet van 1931 was dit immers de enige manier om gehelen van erfgoedobjecten te beschermen. Men sprak van *stedelijke landschappen* of *gebouwde landschappen*.⁴⁹ Naast grotere gebieden zijn trouwens ook individuele elementen, zoals waardevolle bomen, als landschap beschermd.⁵⁰

Het **Monumentendecreet van 1976** actualiseerde het monumentenluik van de wet van 1931. In de loop van de daaropvolgende decennia werd de regelgeving steeds verder verfijnd, en dat had met name impact op de beschermingsstatuten en hun invulling. Het begrip 'monument' kreeg zo stelselmatig een aanzienlijk verruimde opvatting. De uiteindelijke definitie omschreef het als *een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, dat van algemeen belang is omwille van zijn artistieke, wetenschappelijke, historische, volkskundige, industrieel-archeologische of andere sociaal-culturele waarde, met inbegrip van de cultuuroederen die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen*. Opmerkelijk is vooreerst het aanzienlijk verruimde waardenstelsel: 'ouderdom' is niet langer het enige zaligmakende criterium. Opvallend is het inzicht dat monumenten niet alleen door mensenhanden moeten zijn gerealiseerd, maar ook creaties van de natuur kunnen zijn, en zelfs een combinatie van beide. Tot slot legt de definitie de link met goederen die op zich roerend zijn, maar door hun aard integrerend deel uitmaken van het monument.

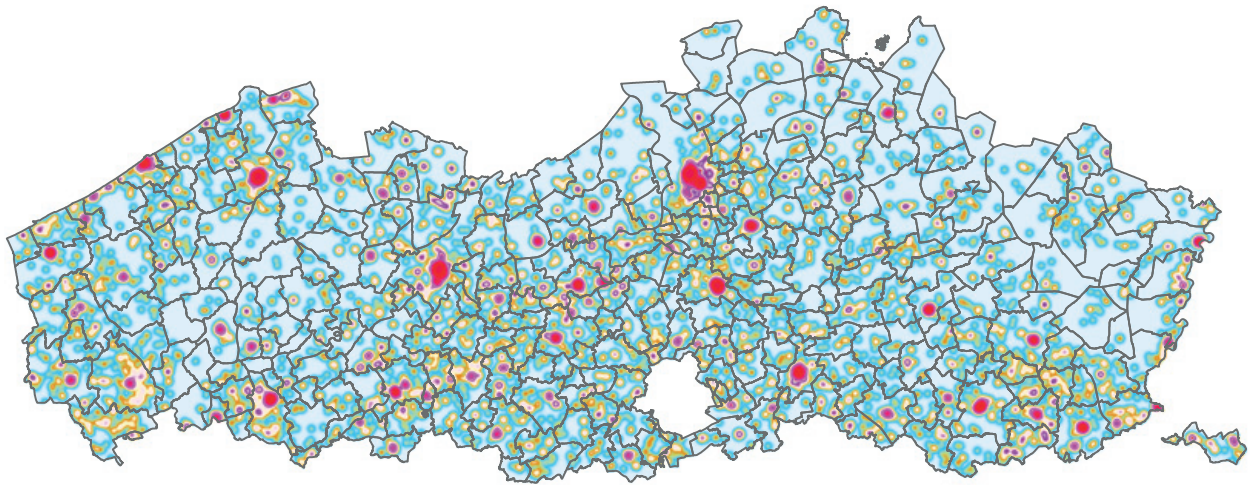
Op 31 december 2014 telde Vlaanderen 11.010 beschermde monumenten.⁵¹ Kaart 7 visualiseert de **dichtheid van het bestand** op het Vlaamse grondgebied. De spreiding blijkt relatief gelijkmatig te zijn, met concentraties in historische steden, en een geringere dichtheid in het noordoosten van de provincies Antwerpen en Limburg en het zuidoosten van West-Vlaanderen.

De top 10 van de steden met de grootste monumentendichtheid wordt in absolute cijfers aangevoerd door Antwerpen, met in 2014 1.150 beschermde monumenten, goed voor maar liefst 10,41 procent van het volledige

⁴⁹ Antrop, M., Van landschapsbescherming tot transdisciplinaire landschapszorg, in: "Monumenten & Landschappen", 30 (2011), 3, p. 42-50.

⁵⁰ Tegenwoordig worden individuele bomen doorgaans als monument beschermd.

⁵¹ Bij dit cijfer moet worden opgemerkt dat één monument uit meerdere gebouwen kan bestaan (bv. een begijnhof) of slechts een deel ervan kan betreffen (bv. enkel de toren van een kerk). Van eenzelfde gebouw kunnen ook meerdere onderdelen afzonderlijk beschermd zijn (bv. een kerk waarvan eerst enkel koor en toren zijn beschermd, en later ook het schip). Het totale aantal beschermingen sinds 1931 is ook groter dan 11.010. In de loop der jaren zijn echter een aantal beschermingen opgeheven, bijvoorbeeld wanneer de erfgoedwaarden verloren waren gegaan, onherstelbaar aangetast bleken of wanneer andere maatschappelijke belangen gingen primeren op het behoud van het monument. Tussen 1931 en 2014 werd 1 procent van het beschermde bestand opgeheven.

KAART 7: Kernel density map van de beschermde monumenten in Vlaanderen.

Vlaamse bestand. Daarna volgen Gent (655 monumenten/5,96 procent, Brugge (598 monumenten/5,43 procent), Mechelen (3,64 procent), Kortrijk (2,23 procent), Leuven (2,03 procent), Dendermonde (1,96 procent), Sint-Truiden (1,88 procent), Oostende (1,62 procent) en Tongeren (1,43 procent). Zelfs als we de oppervlakte van de gemeentes in rekening brengen, blijft dit beeld redelijk consistent.

Tabel 1 toont de **verhouding tussen het beschermings- en inventarisbestand** op gemeentelijk niveau.⁵² Om een beeld te geven van het gewicht van het onroerend erfgoed worden per gemeente ook de globale gebouwen aantallen vermeld.⁵³ De top 10 van gemeenten met het hoogste aantal beschermingen in verhouding tot het aantal inventarisaties items vertoont een duidelijke Vlaams-Brabantse concentratie.⁵⁴ Vlaams-Brabant en Limburg vertonen overigens globaal een hoge mate van omzetting van geïnventariseerd bouwkundig erfgoed naar beschermde monumenten. Het omgekeerde valt dan weer te noteren in de provincie West-Vlaanderen. Er zijn duidelijke correlaties met het moment van inventariseren: vroeger geïnventariseerde gebieden tellen minder inventarisobjecten en vertonen een hogere omzettingsgraad. Een gelijkaardige correlatie kan worden vastgesteld tussen de omzettings- en bebouwingsgraad: hoe minder gebouwen, hoe meer beschermingen in verhouding tot het aantal inventarisaties items. Een laag aantal inventarisobjecten staat echter niet automatisch voor een laag aantal gebouwen, zoals een hoog aantal inventarisobjecten ook niet automatisch een hogere omzettingsgraad impliceert.

Grafiek 5 (een zogenaamd 'histogram') visualiseert het **beschermingsritme** doorheen de tijd. De tijdslijn wordt duidelijk gekleurd door de tendensen in het onroerendergoedbeleid, het wetgevend kader en het inventarisatieproces:

- De eerste stappen werden schoorvoetend gezet vanaf het in voege treden van de wet van 1931, met een forse versnelling tussen 1935 en 1940. In de naoorlogse periode werd er in vergelijking hiermee weinig beschermd: er kwamen tussen 1945 en 1970 gemiddeld 17 beschermde monumenten per jaar bij. Tussen 1931 en 1970 werden in totaal 1.162 monumenten beschermd, waarvan 469 voor 1941. Het beschermingsstatuut bleef in 1.071 gevallen tot op heden gevrijwaard. De focus van de eerste beschermingen lag vooral op grote en in de publieke ruimte goed zichtbare monumenten zoals religieuze gebouwen en structuren of openbare gebouwen (kathedralen, kerken, kloosters, stadhuizen ...).

⁵² Deze tabel beperkt zich tot 20 opvallende 'monumentengemeenten'; een totaaloverzicht voor alle 308 Vlaamse gemeenten is opgenomen in bijlage.

⁵³ Om praktische redenen wordt hier geen momentopname gegeven van de situatie in 2014, maar van 2015 en 2016, en beperkt de tabel zich tot de 10 gemeenten met de hoogste, en de 10 met de laagste omzettingsgraad. De gebouwen aantallen zijn geregistreerd door de Federale Overheidsdienst (FOD) Economie. De inventaris bouwkundig erfgoed betreft wel niet louter gebouwen, maar ook constructies als grafzerken, bruggen of hondenmolens. Deze vormen echter een minderheid van de inventarisaties items. Voor de volledigheid wordt hier ook opgemerkt dat erfgoedobjecten in meer dan één gemeente kunnen liggen. Deze objecten worden dan in elke gemeente opnieuw geteld.

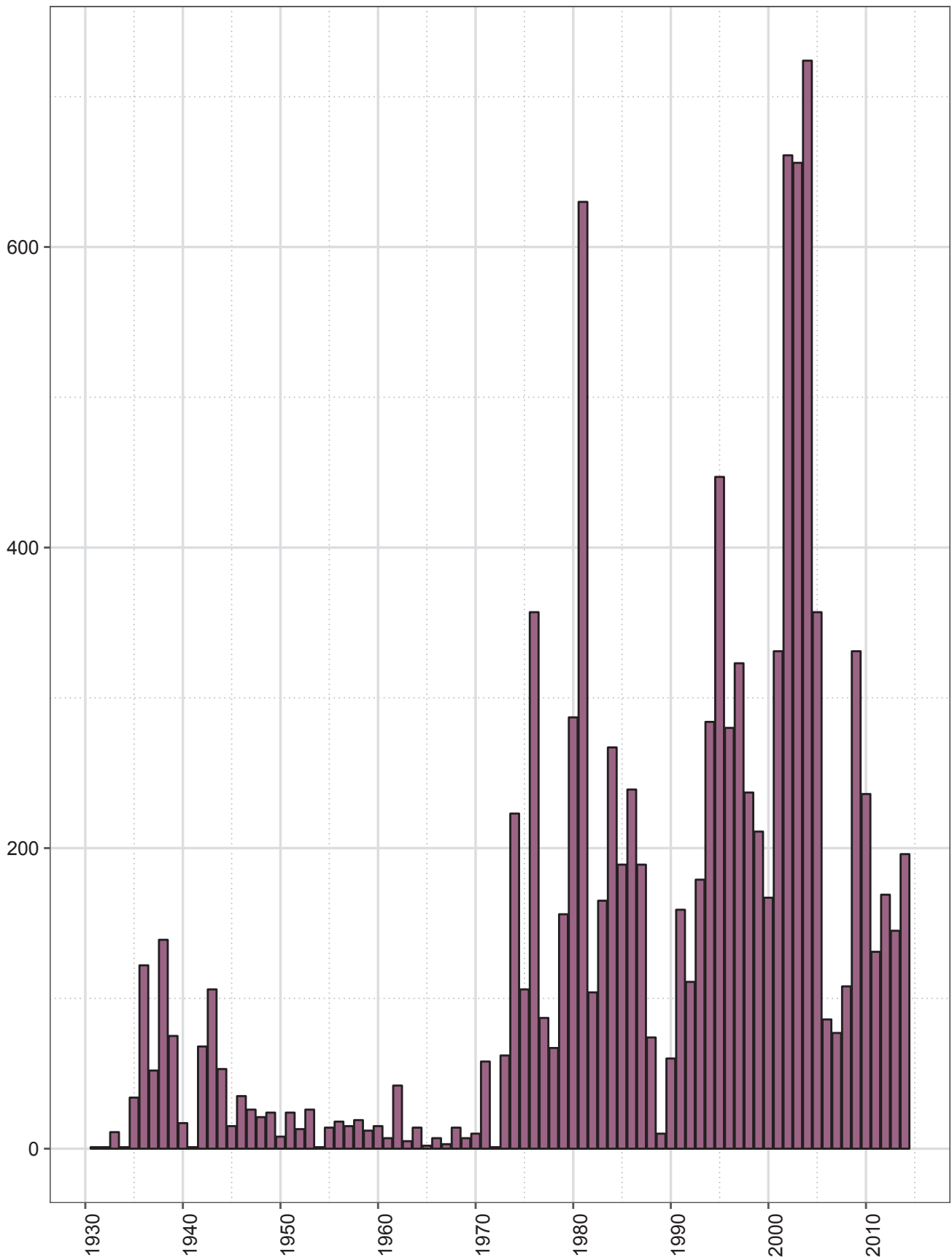
⁵⁴ Boortmeerbeek, Boutersem, Haacht, Huldenberg, Hoeilaart, Geetbets, Keerbergen, Kortenaken, Rotselaar en Tessenderlo.

TABEL 1A / Top 10 van gemeenten in Vlaanderen met het hoogste aantal objecten uit de inventaris bouwkundig erfgoed dat beschermd is als monument (toestand 31-12-2016).

GEMEENTE	AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED	JAAR LAATSTE INVENTARISATIE	AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN	OMZETTINGSPERCENTAGE (AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN / AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED*100)	TOTAAL AANTAL GEBOUWEN
Hoeilaart	11	1975	10	91%	4.678
Kortenaken	27	1969	22	81%	3.832
Huldenberg	39	1969	28	72%	4.595
Haacht	26	1969	18	69%	6.355
Keerbergen	9	1969	6	67%	5.554
Boortmeerbeek	10	1969	6	60%	5.265
Tessenderlo	25	1981	13	52%	7.469
Geetbets	30	1969	15	50%	3.021
Boutersem	33	1969	16	48%	3.518
Diest	233	1969	112	48%	10.191

TABEL 1B / De 10 gemeenten in Vlaanderen met het laagste aantal objecten uit de inventaris bouwkundig erfgoed dat beschermd is als monument (toestand 31-12-2016).

GEMEENTE	AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED	JAAR LAATSTE INVENTARISATIE	AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN	OMZETTINGSPERCENTAGE (AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN / AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED*100)	TOTAAL AANTAL GEBOUWEN
Bredene	228	1996	5	2%	7.489
Tielt	705	2006	17	2%	9.420
Wielsbeke	227	2007	5	2%	4.495
Kuurne	218	2007	3	1%	5.772
Waregem	863	2010	12	1%	16.420
Meulebeke	309	2008	4	1%	5.325
Pittem	297	2010	4	1%	3.332
Wingene	564	2009	4	0,70%	6.959
Oostrozebeke	173	2006	1	0,50%	3.525
Lendeledede	156	2008	0	0%	2.696

GRAFIEK 5: Het beschermingsritme vanaf het in voege treden van de wet van 1931. Dit zogenaamde 'histogram' geeft een beeld van de evolutie van de aantallen definitieve beschermingen als monument per jaar.

- Sinds 1971 wordt er stelselmatig meer beschermd. Dit versnellingsmoment valt samen met het internationale elan rond het Monumentenjaar 1975 en de ontwikkeling van het erfgoedbeleid als zelfstandige Vlaamse bevoegdheid, die ten volle werd uitgespeeld. De beschermingspolitiek werd gevoed door een grootschalig inventarisatieproces, ondersteund door volledig gemoderniseerde regelgeving (het Monumentendecreet) en geholpen door een relatieve politieke continuïteit en een grote bereidwilligheid om te beschermen. In de periode 1977-1981 werden jaarlijks gemiddeld 245,4 monumenten beschermd. Nog in 1981 kwamen er 627 monumenten bij, een uitzonderlijk hoog aantal.⁵⁵
- In de jaren 1980 en 1990 werd er verhoudingsgewijze veel minder beschermd. Het beschermen op zich werd niet zozeer in vraag gesteld, maar wel de manier waarop. Er werd gepleit voor een selectiever beschermingsbeleid, met meer inspraak van de betrokkenen en een beter oog voor de financiële implicaties van een bescherming. De toestand van monumenten en hun (her)bestemming werden een nadrukkelijk beleidsthema.⁵⁶
- Na een forse dip in de periode 1989-1990,⁵⁷ werd het beschermingsritme geleidelijk opnieuw opgedreven, om in de periode 2001-2004 een nieuw hoogtepunt te bereiken met 330 nieuwe monumenten in 2001, 662 in 2002, 657 in 2003 en 723 in 2004. Dit was de periode waarin het initiële inventarisatieproces langzaam ten einde liep en de meeste gemeenten dus een eerste keer waren doorgelicht. Het was een beleidskeuze om aan elk inventarisdeel een intensieve beschermingscampagne te koppelen.⁵⁸ Beschermingswaardigheid werd breed opgevat, en kon betrekking hebben op een veelheid aan erfgoedtypes.
- Na 2004 werden nieuwe accenten geïntroduceerd. Enerzijds werd de inventaris niet louter als een tussenstap naar bescherming beschouwd, maar als een instrument dat ook op zichzelf kon bijdragen aan het beheer van onroerend erfgoed. Beschermen werd niet altijd als noodzakelijk beschouwd. Daarnaast werd bij het beschermen een thematische koers nagestreefd. Deze wijziging in visie vertaalde zich in lagere aantallen: 2005 kende nog 361 nieuwe beschermingen, in 2006 viel dit aantal terug tot 86. Het vijfjaarlijks gemiddelde schommelt sinds 2006 rond 167 beschermingen per jaar. De doelmatigheid van beschermingen wordt steeds meer in vraag gesteld, waardoor het beleid omzichtiger omspringt met het instrument.

Tabel 2 visualiseert de **oppervlakte-evoluties** (algemene indrukken in blokken van 20 jaar). Het kleinste monument (een arduinen grenspaal in Brugge) heeft een oppervlakte van 0,24 vierkante meter, het grootste (het Park van Tervuren) heeft een oppervlakte van 224,96 hectare. Sinds 1931 is 25 procent van de monumenten kleiner dan 104,39 vierkante meter, 50 procent kleiner dan 276,46 vierkante meter en 75 procent kleiner dan 937,53 vierkante meter. De oppervlakte van de overblijvende 25 procent (de categorie met de grootste monumenten) heeft met een maximum van 224,96 hectare een aanzienlijk hogere bovengrens. Deze bovengrens is ook de enige die doorheen de tijd wezenlijk is geëvolueerd: in de periode 1931-49 bedroeg de maximumwaarde nog ca. 10 ha, in de periode 1970-89 was dit al ca. 31 hectare en in 1990-2009 stond de teller op circa 225 hectare.⁵⁹ De lagere oppervlaktedrempels zijn veel stabielier.⁶⁰ Algemeen kan dus worden gesteld dat er geen wezenlijke grotere monumenten worden afgebakend, maar dat er wel een categorie van zeer grote monumenten is, en dat die steeds groter en talrijker worden.

⁵⁵ Rika De Backer-Van Ocken, die tussen 1970 en 1981 bevoegd was voor 'onroerend erfgoed', was een vurig pleitbezorger van een hoog beschermingsritme. Schattingen uit die periode stellen dat Vlaanderen tussen de 25.000 en 30.000 beschermingswaardige monumenten zou tellen. Dat vertaalde zich in hoge beschermingsaantallen. Nog in het laatste halve jaar van haar regeerperiode beschermde Rika De Backer 111 monumenten.

⁵⁶ In 1981 werd Karel Poma de eerste liberale minister van cultuur in de Vlaamse Executieve. Het motto in deze economisch ongunstige jaren was *'meer doen met minder'*. Poma was niet tegen beschermen, maar wenste een selectievere aanpak. Ook de financiële gevolgen van een bescherming kwamen daarbij in het vizier: 'het voor bescherming voorgestelde object moet zich in een dusdanige staat bevinden dat een restauratie, met alle financiële gevolgen van dien, verantwoord is.' Dit impliceerde dat de locatie ook effectief moest worden gebruikt en dus een duidelijke bestemming had. Poma wijzigde ook de beschermingsprocedure, met het oog op grotere inspraak van eigenaars. De administratie moest de waarde van een bescherming uitleggen aan de eigenaars op zogenaamde *'hearings'*, een soort van openbare onderzoeken.

⁵⁷ Deze viel in de regeerperiode toen Louis Waltniel bevoegd was voor monumentenzorg. Hij was een pleitbezorger voor een thematische aanpak, waarbij op basis van de inventarissen een strenge selectie werd gemaakt. *"Het heeft immers geen zin alle brouwerijen, alle mijnsites, alle stoommachines, alle watermolens te beschermen"*.

⁵⁸ Johan Sauwens kondigde in zijn beleidsbrief van 2001 aan dat *"de reeds afgewerkte inventarissen systematisch zullen geanalyseerd worden in functie van de selectie van voor bescherming vatbare monumenten ... Dankzij dit nieuwe beschermingsbeleid zal het aantal beschermde monumenten gevoelig stijgen. Dit zal reeds in 2001 merkbaar zijn, maar, aangezien een beschermingsprocedure ongeveer een jaar in beslag neemt, vooral in 2002 doorbreken"*.

⁵⁹ In 1950-1969 bedroeg de maximumwaarde slechts 2 ha, maar de gemiddelde waarden zijn in deze periode over het algemeen lager dan de voorgaande. Er werd ook veel minder beschermd (266 nieuwe monumenten, tegenover 798 in de periode 1931-1949).

⁶⁰ Enige relatieve uitzondering is de periode 1970-1989, toen weliswaar veel werd beschermd, maar gemiddeld kleinere oppervlakten: 75 procent van de beschermde monumenten was kleiner dan 0,04 hectare. Mogelijk is er hier een interactie met de nieuw geïntroduceerde stads- en dorpsgezichten.

Het beschermingsbestand vertoont vanzelfsprekend een aantal kwalitatieve parallellen met het inventarisbestand: inzake stijlen en datering vallen dezelfde accenten op. Grafiek 6 is een combinatie van 9 histogrammen, waarin voor een aantal opmerkelijke typologieën het **beschermingspatroon sinds 1931** wordt gevisualiseerd. De 'referentie-categorie' is 'gebouwen en structuren', die met 95 procent van het bestand kan worden geassocieerd en de algemene evolutie van het beschermingsbeleid reflecteert. De beschermingspieken in de jaren 1970 en 1990-2000 zijn een constante in elk histogram. Wel is het opvallend dat sommige typologieën pas in die periodes echt aandacht kregen, en andere ook al uitgebreid aan bod kwamen in de periode na 1931:

- **kerken** zijn een voor de hand liggende categorie die een constante vormt in het beschermingsbeleid. Maar liefst 7 procent van de beschermde monumenten heeft als typologie kerk. De eerste drie beschermingsbesluiten van 30 december 1933 betroffen 9 monumenten, waarvan 6 kerken.⁶¹ Kerken komen in alle beschermingsgolven ruim aan bod, maar in de jaren 1930 was het aantal toch opvallend hoog, met soms meer dan 40 nieuwe beschermingen per jaar.
- Een omgekeerd patroon is merkbaar bij **kapellen**.⁶² Kapellen zijn een veel voorkomend bouwtype en worden ook vanaf het begin frequent beschermd. Eén van de eerste 9 beschermde monumenten was een kapel.⁶³ De aantallen zijn wel merkkelijk groter in de latere beschermingsgolven en tonen de impact van het inventarisatieproces, waarbij gebouwen veel systematischer in kaart werden gebracht dan voorheen, de selectie zich niet beperkte tot de absolute 'top' en het buitengebied consequenter in het vizier werd genomen.⁶⁴ De verruimde invulling van het monumentenbegrip in de regelgeving maakte daarenboven bredere selecties mogelijk.
- Dit beeld manifesteert zich opnieuw bij **openbare gebouwen**. Ook deze vormen een voor de hand liggende constante, maar opnieuw drukken systematisch inventariseren en een evoluerende beleidsinvulling van het monumentenbegrip een duidelijk stempel op de aangroei van het beschermde bestand. De 'top' van de meest evidente openbare gebouwen

TABEL 2 / de oppervlakte-evolutie van beschermde monumenten sinds 1931.

PERIODE	MINIMUM-WAARDE	25%	MEDIAAN	75%	MAXIMUM-WAARDE	GEMIDDELDE	AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN
1931-1949	0,00004ha (0,37m ²)	0,0104ha (104,48m ²)	0,0375ha (375,2m ²)	0,099ha (990,22m ²)	10,2429ha (102.429,78m ²)	0,0951ha (951,77m ²)	796
1950-1969	0,0003ha (3,37m ²)	0,0074ha (74,31m ²)	0,0237ha (237,19m ²)	0,0608ha (608,12m ²)	2,2041ha (22.041,78m ²)	0,0732ha (732,97m ²)	265
1970-1989	0,00003ha (0,29m ²)	0,0071ha (71,85m ²)	0,0195ha (195,24m ²)	0,0481ha (481,02m ²)	31,6706ha (316.706,30m ²)	0,0891ha (891,23m ²)	3.275
1990 -2009	0,00002ha (0,24m ²)	0,0133ha (133,41m ²)	0,0329ha (329,28m ²)	0,1326ha (1.326,67m ²)	224,9634ha (2.249.634,47m ²)	0,6095ha (6.095,66m ²)	5.795
2010-2014	0,00009ha (0,92m ²)	0,0067ha (67,31m ²)	0,0384ha (384,34m ²)	0,2416ha (2.416,41m ²)	84,4103ha (844.103,33m ²)	0,7519ha (7.519,97m ²)	879
Hele periode	0,00002ha (0,24m ²)	0,0104ha (104,39m ²)	0,0276ha (276,46m ²)	0,0937ha (937,53m ²)	224,9634ha (2.249.634,47m ²)	0,4155ha (4.155,98m ²)	11.010

⁶¹ De kerken in kwestie waren de begijnhofkerken van Sint-Truiden en Tongeren, de kapittelkerk Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart in Sint-Truiden, de kathedraal Sint-Quintinus in Hasselt, de oude delen van de parochiekerk Sint-Lambertus in Opglabbeek, de parochiekerk Sint-Laurentius in Bocholt en de kapittelkerk Sint-Martinus in Halle.

⁶² De typologie dekt wel een brede lading, en kan zowel slaan op afzonderlijke gebouwen als kapellen die deel zijn van een groter geheel.

⁶³ De kapel Onze-Lieve-Vrouw Troosteres der Bedrukten in Bree.

⁶⁴ Ter vergelijking: 28 procent van de monumenten die beschermd waren voor 1975 lagen in historische steden zoals Gent, Antwerpen, Brugge, Leuven of Mechelen.

kwam al in de jaren 1930 aan bod: één van de eerste 9 beschermd monumenten was het historische stadhuis van Halle. In latere perioden kwamen bescheidener types openbare gebouwen aan bod, die vaak echter ook in grotere aantallen voorkomen. Zo zijn voormalige gemeentehuizen – waarvan bijna elk dorp er één heeft – op steeds grotere schaal geïnventariseerd en beschermd.

- Ook het beschermen van **woningen** komt pas in latere campagnes goed op dreef. Woningen zijn eerder al als meest voorkomende inventarisatiecategorie gesignaleerd (73 procent van de geregistreerde erfgoedobjecten) en ze vormen ook een van de meest voorkomende beschermingscategorieën (50 procent van alle beschermd monumenten heeft een woning-gerelateerde typologie).⁶⁵ Oudere beschermingen komen wel voor, maar in de meeste gevallen betreft het woonhuizen uit de middeleeuwen of vroegmoderne tijd, gelegen in de historische steden, zoals het Geeraard de Duivelsteen in Gent of het huis van de Heren van Gruuthuse in Brugge. Vanaf de late jaren 1970 treedt een versnelling op, waarbij accenten zijn te signaleren: zo blijkt 13 procent van het beschermd woningbestand ‘burgerhuizen’ te zijn, en 7 procent ‘boerenwoningen’. Waar het eerste type goed doorweegt in alle beschermingscampagnes vanaf de jaren 1970, komt het echte hoogtepunt voor woningen met een expliciet agrarisch karakter (boerenwoningen, hoeven ...) pas later (jaren 1990 en vroege jaren 2000). Ook pastorieën, een andere bijzondere woningcategorie, komen pas in de latere beschermingscampagnes meer uitgesproken aan bod.⁶⁶ Dit weerspiegelt niet alleen de intensivering van het inventarisatieproces en de verruiming van de beschermingsfocus, maar ook het feit dat de meeste grotere steden al in vroegere inventarisatiefasen aan bod kwamen, en de latere inventarisatiecampagnes in toenemende mate landelijk gebied betroffen.
- Een opmerkelijke beschermingscategorie zijn tot slot **molens**. Het bijzondere schuilt echter niet zozeer in de aantallen of in het beschermingspatroon (molens kwamen bij alle grote campagnes aan bod). Wel valt op dat ongeveer 25 procent van alle beschermingen van molens (453 in 2014) dateert van tussen 1931 en 1950. Heel wat molens werden tijdens de Tweede Wereldoorlog beschermd om te zorgen dat ze niet werden afgebroken. Die molens stonden in de buurt van militaire luchthavens en vormden, zeker bij nachtvluchten, een obstakel in de aanvliegroutes van talrijke over het land verspreide militaire luchthavens.⁶⁷ Een groot deel (44 procent) van deze beschermingen werd nadien terug opgeheven. Aanleiding was vaak onherroepelijke beschadiging door een storm, blikseminslag of geleidelijk verval, wat in de hand werd gewerkt doordat veel molens houten constructies zijn.

2.2.2 STADS- EN DORPSGEZICHTEN

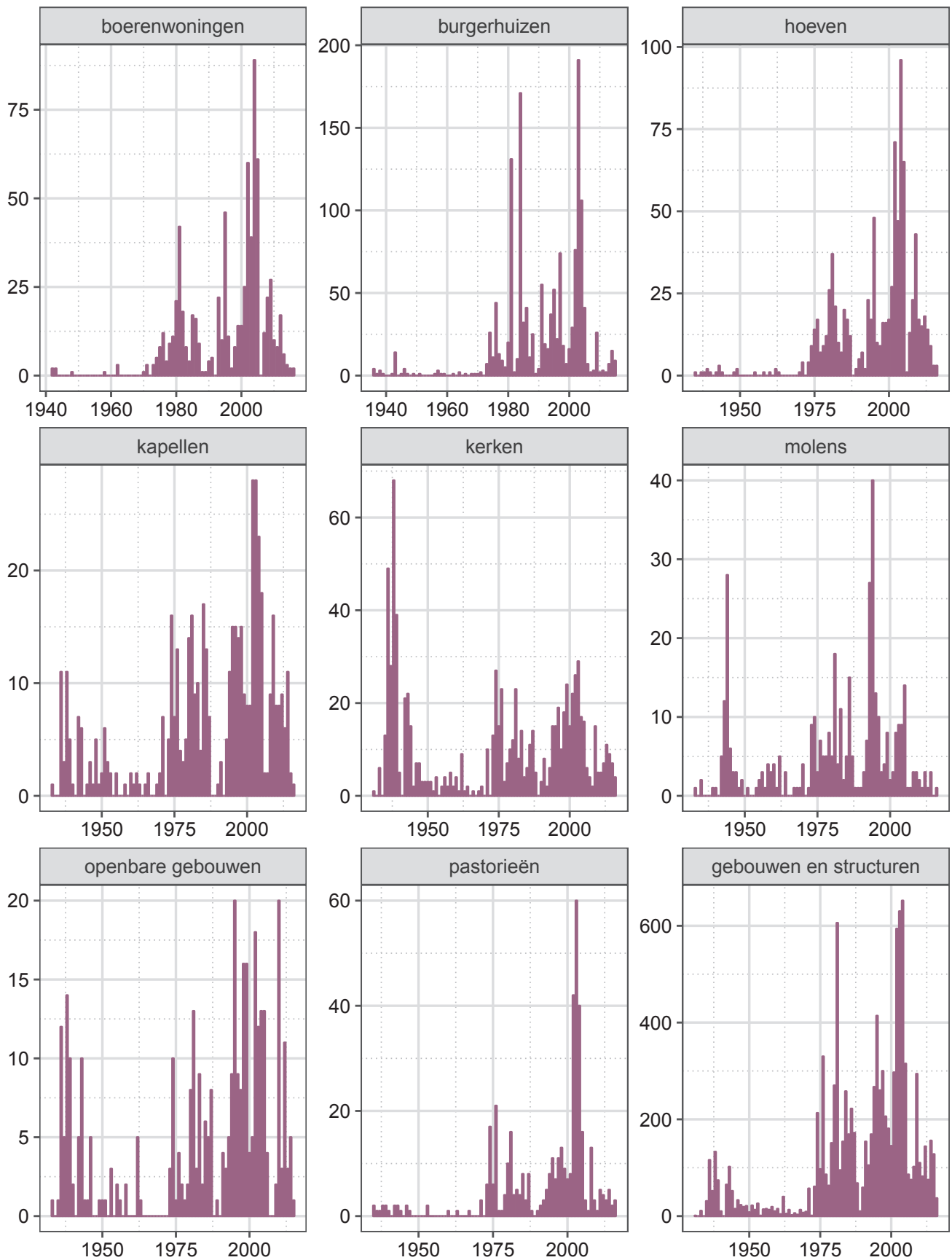
De optie om stads- of dorpsgezichten te beschermen werd geïntroduceerd in het Monumentendecreet. Hun definitie kreeg uiteindelijk een dubbele invulling, die ook een goede weerspiegeling vormt van de jarenlange beschermingspraktijk. Enerzijds kan het gaan om *een groepering van een of meerdere monumenten en/of onroerende goederen, met de omgevende bestanddelen, zoals onder meer beplantingen, omheiningen, waterlopen, bruggen, wegen, straten en pleinen, die vanwege hun artistieke, wetenschappelijke, historische, volkskundige, industrieel-archeologische of andere sociaal-culturele waarde van algemeen belang zijn*. Anderzijds kan een stads- en dorpsgezicht betrekking hebben op *de directe, er onmiddellijk mee verbonden visuele omgeving van een monument, die door haar beeldbepalend karakter de intrinsieke waarde van dat monument tot zijn recht doet komen, dan wel door haar fysische eigenschappen de instandhouding en het onderhoud van het monument kan waarborgen*.

De eerste soort stads- en dorpsgezichten betreft **waardevolle, ruimere gehelen**, waarbij precies het belang van het, grotendeels gebouwde, ensemble primeert, en zeker niet elke individuele gevel. Zij hebben een typisch karakter bewaard en behoren tot de wezenlijke eigenschappen die mee het specifieke uitzicht en de leef sfeer van een stad of dorp bepalen. Of, met andere woorden: *het geheel van de samenstellende delen is belangrijker dan elk deel afzonderlijk*. Dat is uitermate duidelijk bij zeer grote stads- en dorpsgezichten, zoals de stadskern van Damme, het grootste beschermd stadsgezicht (101,43 hectare). Nochtans zijn niet alle gehelen zo groot: het stadsgezicht Gasthuissteeg in Borgloon (53,5 vierkante meter) betreft enkel het tracé van de steeg en de kasseibestrating, het stadsgezicht Godshuis Maesgang in Antwerpen (144 vierkante meter) is een geheel gevormd door een smalle doorgang, drie woningen en de tegenoverliggende blinde muur met een Onze-Lieve-Vrouwebeeldje en lichtarm. Stads- of dorpsgezichten kunnen ook beschermd monumenten omvatten, maar dat is niet noodzakelijk het geval. De Gras- en Korenlei in Gent, met binnen de afbakening het stuk van de Leie dat de oude Gentse binnenhaven vormde, met de aangrenzende kaaien

⁶⁵ De categorie beschermd woningen vertoont veel nuances, met meer dan 40 sub- en nevencategorieën.

⁶⁶ Een absolute piek is te situeren in de vroege jaren 2000 en toont bijvoorbeeld de impact van de thematische inventarisatie van pastorieën in Oost-Vlaanderen.

⁶⁷ Agentschap Onroerend Erfgoed, Van Koning tot minister: de beschermingsbesluiten ondertekend tijdens de Tweede Wereldoorlog, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/portaal/bericht/199>, geraadpleegd op 13-02-2017.

GRAFIEK 6: Histogrammen van het beschermingsritme (aantallen monumenten per jaar) sinds 1931 voor een selectie van erfgoedtypes.

en omgevende gilde- en pakhuizen, is beschermd als stadsgezicht en omvat meerdere monumentale huizen, maar daarvan zijn er slechts enkele ook beschermd als monument, waaronder het *Spijker* en het voormalige postgebouw.

De tweede soort stads- en dorpsgezichten kunnen worden opgevat als een soort **bufferzone**. Het begrip 'buffer' kan verschillende vormen aannemen en is ruim te interpreteren. Een voorbeeld van een klassieke buffer is de functionele omgeving van een hoeve, met tuinen, weilanden, boomgaarden ... Maar er zijn ook bijzondere voorbeelden. Het kleinste Vlaamse dorpsgezicht is bijvoorbeeld de Sint-Antoniuskapel van Beverlo (Beringen). Het is amper 20,3 vierkante meter groot, omvat de kapel en de onmiddellijke omgeving ervan, en vormt een buffer rond een als monument beschermd retabel, dat zich in de kapel bevindt. Het grootste dorpsgezicht is de omgeving van de als monument beschermde Artemeersmolen in Aalter. Dit is een voorbeeld van een 'molinotoop' (de omgeving die een molen nodig heeft om optimaal te kunnen functioneren, en bijvoorbeeld voldoende windvang garandeert), maar het is met een oppervlakte van 294,8 ha, die zich uitstrekt over het grondgebied van Aalter, Deinze en Tielt, wel bijzonder groot.⁶⁸

Vlaanderen telde op 31 december 2014 1.546 definitief beschermde stads- en dorpsgezichten. Kaart 8 visualiseert hun **spreiding**, die relatief gelijkmatig is, met kleine concentraties in bepaalde historische steden en in het zuiden van Limburg. Deze provincie telt overigens het hoogste aantal stads- en dorpsgezichten (420), West-Vlaanderen het laagste (209).⁶⁹ Vier stads- en dorpsgezichten zijn provinciegrensoverschrijdend.

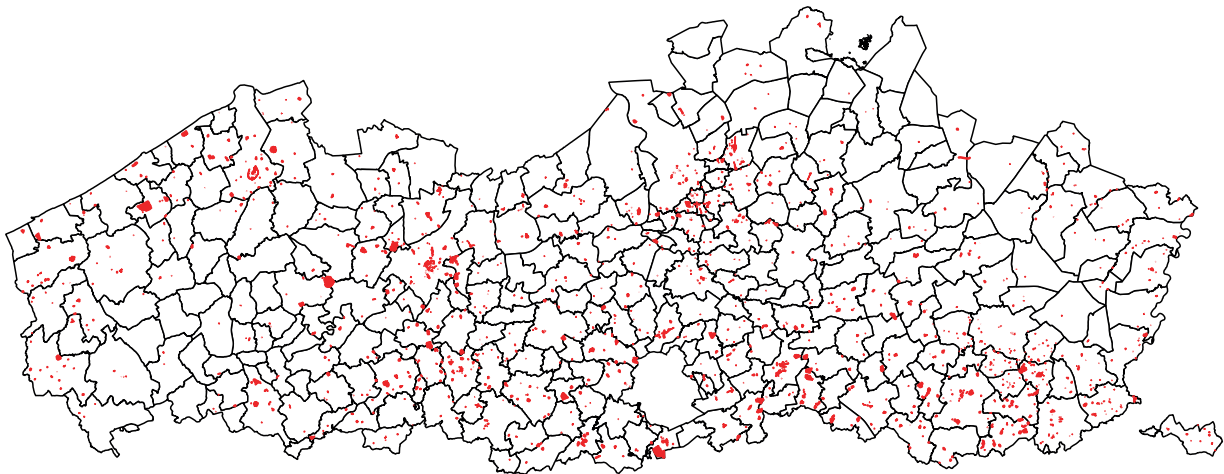
Grafiek 7 geeft een beeld van de **frequentie** waarmee het statuut doorheen de jaren is toegepast. Een eerste piek is te situeren vlak na de introductie ervan in het Monumentendecreet. Er kwamen in de tweede helft van de jaren 1970 jaarlijks stelselmatig meer stads- en dorpsgezichten bij, met 1981 als hoogtepunt (166 beschermingen). Een tweede hoogtepunt is te situeren in 1995 (126 beschermingen). In de tussentijdse periode was het statuut minder populair,

AFBEELDING: De notie dat het vrijwaren van onroerend erfgoed niet ophoudt voorbij de grens van de beschermde zone, maar dat ook de niet-beschermde context ervan aandacht vergt, is zeker geen evidentie. Naast het beschermen van de omgeving van monumenten, voerde de overheid ook actief campagne om beleidsmakers en beslissers aandacht te doen krijgen voor dit aspect van onroerenderfgoedzorg. / AFBEELDING © agentschap Onroerend Erfgoed

⁶⁸ Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Omgeving windmolen Artemeersmolen, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/301534> (geraadpleegd op 26 april 2017).

⁶⁹ De cijfers voor de andere provincies: 367 stads- en dorpsgezichten liggen in Oost-Vlaanderen, 282 in Vlaams-Brabant en 265 in Antwerpen.

Legende

■ Beschermd stads- en dorpsgezichten

KAART 8: De beschermde stads- en dorpsgezichten in Vlaanderen.

en hoewel de aantallen schommelen, is er sinds 1995 ook sprake van een stelselmatige afname van het aantal nieuwe beschermingen.

Inzake **oppervlakte** van stads- en dorpsgezichten kunnen er weinig algemene conclusies worden getrokken. Wel blijkt 9 procent kleiner dan 1.000 vierkante meter, amper groter dus dan de gemiddelde oppervlakte van een perceel bouwgrond in het Vlaams Gewest⁷⁰. Er kan worden verondersteld dat dergelijke kleine afbakening doorgaans de omgeving vormen van een monument. In de loop der jaren werden 62 besluiten van beschermde stads- en dorpsgezichten gewijzigd, opgeheven of vernietigd door de Raad van State. Een wijziging impliceerde vaak de inkrimping van de beschermde oppervlakte.

2.2.3 LANDSCHAPPEN

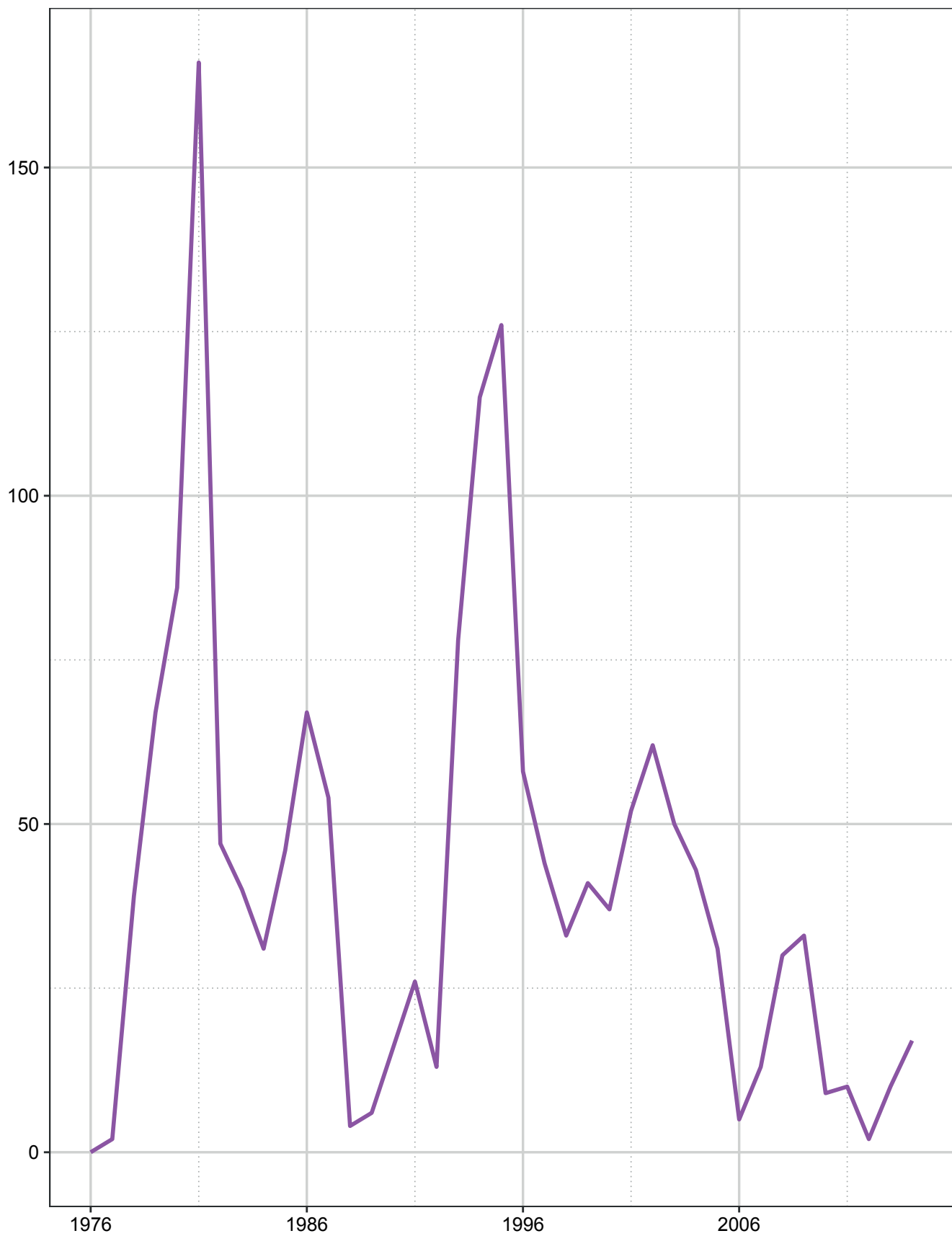
Het **Landschapsdecreet van 1996** actualiseerde het landschapsluik van de wet van 1931.⁷¹ De nieuwe regelgeving betekende eerst en vooral een efficiëntiewinst: de vroegere beschermingsprocedure was tijdrovend en arbeidsintensief, en de oude regelgeving was niet meer juridisch waterdicht.⁷²

Het nieuwe decreet definieert 'landschap' als *een begrensde grondoppervlakte met een geringe dichtheid van bebouwing en een onderlinge samenhang waarvan de verschijningsvorm en de samenhang het resultaat zijn van natuurlijke processen en van maatschappelijke ontwikkelingen*. Deze omschrijving verraadt een beleidsambitie die de vroegere beschermingspolitiek overstijgt, in de zin dat landschappen niet langer als statische, ideale entiteiten worden bena-

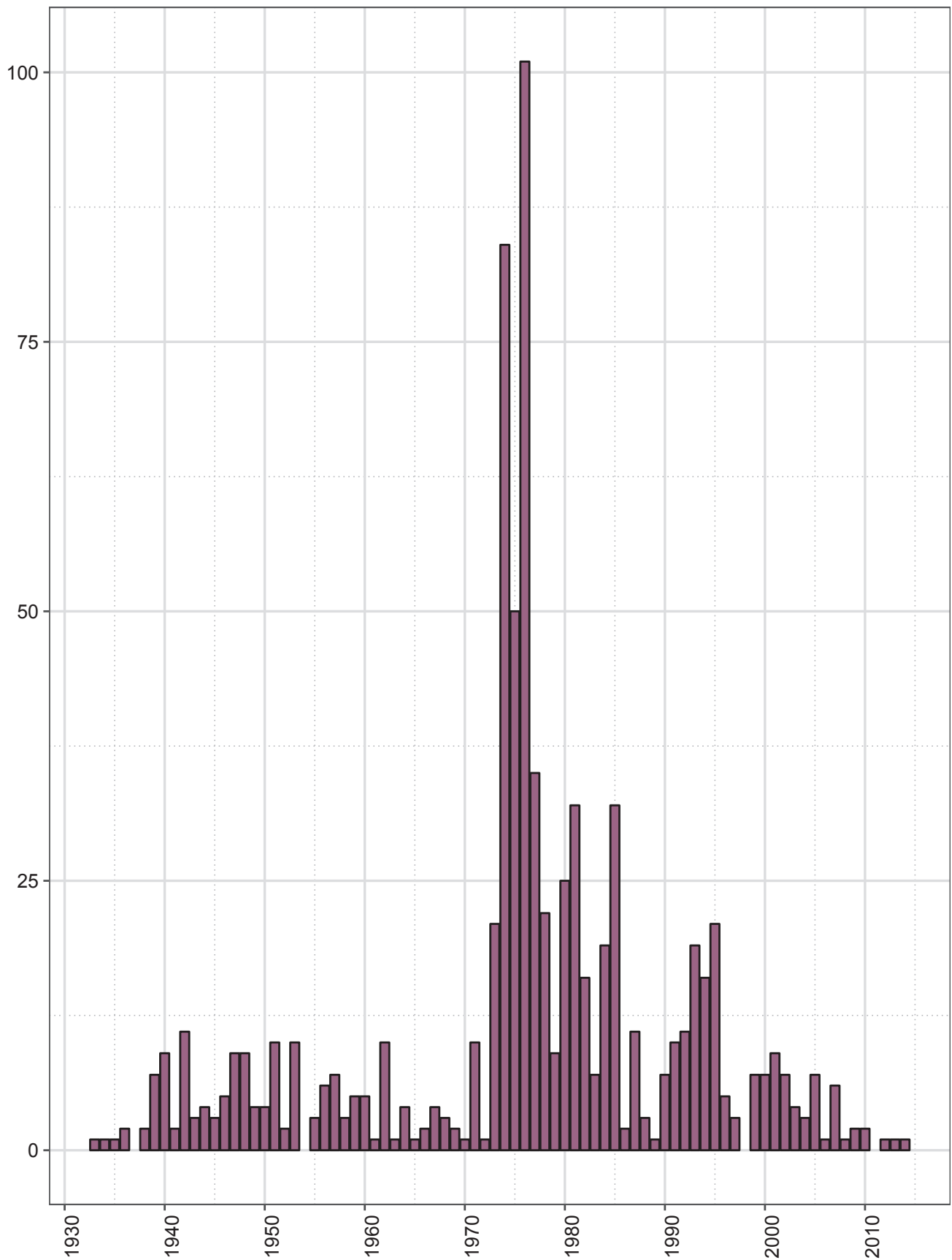
⁷⁰ Cf. de FOD Economie en VRIND had de gemiddelde Vlaamse bouwgrond verkocht in 2014 een oppervlakte van 904 m².

⁷¹ De modernisering van de landschapswetgeving hing al langer in de lucht. Zo was er voor het uiteindelijke Monumentendecreet van 1976 ook een landschapsluik voorzien, dat de politieke besluitvorming nooit doorstond. De tekortkomingen van de oude wetgeving waren echter duidelijk. Karel Poma, minister bevoegd voor cultuur in de Vlaamse Executieve (1981-1985) signaleerde er drie: (1) te weinig coördinatie en samenhang met andere beleidsdomeinen zoals ruimtelijke ordening, natuurbehoud, landbouw ...; (2) de trage en complexe beschermingsprocedure; (3) het ontbreken van adequate beheersmaatregelen, waardoor landschappen wel beschermd werden, maar niet noodzakelijk effectief behouden. Een nieuw wetgevend kader was nodig om te zorgen dat de traditionele landschappen in Vlaanderen beter behouden konden worden waarbij een geïntegreerde aanpak werd gehanteerd.

⁷² In de periode voor de stemming van het nieuwe decreet had de Raad van State meerdere beschermingsbesluiten om allerlei redenen vernietigd, wat voor rechtsonzekerheid zorgde. Cf. Vlaams Parlement. Memorie van toelichting, Ontwerp van decreet tot wijziging van het decreet van 16 april 1996 houdende bescherming van landschappen, Stuk 841 (2001-2002) – Nr. 1.

GRAFIEK 7: Aangroei van het aantal beschermingen als stads- of dorpsgezicht per jaar vanaf 1976.

GRAFIEK 8: Histogram van het aantal landschapsbeschermingen per jaar vanaf 1931.

TABEL 3 / de oppervlakte-evolutie van beschermde landschappen sinds 1931.

PERIODE	MINIMUM-WAARDE	25%	MEDIAAN	75%	MAXIMUM-WAARDE	GEMIDDELDE	AANTAL
1931–1949	0,0007 ha	0,2066 ha	0,8903 ha	6,3314 ha	569,0571 ha	33,63067 ha	65
1950–1969	0,0024 ha	0,2969 ha	1,689 ha	7,9607 ha	2753,0339 ha	50,49165 ha	79
1970–1989	0,0023 ha	0,2579 ha	3,3187 ha	31,8593 ha	1878,0227 ha	47,21414 ha	421
1990–2009	1,4407 ha	19,4506 ha	94,1088 ha	192,1908 ha	1193,4135 ha	137,9451 ha	107
2010–2014	0,0097 ha	60,1284 ha	147,6809 ha	221,8115 ha	292,0772 ha	144,1524 ha	2
Hele periode	0,0007 ha	0,3784 ha	4,9965 ha	50,3253 ha	2753,0339 ha	61,1573 ha	674

derd, maar als dynamische gehelen, die in nauwe interactie staan met de buitenwereld en dus kunnen evolueren. In het Landschapsdecreet zou uiteindelijk ook het principe worden ingevoerd van de ‘algemene landschapszorg’, die staat voor een geïntegreerde aanpak. Door principes van de landschapszorg in te bedden in het beleid en instrumentarium van andere beleidsdomeinen (ruimtelijke ordening, natuur, landbouw ...), was het de bedoeling om ook buiten de beschermde gebieden resultaten te kunnen boeken.⁷² Op deze geïntegreerde koers wordt later dieper ingegaan.

Op 31 december 2014 telde Vlaanderen 674 beschermde landschappen, waarvan het merendeel was beschermd in toepassing van de wet van 1931.⁷³ Kaart 4 geeft een beeld van hun spreiding. Beschermde landschappen vertegenwoordigen een totaaloppervlakte van circa 39.700⁷⁴ hectare of 2,9 procent van de oppervlakte van het Vlaamse Gewest.⁷⁵

Grafiek 8 visualiseert het **beschermingsritme** sinds 1931. Ondanks een schoorvoetend begin, kan tot de jaren 1970 een relatief laag, maar toch stabiel vijfjaarlijks gemiddelde worden genoteerd van 4 tot 6 beschermingen per jaar. Tussen 1970 en 1985 nam het gemiddelde gevoelig toe: 21 tot 38 per jaar, met een hoogtepunt van 101 beschermingen in 1976.⁷⁶ Ook bij de landschapsbeschermingen is dus het elan van deze periode afleesbaar, hoewel de landschapsregelgeving pas jaren later zou worden bijgestuurd. Vanaf de jaren 1980 daalt het aantal nieuwe beschermingen stelselmatig, met kleine opflakkingen in de vroege jaren 1990 en 2000. Mogelijk houden deze verband met de introductie van het Landschapsdecreet en de Europese landschapsconventie, die in deze periode vorm kregen. Vanaf 2005 werd lange tijd nauwelijks ingezet op klassieke landschapsbescherming, en verschoof het zwaartepunt naar het afbakenen van erfgoedlandschappen (zie verder).

Tabel 3 visualiseert de **oppervlakte-tendensen** doorheen deze kleine 80 jaar landschapsbescherming. De gemiddelde oppervlakte van een beschermd landschap blijkt per periode van 20 jaar stelselmatig te zijn toegenomen:

- In de vroegste periode (1931–1949) had 75 procent van de beschermde landschappen een oppervlakte kleiner dan 6,3 hectare. De overblijvende 25 procent vertoont wel een aantal uitschieters met heel grote oppervlaktes. De Westhoekduinen in De Panne, die al beschermd werden in 1935, zijn met een oppervlakte van 569,05 hectare het

⁷² Sauwens, J., Beleidsverklaring: een Vlaams monumenten- en landschapsbeleid, ministerie van de Vlaamse gemeenschap, 1992, p. 6-7. Deze intentie is echter nooit in de verhoopde mate realiteit geworden.

⁷³ Het totaal aantal geregistreerde landschappen is hoger: 791. Dat wil zeggen dat een groot aantal landschapsbeschermingen op één of andere manier is opgeheven. Soms is dat een bewust beleidskeuze, soms is het een gevolg van procedures. De Raad van State vernietigde eind jaren 1980-begin jaren 1990 maar liefst 56 landschapsbeschermingsbesluiten, 48 volledig, 8 gedeeltelijk. Er kon nadien echter wel voor worden gopteerd om een nieuwe beschermingsprocedure op te starten voor hetzelfde gebied.

⁷⁴ Omwille van een foutenmarge in de berekening van de oppervlakte werd deze afgerond naar honderdtallen.

⁷⁵ Voor een kaart van beschermde landschappen, zie kaart 4.

⁷⁶ Het grote aantal beschermingen in 1974 is grotendeels te wijten aan de bescherming van het begijnhof van Sint Truiden, dat 49 percelen telt, die elk afzonderlijk zijn beschermd. Zo vertegenwoordigt het begijnhof meer dan de helft van de nieuw beschermde landschappen van dat jaar. Dit past in het landschapsbeleid uit die tijd waarbij afgebakende gebieden met een beperkte oppervlakte werden beschermd als landschap. Landschappen waren ‘sites’ of ‘sites naturels’.

AFBEELDING: De Westhoekduinen in De Panne, met in de verte de oprukkende bebouwing langsheen de kustlijn. De Westhoekduinen werden beschermd in 1935 en behoren niet alleen tot de oudste beschermde landschappen, maar ze zijn tot op vandaag één van de 10 grootste. Het beschermingsbesluit voor de Westhoekduinen werd herzien in 1940 en 1962, wat geen impact had op de afbakening van de beschermde zone, wel op de beschermingsvoorschriften, en met name de transactie- en bebouwingsmogelijkheden. De aanpassing in 1962 beoogde met name het mogelijk maken van verkaveling. / FOTO © agentschap Onroerend Erfgoed

grootste landschap dat in deze periode werd beschermd. De toenmalige oppervlakte-top 10 omvatte verder enkele grote klassiekers: het domein van Bokrijk (Genk), het Zwin (Knokke-Heist), de Liereman (Oud Turnhout), het Peerdsbos (Brasschaat), het domein Zevenborren (Sint-Genesius-Rode), de kastelen van Gaasbeek en Heks, de abdij van 't Park (Heverlee) en het domein Schoonselhof (Antwerpen). Uit deze selectie blijkt dat niet enkel 'natuurlijke' landschappen in aanmerking werden genomen voor een bescherming, maar dat deze zelfs eerder een minderheid vormen.

- Een bescherming als landschap vervulde in de eerste periode ook de rol die stads- en dorpsgezichten later overnamen. Bij landschapsbescherming werd dus ook de omgeving van monumenten mee in beschouwing genomen. In de lijst blijkt ook de aandacht voor stedenbouwkundige gehelen: de begijnhoven van Brugge en Diest werden in 1939 beschermd als landschap, de dorpskom van Gaasbeek in 1946. Veel kleinere landschapsbeschermingen betroffen tot slot wat we vandaag '*landschapselementen*' zouden noemen: individuele bomen, kapelletjes, dreven, pleinen ... Ook het eerste beschermde landschap, de tumulus van Middelwinden (Landen), die samen met de hoger vermelde 9 monumenten in 1933 werd erkend, behoort tot deze categorie.
- Het aantal landschapsbeschermingen nam licht toe in de periode 1950-1959, maar vooral opvallend is de evolutie van de gemiddelde landschapsoppervlakte van 33,63 naar 50,49 hectare. Vooral de 25 procent grootste landschappen gaf daarbij de doorslag: in 1959 werd het Zoniënwoud beschermd, dat met 2.753,03 hectare het grootste landschap ooit is gebleven.⁷⁷ De lijst voor deze periode omvat opnieuw slechts enkele groene landschappen (waaronder de Plassen van Overmere), maar des te meer 'omgevingen van monumenten' en stedenbouwkundige gehelen (waaronder de Gras- en Korenlei in Gent).

⁷⁷ Dergelijk grote landschappen zijn zodanig veel groter dan gebruikelijk, dat ze een enorme impact hebben op het gemiddelde. Een handvol grote landschappen zorgen er zo voor dat het gemiddelde van alle beschermde landschappen fors de hoogte ingaat. De mediaan geeft een genuanceerder beeld.

- Vanaf de jaren 1970 - de periode met de meeste landschapsbeschermingen - evolueert het beeld. De gemiddelde oppervlakte van beschermde landschappen bleef initieel eerder stabiel. In de periode 1970-1989 werd bijzonder veel beschermd, maar de gemiddelde oppervlakte evolueerde amper. Initieel werden landschappen als vanouds breed benaderd, maar met het Monumentendecreet en de introductie van het stads- en dorpsgezichtenstatuut kregen landschapsbeschermingen een minder bouwkundig karakter. Toch omvat de lijst nog heel wat 'landschappelijke' omgevingen van monumenten (zoals molinotopen, tuinen ...), stedelijk groen (zoals stadsparken) en individuele landschapselementen.
- In periode 1990-2009 werd er wat minder beschermd, maar verdriedubbelde de gemiddelde oppervlakte. Landschappen werden in deze periode over de gehele lijn groter. De lijst omvat grotendeels 'zuivere' landschappen.

2.2.4 ARCHEOLOGISCHE MONUMENTEN EN ARCHEOLOGISCHE ZONES

Ook in het **Archeologiedecreet van 1993** werd een klassiek beschermingsinstrumentarium geïntroduceerd, hoewel er uiteindelijk niet veel gebruik van wordt gemaakt (zie hoofdstuk 3). Het decreet maakt onderscheid tussen archeologische monumenten en archeologische zones. De definities van deze statuten omvatten wel een aantal opmerkelijke invalshoeken. Archeologische monumenten worden gedefinieerd als *overblijfselen en voorwerpen of enig ander spoor van menselijk bestaan die getuigenis afleggen van tijdperken en beschavingen waarvoor opgravingen of vondsten een betekenisvolle bron van informatie zijn*, archeologische zones als *gronden die van wetenschappelijk en cultuurhistorisch belang zijn wegens de mogelijk aanwezige archeologische monumenten*. De archeologische beschermingsregelgeving vat dus ook roerend patrimonium, zonder dat dit nog noodzakelijk letterlijk in een onroerende context bevindt, en calculeert een onzekerheid in: de archeologische waarde van de ondergrond wordt niet zonder meer geponeerd, maar als mogelijkheid omschreven, en is dus desgevallend te bevestigen door archeologisch onderzoek. De beschermingsregelgeving heeft hier dus een minder 'definitief' en 'onroerend' karakter.

Een echt **archeologisch beschermingsbeleid** kwam overigens slechts schoorvoetend op gang: de twee eerste archeologische zones (de Chartreusesite in Brugge en het kasteel en de dorpskern van Middelburg) werden pas beschermd in 2005. Eind 2014 was het aantal beschermde archeologische zones aangegroeid tot 19. Het beschermde bestand omvatte enkele zeer grote zones, zoals het Finaalpaleolithisch en mesolithisch sitecomplex De Liereman (beschermd in 2013, 327,4 hectare) en Middenneolithische site Ottenburg (beschermd in 2010, 118,71 hectare), en enkele zeer opmerkelijk sites, zoals het Romeins aquaduct in Tongeren (beschermd in 2009, 65 hectare groot en ruim 6 kilometer lang). Niet alleen buitengebied, maar ook historische binnensteden werden in aanmerking genomen: zo is de historische burchtzone van Antwerpen sinds 2009 een beschermde archeologische zone.

AFBEELDING: Monumentenwacht aan de slag in Mespelare. Eén van de doelstellingen van het onroerendergoedbeleid is de fysieke instandhouding van onroerend erfgoed. Monumentenwacht begeleidt onroerendergoedverantwoordelijken in het realiseren van deze behoudsdoelstelling. / FOTO © Provincie Oost-Vlaanderen

HOOFDSTUK **3**

**DE DOELMATIGHEID
VAN HET ONROEREND-
ERFGOEDBELEID**

3 / DE DOELMATIGHEID VAN HET ONROERENDERFGOEDBELEID

In de vorige hoofdstukken is kort geschetst hoe de overheid in de loop der jaren vorm heeft gegeven aan het onroerenderfgoedbeleid en via professionele omkadering, regelgeving, inventarisatie en bescherming impact heeft proberen krijgen op wat er met ons onroerend erfgoed gebeurt. Het geschetste beeld is er één vanuit overheids perspectief: het illustreert vooral de institutionalisering van het onroerenderfgoedbeleid, maar staat niet zozeer stil bij de effecten op het terrein. Dat is ook de traditionele invalshoek van de meeste metingen. Instrumenten zijn echter niet meer dan instrumenten, en het beschermingsvolume zegt weinig over de echte impact van de onroerenderfgoedzorg. Zonder de volledigheid te pretenderen of ambiëren, verkent dit hoofdstuk een aantal relevante open vragen met betrekking tot de effecten van het onroerenderfgoedbeleid en de uitdagingen waar het voor staat.

3.1 VAN 'KLASSEREN' NAAR EEN GEÏNTEGREERDE BENADERING

Beschermen (en in mindere mate inventariseren) behoort tot de zichtbaarste aspecten van het onroerenderfgoedbeleid. De doelmatigheid van dit instrument is echter zeer moeilijk tastbaar te maken. De eerste vraag is: wat wilde de overheid bereiken door te beschermen en hoe heeft dit de beschermingspraktijk gekarakteriseerd?

Zoals al uitvoerig is aangetoond, vormt het 'aanduiden' van belangrijk onroerend erfgoed een belangrijke rode draad doorheen de geschiedenis van de Belgische en Vlaamse onroerenderfgoedzorg. Naarmate de juridische en professionele omkadering versterkte, kreeg dit aanduiden een steeds zwaarder karakter. Zo formaliseerde de wet van 1931 de oude klasseringspraktijk. Klasseren was echter nog geen beschermen in de huidige zin van het woord: de achterliggende bedoeling bleef het aanleggen van een 'erelijst', een overzicht van erfgoed van *nationaal belang*. Geklasseerd erfgoed moest bijdragen aan het imago van de staat en oversteeg per definitie het lokale belang. De doorslaggevende criteria waren het historische of wetenschappelijke belang van de locatie, en vaak ook het artistieke of esthetische karakter ervan. Deze benadering zou geleidelijk evolueren, en met name naarmate de oude monumentenwet werd omgezet in Vlaamse decreten.

In het Monumentendecreet ruimde het *nationaal belang* plaats voor het *algemeen belang*, en ook het waardenstelsel werd aanzienlijk gedifferentieerd. Klasseren werd beschermen en kreeg een bredere maatschappelijke dimensie: "*de erfgoedwaarde is de waarde waaraan een onroerend goed en de cultuurobjecten die er integrerend deel van uitmaken hun huidige of toekomstige maatschappelijke betekenis ontleent*". In dezelfde geest moeten beschermingsbesluiten ook steeds uitvoeriger worden gemotiveerd. Oudere klasserings- en beschermingsbesluiten zijn niet omstandig, bevatten amper een motivering en volgen niet nauwkeurig de wettelijk bepaalde waardensets.⁷⁸ De wet 'betreffende de uitdrukkelijke motivering van bestuurshandelingen' (1991) bepaalt echter dat een beschermingsbesluit "*de juridische en feitelijke overwegingen moet vermelden waarop de beslissing is gesteund, en dus moet aantonen welke waarde de locatie van algemeen belang maakt*"⁷⁹

Beschermen heeft altijd rechtsgevolgen gehad, en hoewel ook deze evolueerden, hebben ze altijd een 'beperkend' karakter behouden, zijn ze doorheen veranderende procedures en terminologie, consistent en uniform geworden voor alle beschermingsstatuten en worden ze ook steeds efficiënter opgevolgd. Rode draad doorheen de evoluerende

⁷⁸ Het Justus Lipsiushuis in Overijse werd bijvoorbeeld in 1975 als monument en landschap beschermd, zonder dat het beschermingsbesluit enige motivering omvat. Het landschap 'De Stropers' te Kemzeke en Sint-Gillis-Waas werd in 1999 beschermd omwille van de 'botanische' en 'ornithologische' waarde (Vlaamse overheid, Inspectie RWO, Wooninspectie, Jaarverslag 2014, Woningkwaliteit en handhaving onder één dak, D/2015.3241/004, Brussel, 2015, p.32). De O.L.V.-van-Bijstandskapel in Wezemaal werd in 1988 beschermd omwille van haar 'beeldbepalende' waarde (Agentschap Onroerend Erfgoed, ministeriële besluiten, 2331, <https://besluiten.onroerenderfgoed.be/besluiten/2331/bestanden/6973>, geraadpleegd op 26-04-2017). Omwille van dergelijke interpretaties werden beschermingsbesluiten geregeld vernietigd door de Raad van State.

⁷⁹ Raad van State, afdeling bestuursrechtspraak VIIe kamer, Arrest: nr. 201.046 van 18 februari 2010 in de zaak A. 150.416/VII-37.603. <http://www.raadvanstate.be/Arresten/201000/000/201046.pdf#xml=http://www.raadvanstate.be/apps/dtsearch/getpdf.asp?DocId=22422&index=c%3a%5csoftware%5cdtsearch%5cindex%5ccarrets%5f%5c&HitCount=1&hits=773+&144402720172610>, geraadpleegd op 26-04-2017.

onroerenderfgoedregelgeving zijn het principe dat beschermd erfgoed in goede staat moet worden behouden en de verplichting om voor ingrepen aan de locatie een vorm van toelating te bekomen.⁸⁰

Sinds 2006 zijn gespecialiseerde inspecteurs belast met controle op het naleven van de regelgeving, de **handhaving**. Jaarlijks wordt gemiddeld een 100-tal processen-verbaal, herstellorders en stakingsbevelen opgesteld.⁸¹ Hoewel zeer extreme dossiers, zoals de verwaarlozing van het kasteel van Heers, wel eens de pers halen, is handhaving doorgaans een constructief proces,⁸² waarbij een duurzame oplossing wordt gezocht voor de erfgoedlocatie. Een

AFBEELDING: Beschermen is in de loop der jaren steeds omvattender geworden. Sinds de aanpassing van de decretale monumentdefinitie in 1998 worden *cultuurgoederen die integrerend deel uitmaken van het monument, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen* mee door de monumentenbescherming gevat. Deze verruiming, in lijn met de Granadaconventie, opende de deur om meer aandacht te besteden aan het interieur van historische gebouwen, en bijvoorbeeld ook voor industriële installaties. Het mee beschermen van interieurs is echter geen evidentie, want het legt beslag op het verdere gebruik van de locatie, en vergt dus een afgewogen oplossing op microschaal. De monumentdefinitie staat in elk geval wel voor een geïntegreerde benadering en beschouwt interieurs niet los van hun architecturale context. Toch zijn er ook interieurs en interieuronderdelen beschermd zonder hun context. De 'Atelierflat Jozef Peeters' in Antwerpen werd bijvoorbeeld in 1995 beschermd als monument, los van het interbellum-appartementsgebouw waarvan het deel uitmaakt en is vandaag een museumappartement in een voor het overige gerenoveerd en bewoond complex. / FOTO © Provincie Antwerpen

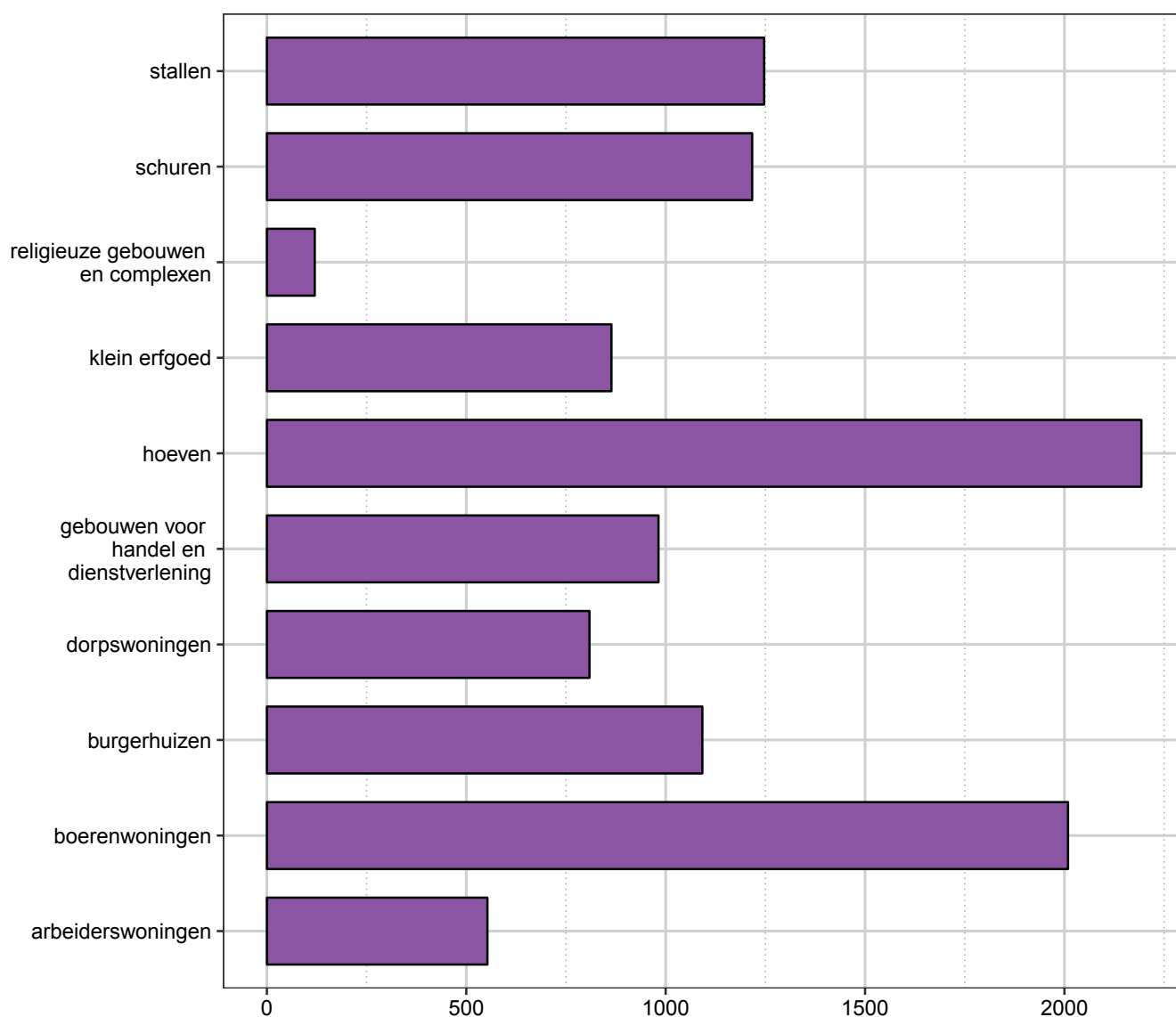
⁸⁰ Inzake de instandhoudingsplicht spreekt het vakjargon van het 'actiefbehoudsprincipe', dat geldt voor eigenaars en gebruikers, en ingrepen impliceert, zoals het regelmatig onderhoud van daken, waterafvoer en schrijnwerk, groenbeheer, maar ook ingrijpende restauratiewerken en herwaardering. De toelatingsplicht kan generiek zijn (ingebod in de wetgeving) of specifiek zijn (bepaald in het individuele beschermingsbesluit). De toelatingsprocedure was oorspronkelijk sectorspecifiek, maar is uiteindelijk ook gestroomlijnd met andere vergunningsprocedures, zoals bijvoorbeeld voorzien in de ruimtelijke ordening. Hierbij moet wel de kanttekening worden gemaakt dat niet kan worden verplicht het onroerende goed in een betere staat te brengen dan het zich bevond voordat het werd beschermd. Een eigenaar van een goed dat op het moment van bescherming reeds was verkrot, zoals recent het geval was bij de bescherming van een aantal boerenarbeiderswoningen, kan dus niet worden verplicht om het goed volledig te restaureren (Hof van Cassatie - Arrest van 21 november 2016 (België), Nr. C.14.0366.N, https://lex.be/nl/doc/be/rechtspraak-belgie/hof-van-cassatie-arrest-21-november-2016-bejc_201611212_nl, geraadpleegd op 02-06-2017. Agentschap Onroerend Erfgoed 2016: Drie boerenarbeiderswoningen [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/29181>, geraadpleegd op 2 juni 2017).

⁸¹ Veelvoorkomende inbreuken zijn het ontsieren, beschadigen, vernielen of verwaarlozen van beschermd onroerend erfgoed, het uitvoeren van werkzaamheden zonder vergunning en het niet naleven van beschermingsvoorschriften. Het aantal inbreuken is echter niet groot. Ter vergelijking, in 2014 verbaliseerde de wooninspectie 811 panden, goed voor 2.137 woonentiteiten, wegens een te slechte woonkwaliteit, inbreuken op huurovereenkomsten ... (Vlaamse Overheid, Inspectie RWO, Wooninspectie, Jaarverslag 2014, Woningkwaliteit en handhaving onder één dak, D/2015/3241/004, Brussel, 2015, p. 32).

⁸² Het Onroerenderfgoeddecreet heeft de mogelijkheid tot '*zachte handhaving*' gevoelig uitgebreid.

markant voorbeeld hiervan is de stoomstroopfabriek van Borgloon. De stroopfabriek won in 2007 de Monumentenstrijd, maar de intentie om het restauratieproject aan te vatten verwaterde. De fabriek was echter ernstig verwaarloosd. Pas na de opmaak van een herstellvordering werden voorlopige maatregelen getroffen en werd de intentie uitgesproken om de site alsnog te restaureren.⁸³ De restauratie is ondertussen aangevat.

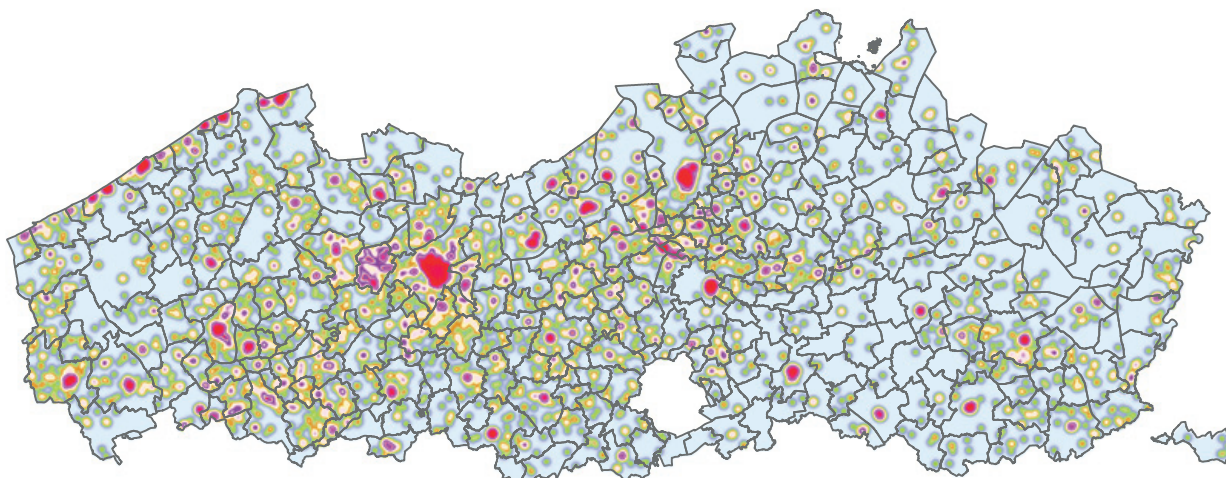
Een andere constante in het beschermingsbeleid is tot slot dat beschermen een vrij definitief karakter heeft. Het **opheffen of wijzigen** van een beschermingsbesluit komt relatief uitzonderlijk voor, en meestal zijn ze het gevolg van juridische beslissingen of noodzakelijke administratieve correcties.⁸⁴ Dat neemt niet weg dat sommige opheffingen een zeer pragmatische achtergrond hebben. Het allereerste monument waarvan de bescherming is opgeheven

GRAFIEK 9: Overzicht van een aantal veel voorkomende types gesloopte inventarisitems bouwkundig erfgoed. Eenzelfde inventarisitem kan op meerdere types slaan en wordt per type desgevallend opnieuw meegeteld. In totaal zijn er echter slechts 9.133 items gesloopt.

⁸³ (cf. jaarverslag inspectie RWO, 2013, p. 9). In een artikel in het Belang van Limburg wordt in het najaar van 2016 beloofd om in de loop van 2017 aan de restauratie te beginnen (www.hbvl.be/cnt/dmf20161124_02590588/in-februari-beginnen-we-eraan-beloofd).

⁸⁴ Ter illustratie: in de loop van de jaren zijn de beschermingsbesluiten van 84 monumenten geheel of gedeeltelijk opgeheven. Daarbovenop werden de besluiten van 46 monumenten geheel of gedeeltelijk vernietigd door de Raad van State.

KAART 9 : Kernel density map van gesloopte goederen uit de inventaris bouwkundig erfgoed.

is bijvoorbeeld het huis 'De Pektor' in Mechelen, dat in 1947 moest wijken voor de uitbreiding van de Lamotbrouwerij, werd gedemonteerd en elders heropgebouwd. Andere opheffingen zijn dan weer het gevolg van 'falend beleid'. De bescherming van een huis in de Bleekstraat in Mechelen werd bijvoorbeeld stelselmatig opgeheven, een eerste maal gedeeltelijk in 1995, in 2000 volledig, aan het ritme van de vorderende aftakeling.⁸⁵ Hoger bleek al dat veel molenbeschermingen zijn opgeheven om bouwfysische redenen. Toch is aftakeling en het uiteindelijke verdwijnen van het voorwerp van bescherming soms onvermijdelijk: zo zijn enkele boombeschermingen opgeheven, omdat de betrokken bomen op een natuurlijke manier aftakelden.

In het licht van de hier geschetste karakteristieken lijkt het klassieke beschermingsbeleid erfgoed los van zijn context te benaderen en de bestaande situatie te willen 'bevriezen'. Nochtans maakt onroerend erfgoed deel uit van onze dagelijkse leefomgeving en wordt het onvermijdelijk meegetrokken in de **ruimtelijke ontwikkelingsdynamiek**. De interactie tussen onroerend erfgoed en de ruimtelijke ordening werd in de loop van de decennia geleidelijk uitgesproken, en een belangrijk sleutelmoment daarbij is het in voege treden van de wet van 29 maart 1962 *houdende organisatie van de ruimtelijke ordening en van de stedenbouw*, en de daaruit voortvloeiende procedures en planningsinitiatieven. De onroerenderfgoedinventarissen, de accenten en versnellingen in het inventarisatie- en beschermingsproces en de bijsturingen en verruiming van de onroerenderfgoedregelgeving vormden in toenemende mate een antwoord op deze ruimtelijke regulering. Het 'sectoreigen' instrumentarium werd in dit kader wel eens als wapen ingezet. Het erfgoed aan de Vlaamse kust staat traditioneel zo sterk onder stedenbouwkundige druk, dat het vanaf de vroege jaren 2000 prioritair werd geïnventariseerd met het oog op gerichte beschermingen.

De **ruimtelijke druk** is echter niet beperkt tot de kustlijn. Onderzoek toont aan dat 9.133 relicten uit de inventaris van het bouwkundig erfgoed (ofwel 10 procent van het huidige inventarisbestand) gesloopt zijn en 881 (1 procent) verbouwd.⁸⁶ Ter vergelijking: in de periode 1970-2014 heeft de Vlaamse overheid kennis van 53.256 aangevraagde stedenbouwkundige vergunningen, specifiek voor sloop.⁸⁷ Ongeveer 16 procent daarvan betreft geïnventariseerd bouwkundig erfgoed.⁸⁸

⁸⁵ Agentschap Onroerend Erfgoed, besluiten onroerend erfgoed, Breedhuis, <https://besluiten.onroerenderfgoed.be/besluiten/11150>, geraadpleegd op 19-05-2017.

⁸⁶ Tussen 2005 en 2008 is de bewaringstoestand van de relicten uit de vroegste inventarisdelen van de inventaris bouwkundig erfgoed systematisch gecontroleerd. Ook bij herinventarisatiecampagnes wordt dergelijke controle uitgevoerd. Bovendien kunnen particulieren of gemeentebesturen de sloop of grondige verbouwing melden.

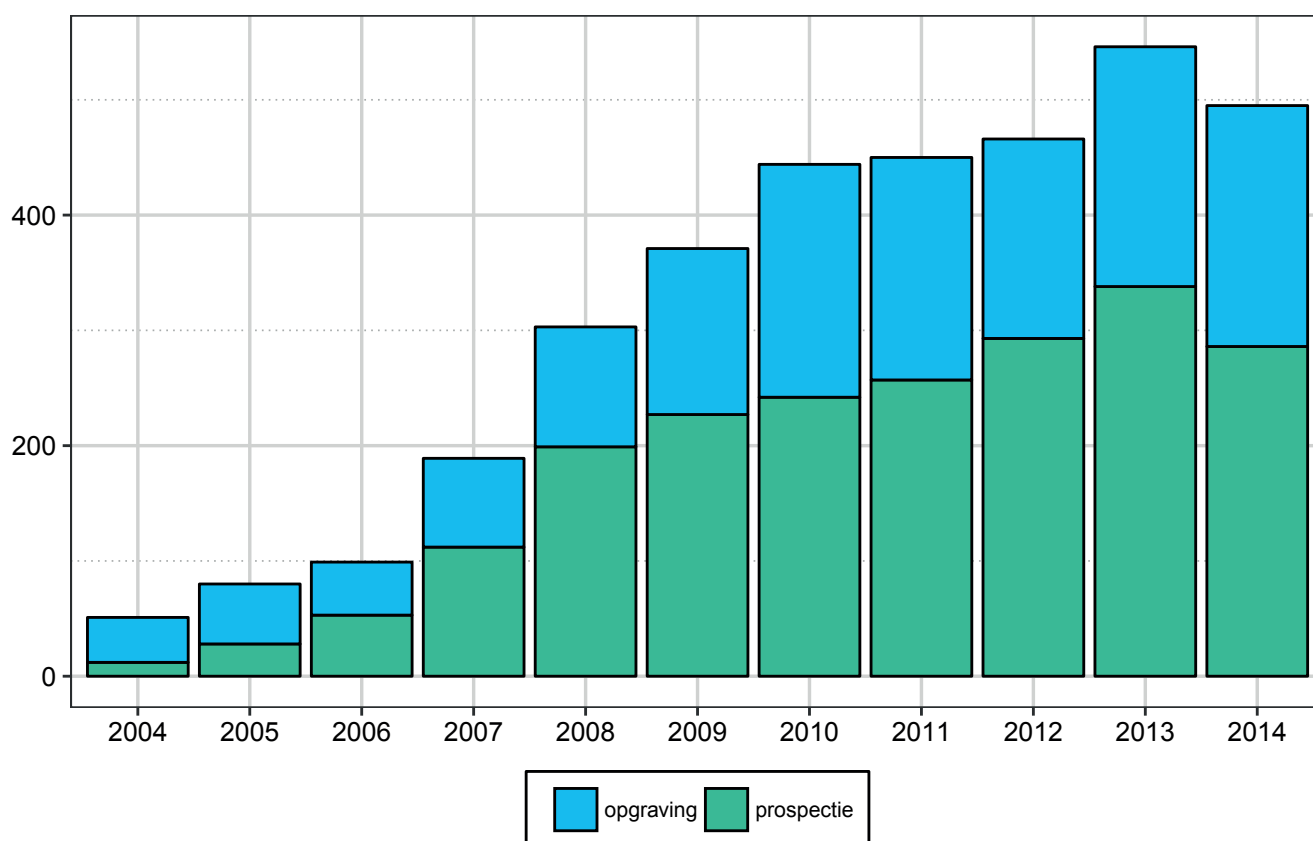
⁸⁷ Departement Ruimte Vlaanderen, afdeling Onderzoek, ondersteuning en monitoring. De betrouwbaarheid van deze cijfers varieert sterk naargelang het jaar. Oudere cijfers zijn doorgaans minder betrouwbaar. Voor 1970 heeft de Vlaamse overheid bijvoorbeeld kennis van 254 vergunningen, in 2014 van 2.492. Daarenboven staat niet elke vergunning voor een effectief uitgevoerde sloop.

⁸⁸ Dit cijfer is niet gebaseerd op permanente monitoring, maar vloeit voort uit de hoger vermelde controlemomenten. Hooft, E., Bouwkundig erfgoed in kaart gebracht. Methodologie en conclusies van de administratieve actualisatie van de inventaris bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. In 'Relicta', 7, 2011, p. 245-253.

Het ene erfgoedtype is verbouwings- of sloopgevoeliger dan het andere. Grafiek 9 geeft een beeld van de typologische verdeling. Woningen blijken het vaakst te worden aangepakt: zij domineren de lijst met 77 procent van de gevallen (de meest voorkomende subcategorieën van woningen zijn afzonderlijk opgenomen in de grafiek). Bij de top valt ook het landbouwgerelateerde erfgoed op: 'hoeven', 'boerenwoningen', 'stallen', 'schuren' en sommige categorieën 'klein erfgoed'.⁸⁹ 'Religieuze gebouwen en complexen' ('begijnhoven', 'parochiekerken', 'kapellen' ...) houden daarentegen goed stand: slechts 3 procent heeft de status gesloopt. Deze cijfers interageren uiteraard met de mate waarin betreffende erfgoedcategorieën beschermd zijn. Kaart 9 visualiseert de grootste concentraties, en niet toevallig vallen pieken in zones met veel geïnventariseerd erfgoed.

Hoewel beschermen lang het enige instrument was dat werd gebruikt om de ruimtelijke druk te counteren, wordt de laatste jaren veel meer verwacht van een constructieve dialoog met ruimtelijke actoren. Daarbij is beschermen niet langer de enige piste. De **archeologische erfgoedzorg** gaat daarin het verst.

Hoewel in het Archeologiedecreet ook klassiek beschermingsinstrumentarium is voorzien, ligt de grote verdienste ervan vooral in het **'actief' vrijwaren** van archeologisch patrimonium. Dit gebeurt door aan te sturen op professioneel onderzoek en bewaring, indien mogelijk ter plaatse 'in situ', maar wanneer dit geen optie is, los van de ondergrond ('ex situ'). Archeologische onroerenderfgoedzorg stelt behoud met andere woorden niet noodzakelijk gelijk met bewaring op het terrein, wat voor het gebouwde en landschappelijke erfgoed wel het geval is. Het decreet introduceerde in functie hiervan een vergunningsplicht voor archeologisch onderzoek, een meldingsplicht voor toevallige vondsten, een zorgplicht voor gevonden archeologische artefacten en monumenten, een adviesplicht bij bouwwerken door overheden en verantwoordelijkheden inzake het zogenaamde 'opgravingsarchief'.⁹⁰

GRAFIEK 10: Aantal prospecties met ingreep in de bodem en aantal archeologische opgravingen per jaar

⁸⁹ 'Klein erfgoed' is een term uit de thesaurus die veel verschillende subcategorieën omvat zoals 'afsluitingen', 'wegwijzers', 'fontein', 'hekken' ...

⁹⁰ Het geheel van informatiebronnen (documentatie, vondsten, monsters, rapporten ...) dat overblijft na een archeologische opgraving en vaak het enige restant is van een archeologische site.

Het archeologiebeleid zet in op het **opvolgen van stedenbouwkundige ontwikkelingen** en op het **responsabiliseren van archeologen en 'bouwheren'**. Waar ingrepen in de bodem dreigen, wordt aangestuurd op gepaste maatregelen om de archeologische informatie in de ondergrond optimaal te vrijwaren, hetzij door te proberen het 'in situ' te behouden, hetzij door te zorgen voor een opgraving volgens de regels van de kunst. Dat heeft een effect gehad op de zwaartepunten in de **archeologische onderzoekspraktijk**: archeologische prospectie heeft enorm aan belang gewonnen (grafiek 10), de onderzoekradius is ook enorm verruimd en de markt van private archeologische onderzoeksbureaus kreeg steeds meer speelruimte.⁹¹ Aangezien opgraven een vorm van onroerenderfgoedzorg is, voorziet de archeologieregelgeving de nodige maatregelen (verplichte archeologische rapportage end deponering) om ervoor te zorgen dat de informatie over opgravingen niet verloren gaat.⁹²

Het streven om archeologie een plaats te geven in het stedenbouwkundige traject verhit niettemin al jaren de gemeederen. Het voldoen aan archeologische verplichtingen heeft immers impact op de duurtijd en kostprijs van ruimtelijke ontwikkelingen en wordt door bouwheren als een ernstige belemmering gepercipieerd. De discussies **archeologische zorgplicht** betreffen enerzijds de onvoorspelbaarheid van het archeologische gehalte van de ondergrond (vaak zijn vooronderzoeken noodzakelijk om te bepalen of verdere archeologische maatregelen noodzakelijk zijn), en de financiële verantwoordelijkheid: wie betaalt de kosten verbonden aan een archeologisch traject?⁹³

Het archeologiebeleid verloopt in nauwe interactie met de ruimtelijke ordening. Ook de landschapszorg vaart deze koers, maar deed hiervoor een beroep op een alternatief instrument. In 2004 werd in het Landschapsdecreet de mogelijkheid ingebouwd om ankerplaatsen uit de landschapsatlas formeel aan te duiden en deze aangeduide ankerplaatsen om te zetten in **erfgoedlandschappen**. Het effect hiervan verschilt in belangrijke mate met het beschermen van landschappen, in de zin dat de toelatingsplicht, die voor beschermde landschappen geldt, in aangeduide ankerplaatsen en erfgoedlandschappen is vervangen door specifieke stedenbouwkundige voorschriften in een ruimtelijk uitvoeringsplan en de zogenaamde 'zorgplicht'. Zorgplicht legt grotere verantwoordelijkheid bij lokale overheden en gebruikers van de erfgoedlocaties, en impliceert dat zij schade aan het erfgoed moeten voorkomen, beperken en desgevallend compenseren. Van openbare besturen wordt daarbij een voorbeeldrol verwacht.

In 2007 werden de eerste ankerplaatsen definitief aangeduid: 'Abdij van Westmalle', 'Kanne met het plateau van Caestert, de Tiendeberg en de Muizeberg', 'Landschap van de oude Schelde tussen Bornem en Weert', 'Uitkerkse polder' en 'Vallei van de Cicindria met kasteeldorp Kerkom'. Een belangrijk onderdeel van de aanduidingsdossiers zijn de *toekomstige ruimtelijke vertaling en visie*, waarmee ze ook een duidelijke link bieden naar praktisch beheer, een element dat in klassieke beschermingsbesluiten doorgaans ontbreekt. Op 31 december 2014 waren 66 van de 350 ankerplaatsen definitief aangeduid (kaart 5),⁹⁴ goed voor een gezamenlijke oppervlakte van 93.700 ha, of 6,89 procent van het grondgebied van het Vlaamse Gewest.⁹⁵

⁹¹ Tot het Archeologiedecreet was archeologisch onderzoek vooral een publieke aangelegenheid (het IAP, wetenschappelijke instellingen, musea ...). De focus en de actieradius van het onderzoek hingen af van de capaciteit en taakstelling van deze instanties. Het IAP zette bijvoorbeeld sterk in op noodopgravingen, onderzoeksinstanties volgden dan weer hun onderzoeksagenda. Over het algemeen werd onderzoek geconcentreerd op plaatsen waar met grote waarschijnlijkheid archeologische sites konden worden aangetroffen. Prospectie was dus zelden aan de orde.

⁹² Zo ging het Archeologiedecreet er al van uit dat alle informatie over de opgraving binnen een redelijke termijn na de opgraving zou worden gebundeld in een archeologierapport. Het inwinnen van deze rapporten vormde een uitdaging op zich. In 2004 bedroeg de gemiddelde termijn tussen het afronden van een terreinonderzoek en het opleveren van een rapport nog bijna 2,5 jaar (891 dagen), om vijf jaar later gevoelig (en stabiel) te zijn gedaald tot ca. 3,5 maanden.

⁹³ Het Archeologiedecreet bood op deze vraagstukken een onvoldoende duidelijk antwoord. In 2012 oordeelde het Hof van Cassatie in een arrest dat de Vlaamse overheid de (archeologische) zorgplicht te ruim interpreteerde: de bouwheer werd ten onrechte verplicht om op eigen kosten archeologische opgravingen uit te voeren voorafgaand aan de uitvoering van stedenbouwkundig vergunde werken. Bovendien werd in vraag gesteld of archeologisch onderzoek als voorwaarde kon worden gekoppeld aan een stedenbouwkundige vergunning (Hof van Cassatie, Arrest van. 23 februari 2012, C.10.0574.N/5, Vlaams Gewest/Woningbureau Paul Huyzentruyt, https://lex.be/nl/doc/be/rechtspraak-belgie/hof-van-cassatie-arrest-23-februari-2012-bejc_201202234.nl, geraadpleegd op 11-05-2017). Dit arrest 'Huyzentruyt' maakte de noodzaak kenbaar om een helder traject voor archeologie in het ruimtelijke domein te integreren.

⁹⁴ Aanduidingsbesluiten respecteren echter niet noodzakelijk de begrenzing, zoals voorzien in de landschapsatlas, en bovendien kan een aanduiding meerdere ankerplaatsen tegelijkertijd betreffen, waarbij ze worden samengevoegd op basis van hun verwantschap of onderlinge meerwaarde.

⁹⁵ Omwille van een foutenmarge in de berekening van de oppervlakte werd de oppervlakte afgerond naar honderdtallen.

AFBEELDING De archeologische onroerenderfgoedzorg verloopt vaak in de schaduw van ruimtelijke processen, en de resultaten ervan zijn niet altijd (meer) zichtbaar op het terrein. Toch laat het beleidsinstrumentarium toe archeologisch erfgoed op een voorbeeldige wijze in situ te bewaren. De 'Hoge Wal' in Ertvelde is een typevoorbeeld van een middeleeuwse 'castrale motte'. De site ligt midden in een verkavelingsgebied, maar bleef op miraculeuze wijze van ontwikkeling gespaard, al was het monument door begroeiing en erosie niet meer als dusdanig herkenbaar. In 1994 werd de motte nog beschermd als monument, en in 2008 werd het geheel door de gemeente Evergem gerestaureerd, waarbij de ondergrond werd gestabiliseerd, en de oude structuur met opperhof, neerhof en walgracht op subtiele wijze zichtbaar werd gemaakt. Voor meer info zie: www.evergem.be/mottekasteel/
Foto © agentschap Onroerend Erfgoed.

Waar het aanduiden van ankerplaatsen nog een verantwoordelijkheid is van de erfgoedsector zelf (het is de bevoegde vakminister die hiervoor instaat), is het afbakenen van erfgoedlandschappen volledig afhankelijk van ruimtelijke planningsprocessen. In 2009 werd het 'Park van Brasschaat', onderdeel van de ankerplaats 'Peerdsbos en park van Brasschaat', als eerste erfgoedlandschap afgebakend in het kader van het gewestelijk ruimtelijk uitvoeringsplan 'Gemeentepark Centrum'. De 'toekomstige ruimtelijke vertaling en visie' in het aanduidingsbesluit van de ankerplaats is daarbij vertaald in stedenbouwkundige voorschriften.⁹⁶

De integratie van het landschaps- en archeologiebeleid in de ruimtelijke ordening werd geleidelijk aan gemeengoed. Ook voor het beheer van bouwkundig erfgoed wordt steeds meer naar oplossingen gezocht in dialoog tussen de betrokken sectoren.⁹⁷ Sinds 2009 wordt de inventaris van het bouwkundig erfgoed 'vastgesteld', of met andere woorden formeel als beleidsinstrument bevestigd.⁹⁸ Een belangrijk effect situeert zich opnieuw op het terrein van de ruimtelijke ordening en legde meer beslissingsverantwoordelijkheid bij andere overheden dan deze bevoegd voor onroerend erfgoed. Het subsidiariteitsprincipe introduceerde zich op die manier geleidelijk aan in diverse aspecten van het onroerenderfgoedbeleid.

⁹⁶ Op 31 december 2014 waren er volgens de cijfers bij het agentschap Onroerend Erfgoed 14 erfgoedlandschappen bekend.

⁹⁷ Cf. ook het handboek "Verankeren van erfgoed in ruimtelijk beleid".

⁹⁸ Vaststellen gebeurt periodiek, waarbij de inhoud van de inventaris wordt geëvalueerd. In tussentijd nieuw geïnventariseerde items worden mee in de vaststelling begrepen. Items die sinds de laatste vaststelling zijn gesloopt of te ingrijpend verbouwd worden uitgesloten, maar blijven wel geregistreerd in de zogenaamde 'wetenschappelijke inventaris', die zowel de vastgestelde als niet-vastgestelde items omvat. Niet-vastgestelde items hebben geen verdere beleidsfinaliteit. In 2009 werden 66.187 van de ongeveer 74.000 relictten in de toenmalige wetenschappelijke inventaris bouwkundig erfgoed vastgesteld, ofwel ca. 89,5 procent van het bestand, in 2010 bedroeg de verhouding 69.736 op 78.000 (90 procent). In 2014 telde de vastgestelde inventaris bouwkundig erfgoed 73.694 relictten. Dit is opnieuw ca. 90 procent van het toenmalige totaalbestand.

3.2 GEDEELDE ZORG

Eén van de belangrijkste effecten die het onroerenderfgoedbeleid beoogt is dat erfgoedzorg een evidente, gedeelde verantwoordelijkheid moet zijn. Sleutelpartners zijn de eigenaars van beschermd onroerend erfgoed, die het beheer in de dagelijkse praktijk moeten brengen. In de onroerenderfgoedregelgeving zijn stelselmatig instrumenten geïntroduceerd om hen daartoe te stimuleren. Dit zogenaamde ‘flankerend instrumentarium’ omvat de mogelijkheid om beheerscommissies op te richten, beheers- of herwaarderingsplannen op te stellen of financiële ondersteuning te bekomen. De respons op deze instrumenten is doorgaans vrijwillig en geeft al in zekere zin een beeld van de mate waarin het onroerenderfgoedverhaal ‘aanslaat’. Een grotere uitdaging vormt echter de ‘publieke opinie’, zowel van actoren die het onroerenderfgoedbeleid uitvoeren, actoren die in de dagelijkse praktijk de gevolgen van onroerenderfgoedbeleid ervaren, als de ‘gemiddelde Vlaming’ in wiens belang dat beleid wordt gevoerd. Het meten van deze algemene appreciatie staat nog in zijn kinderschoenen.

3.2.1 BEHEERSPLANNEN ALS BINDMIDDEL

Omdat erfgoed met een ‘gebiedsgericht’ beschermingsstatuut (stads- en dorpsgezicht, landschap en erfgoedland-schap) soms zo omvangrijk is of zoveel eigenaars betreft, werden in de regelgeving stelselmatig **planningsin-strumenten** geïntroduceerd om het beheer ervan en de afstemming tussen de betrokken actoren en beheersactiviteiten te faciliteren. Met ‘landschapsbeheerscommissies’ en ‘landschapsbeheersplannen’ kent de landschapszorg op dit vlak de langste traditie. Pas later werd ook voor stads- en dorpsgezichten het instrument van de ‘herwaarderings-plannen’ geformaliseerd (in de nieuwe regelgeving is het principe van het beheersplan veralgemeend tot alle onroerenderfgoedcategorieën).

In herwaarderingsplannen worden voor een afgebakende tijdsperiode de maatregelen opgesomd die in toepassing van het beheer wenselijk worden geacht.⁹⁹ De keuze voor een beheersplan wordt gestimuleerd door procedurele en financiële voordelen. Zo gelden goedgekeurde beheersplannen ook als toelating voor de erin opgesomde ingrepen, en vormen ze een basis of voorwaarde voor het bekomen van premies.

Het eerste landschapsbeheersplan werd in 2003 goedgekeurd en betreft de kasteeldreef in Lovendegem. Het plan wordt opgevolgd door een beheerscommissie, is opgemaakt in consultatie met de gemeente, handelaren en omwonenden, en voorziet in het stelselmatig heraanplanten en verzorgen van de dreefbomen. Eind 2014 waren er 63 landschapsbeheersplannen goedgekeurd, met andere woorden voor 9,4 procent van alle beschermde landschappen. Doorgaans dekken de plannen de gehele oppervlakte van het landschap in kwestie en zijn ze dus tot stand gekomen in samenspraak tussen de meeste belanghebbenden.

De eerste herwaarderingsplannen voor beschermde stads- en dorpsgezichten dateren van 2007. Eind 2014 waren er 32 goedgekeurd. Zelfs als elk plan voor een andere beschermde entiteit zou staan, is dus nauwelijks 2 procent van alle stads- en dorpsgezichten gevat.¹⁰⁰ Een ruime meerderheid van deze herwaarderingsplannen (22) betreft trouwens beschermingen in West-Vlaanderen, waar de minste stads- en dorpsgezichten te vinden zijn, terwijl in Vlaams-Brabant en Limburg geen enkel herwaarderingsplan is opgemaakt. Opmerkelijk is ook dat enkele herwaarderingsplannen stadsgezichten in kustgemeenten betreffen, zoals de Dumontwijk in De Panne, en de Quartier Sénégalais in Koksijde. Los van het voordeel dat dergelijke herwaarderingsplannen bieden voor de bewoners, dragen ze ook bij aan de uitstraling van het geheel. Zo pakken de gemeentebesturen van De Panne en Koksijde ondertussen ook toeristisch uit met de opgewaardeerde wijken.

⁹⁹ Landschapsbeheersplannen en herwaarderingsplannen leken op elkaar, maar vertoonden toch een aantal subtiele verschillen. Zo bedroeg de doorlooptijd voor herwaarderingsplannen slechts 10 jaar, terwijl deze voor landschapsbeheersplannen 27 jaar bedroeg, met om de 9 jaar een mogelijkheid tot bijsturing.

¹⁰⁰ De telling is niet zuiver. Voor het beschermde dorpskom van Wulveringem (Veurne) zijn twee afzonderlijke herwaarderingsplannen opgemaakt, het ene voor de dorpskom zonder het kerkhof, het andere alleen voor het kerkhof. De dorpskom van Ruiselede werd dan weer in twee fasen beschermd (en is dus gevat door twee beschermingsbesluiten), maar is toch als geheel gevat in één herwaarderingsplan.

3.2.2 FINANCIËLE TEGEMOETKOMING ALS STIMULANS

In de loop der jaren zijn verschillende vormen van financiële ondersteuning in de regelgeving geïntroduceerd, met de bedoeling de beheerders van beschermde locaties te stimuleren het betreffende onroerend erfgoed in stand te houden. Tussen de regels door is de ondersteuning ook bedoeld als vorm van compensatie voor het 'nadeel' dat de behoudsplicht impliceert. Voor beschermde monumenten bestaat de traditie om te subsidiëren al sinds de Monumentenwet. Voor de andere soorten beschermd erfgoed is ondersteuning pas stelselmatig geïntroduceerd in de latere decreten, maar daarom niet steeds (meteen) toegepast. De ondersteuningsvormen bestonden tot 2014 naast elkaar en werden begrotingstechnisch ook als afzonderlijke categorieën benaderd.

In 2014 omvatte het arsenaal aan wat ondertussen 'premies' was gaan heten restauratiepremies (enkel voor monumenten), landschapspremies (enkel voor landschappen), premies voor werken aan beschermde archeologische goederen, alsook onderhoudspremies (zowel voor monumenten, stads- of dorpsgezichten als voor landschappen). Daarnaast was er de mogelijkheid om bepaalde kosten fiscaal te recupereren.

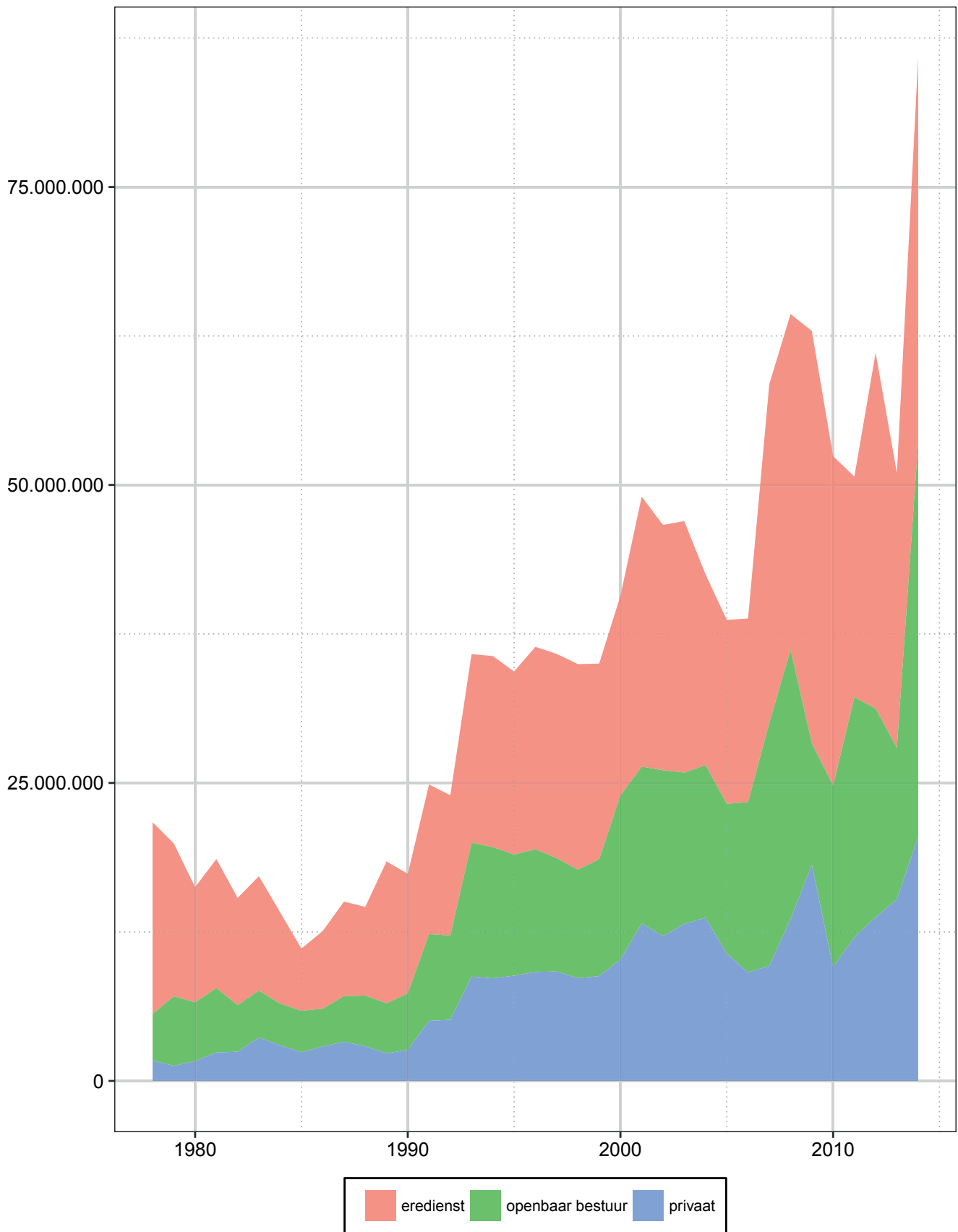
Premies zijn een procentuele tussenkomst in de geraamde kosten van welbepaalde ingrepen, of worden op forfaitaire basis berekend (met gestandaardiseerde eenheidsprijzen voor bepaalde categorieën werkzaamheden als referentie). Tot 2015 voorzag enkel de landschapsregelgeving deze laatste mogelijkheid. Het scala aan projecten dat voor ondersteuning in aanmerking komt omvat onderzoek (inclusief de opmaak van een landschapsbeheersplan), regulier onderhoud, meer ingrijpende instandhouding, herstel, restauratie, beveiliging en ontsluiting.

Het ondersteuningspercentage varieert tussen de 20 en 80 procent, afhankelijk van het statuut van de eigenaar (privé of openbaar), maar ook van de onmiddellijke relevantie voor de erfgoedzorg, de voorbeeldwaarde van het project of het publieke karakter van de locatie. De hoogste percentages worden dan ook gereserveerd voor de opmaak en uitvoering van beheersplannen, voor privé-projecten die de openstelling van een monument beogen, projecten van lokale overheden en projecten met betrekking tot erediensgebouwen. Ook erfgoedtypes die beleidsmatig als kwetsbaar zijn geïdentificeerd, zoals molens en een groep kleine erfgoedelementen 'zonder economisch nut' (tuinaviljoenen, lantaarnpalen ...) krijgen bijzondere aandacht.

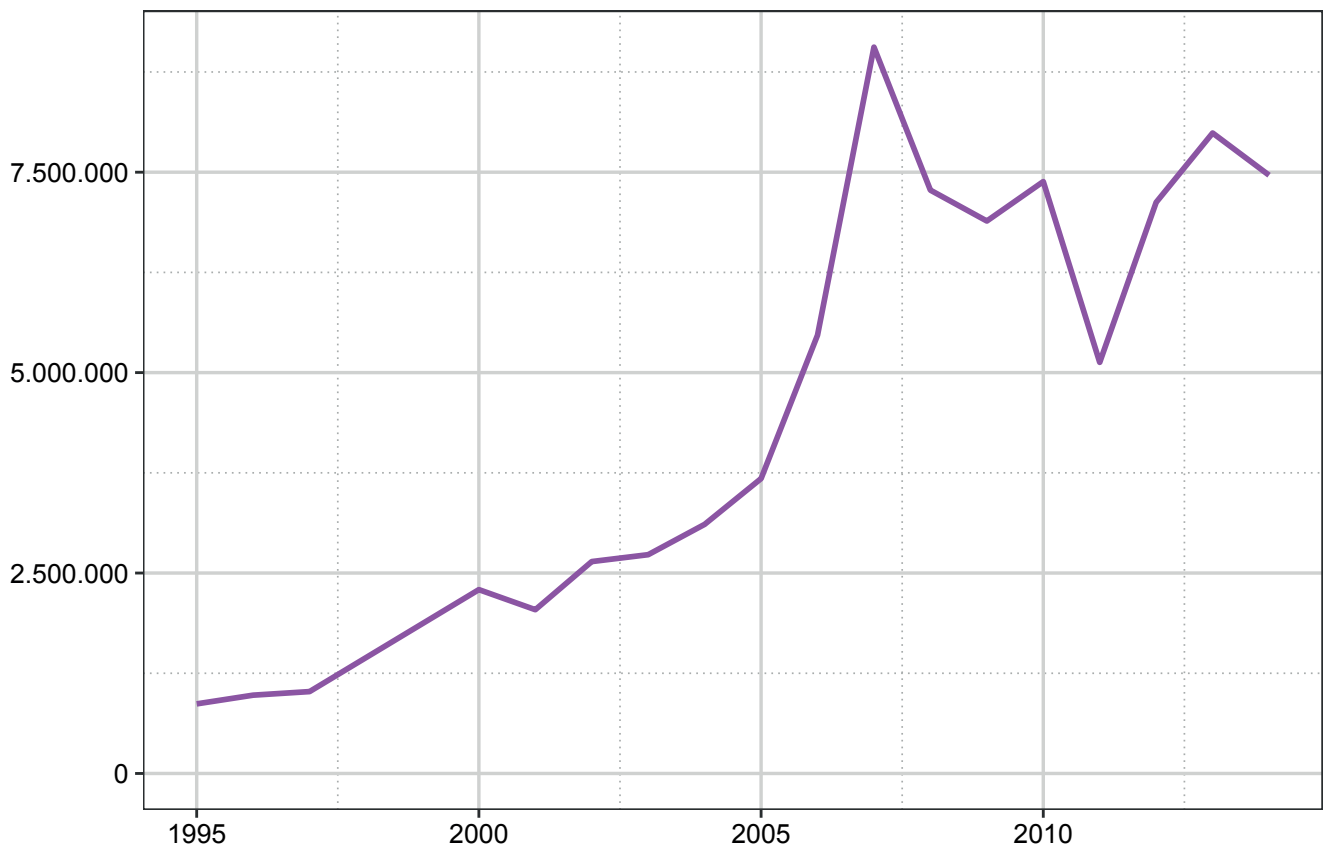
Het **restauratiepremiestelsel** voor beschermde monumenten, dat op de langste traditie kan bogen, vertoont de sterkste nuances, met verschillende premiepercentages naargelang het soort erfgoed, het soort project en het soort aanvrager. Het restauratiepremiestelsel is altijd druk bevestigd: grafiek 11 geeft een beeld van het steeds stijgende restauratiepremiëbudget en van de verhouding tussen de grote premiecategorieën. In 2014 werd bijna 86 miljoen euro aan restauratiepremies vastgelegd, waarvan 20 procent voor privé-initiatieven en telkens 40 procent voor openbare initiatieven en projecten aan erediensgebouwen. Dit is min of meer de langjarige verhouding, hoewel het echte zwaartepunt lang bij erediensprojecten heeft gelegen.

De vraag naar restauratiepremies is traditioneel dermate groot dat de beschikbare jaarbudgetten eigenlijk nooit volstaan en er een wachtlijst wordt meegesleept. Dit fenomeen is een rode draad doorheen de geschiedenis van het restauratiepremiestelsel, de voorgangers en de opvolger ervan. Het systeem is echter nooit voorzien om de vraag af te remmen, en heeft ook nooit limieten gesteld op de omvang van dossiers, waardoor de tussenkomsten zeer omvangrijk kunnen zijn. Het gros van de aanvragen betreft openbare projecten en erediensgebouwen, die vaak grote bedragen en omvangrijke werken vertegenwoordigen. Het budget in 2014 volstond om 80 procent van de vraag van private eigenaars te honoreren, maar slechts 35 procent van de vraag van openbare besturen, en ongeveer de helft van de vraag voor erediensgebouwen. De wachtlijst voor premies is en blijft een constant aandachtspunt voor het beleid. Een evoluerend aantal dossiercategorieën wordt wel aan de wachtlijst onttrokken, omdat het beleidsmatig opportuun wordt geacht hen voorrang te geven: zo worden hoogdringende dossiers voorgenomen, en is er een bijzonder regime voor zeer grootschalige dossiers.

Onderhoudspremies werden midden de jaren 1990 geïntroduceerd in de monumentenregelgeving. Ze passen in het streven om door regelmatig onderhoud dure restauraties uit te stellen. In dezelfde periode werd ook Monumentenwacht opgericht. In tegenstelling tot restauratiepremies, is voor onderhoudspremies wel een limiet gesteld op de dossieromvang, waardoor de focus duidelijk op kleinschalige projecten ligt. Zoals het restauratiepremiestelsel, voorzag het onderhoudspremiestelsel in een procentuele ondersteuning van de geraamde kosten van een welbepaalde reeks ingrepen. De onderhoudspremies kenden nauwelijks categorisering: uiteindelijk was het percentage van 40 procent de norm, ongeacht de achtergrond van de aanvrager. Aangezien onderhoudspremies minder grote bedragen vertegenwoordigen,

GRAFIEK 11: De evolutie van de jaarlijkse uitgaven aan restauratiepremies voor beschermde monumenten sinds de late jaren 1970, met onderscheid tussen de drie premie-categorieën. Het beschikbaar gestelde budget nam toe van 875.700.000 BEF (omgerekend 21.708.036 euro) in 1978 tot bijna 86 miljoen euro in 2014. Bemerkt hoe het gewicht van premies voor privé- en openbare projecten geleidelijk toeneemt.

GRAFIEK 12: De evolutie van de jaarlijkse uitgaven aan onderhoudspremies voor beschermde monumenten stads- en dorpsgezichten sinds de invoering van de onderhoudspremierelgeving.

ontstond hier doorgaans geen wachtlijst, hoewel ook hier een toename van de behoefte valt vast te stellen (grafiek 12). In 2014 werd 7 miljoen euro aan onderhoudspremies vastgelegd, minder dan 10 procent dus van het totaalbudget dat in dat jaar voor restauratie- en onderhoudspremies was voorzien.¹⁰¹ Het principe van de onderhoudspremies werd doorgetrokken naar de landschapsregelgeving en later ook uitgebreid naar stads- en dorpsgezichten, maar vertegenwoordigde nooit dermate grote dossier- en budgetstromen. Hetzelfde geldt overigens voor landschapspremie. Het gezamenlijke budget voor premies in toepassing van de landschapsregelgeving bedroeg in 2014 amper 2,6 miljoen euro.

Het financieringsstelsel dient om actoren te stimuleren het beheer van hun erfgoedportefeuille ter harte te nemen. In 2014 werd een 150-tal restauratiepremie toegekend, waarvan de grote meerderheid voor openbare gebouwen (inclusief kerken) en circa 750 onderhoudspremie voor gebouwd erfgoed, waarvan de grote meerderheid voor privé-initiatieven. De vraag is of de vraag naar ondersteuning voortvloeit uit een behoefte, of uit de mogelijkheid die geboden wordt.¹⁰² Het is voorlopig onmogelijk uit te maken of de ondersteuning voldoende interageert met de objectieve onderhouds- en restauratiebehoefte die uit de gemiddelde staat van het erfgoed kan worden afgeleid.

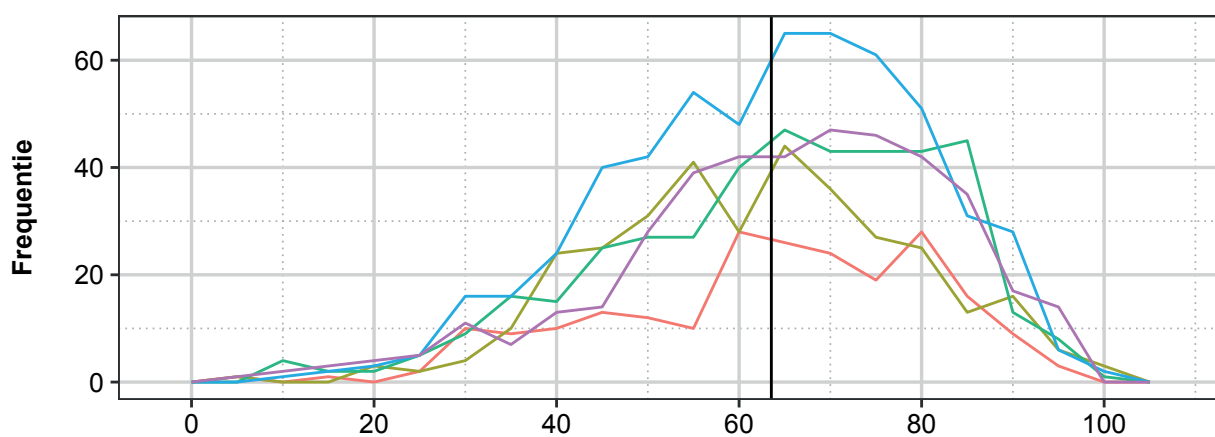
3.2.3 DE STAAT VAN HET ERFGOED ALS GRAADMETER

Hoewel het onroerenderfgoedbeleid een behoudsdoelstelling heeft, beschikt de overheid niet over een sluitend beeld van de verdere evolutie van de staat van het onroerenderfgoedbestand. De regelgeving biedt via voorschriften en ondersteuningsvoorwaarden wel een idee van de theoretisch wenselijke toestand. Hoe het bestand er werkelijk aan toe is, kan echter slechts uit onrechtstreekse bronnen worden afgeleid en er is zeker geen duidelijk totaalbeeld. Gelet op de omvang van het onroerenderfgoedbestand, is het systematisch in kaart brengen van cruciale beheersnoden evenwel een grote uitdaging voor de toekomst.

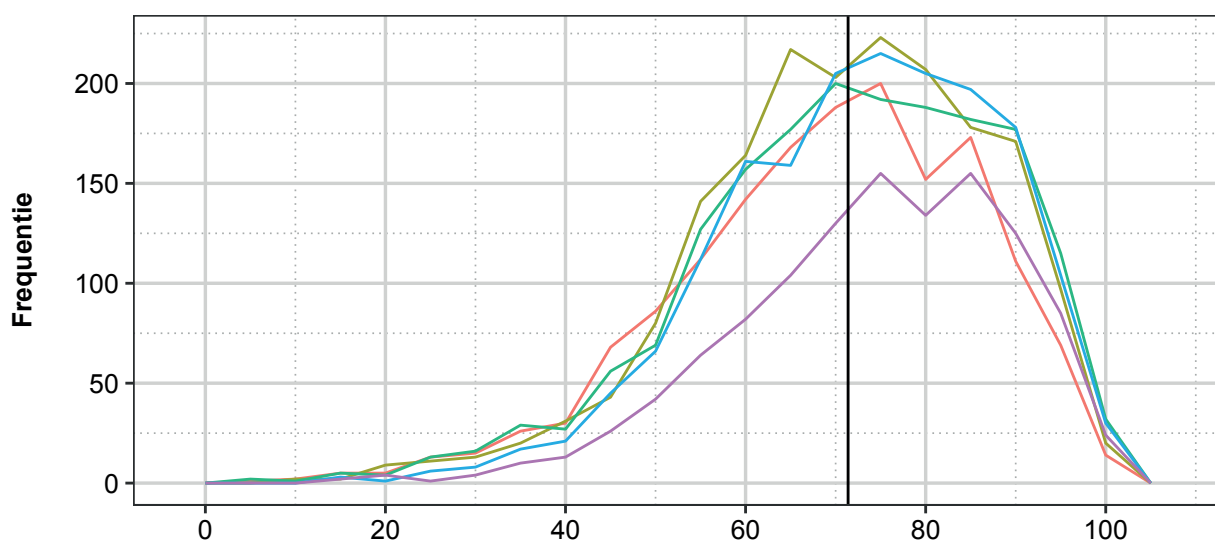
¹⁰¹ Deze verhouding was min of meer de norm sinds het onderhoudspremiestelsel op dreef was.

¹⁰² IDEA consult, Onderzoek naar de bouwrijzen inzake restauratie van onroerend erfgoed, Brussel, 2016, p. 77.

Voor een beeld van de gemiddelde ‘bouwfysische toestand’ van ons onroerend erfgoed biedt **Monumentenwacht Vlaanderen** een aanknopingspunt, zij het vrijwel uitsluitend voor het bouwkundig erfgoed. Eigenaars van onroerend erfgoed kunnen lid worden en de bouwfysische toestand van hun eigendom laten doorlichten.¹⁰³ Tijdens een plaatsbezoek verzamelen gespecialiseerde inspecteurs gegevens over een reeks schadefactoren en vertalen deze in een toestandrapport, met concrete aanbevelingen over het onderhoud (en de eventuele restauratie) die de locatie op korte, middellange en lange termijn zou moeten ondergaan. De dienstverlening van Monumentenwacht is in de loop

Objectconditiescore van eenmalig geïnspecteerde locaties

Objectconditiescore van meermaals geïnspecteerde locaties

GRAFIEK 13: Verdeling van objectconditiescores van locaties uit de databank van Monumentenwacht Vlaanderen. Bij elke inspectie kent Monumentenwacht een score toe aan de erfgoedlocatie in kwestie, waaruit kan worden afgeleid in welke toestand het zich bevindt. Voor 2014 bevat de databank 1.974 objecten die op dat moment slechts één keer waren geïnspecteerd, met een gemiddelde conditiescore van 63,5 procent (op een schaal van slecht naar goed). Daartegenover waren 3.061 objecten tweemaal of meer geïnspecteerd, met een totaal van 8.074 scores, goed voor een beduidend hoger gemiddelde van 71 procent.

¹⁰³ Monumentenwacht telde in 2014 5.254 abonnees. Ongeveer 64 procent van de betreffende eigendommen zijn beschermde monumenten, de rest zijn ergoedobjecten uit de vastgestelde inventaris van het bouwkundig erfgoed.

der jaren uitgebreid. Initieel werden de erfgoedlocaties enkel algemeen bouwkundig onderzocht. Sinds 1997 worden specifieke interieurinspecties aangeboden, sinds 2008 wordt varend erfgoed geïnspecteerd en sinds 2009 archeologisch erfgoed.

Om een indicatie van de globale toestand van een gebouw te verkrijgen berekenen inspecteurs van Monumentenwacht bij elke inspectie een gewogen gemiddelde van de cijfers van de verschillende bouwonderdelen van het geïnspecteerde gebouw: de objectconditiescore. Hierin wegen de staat van daken, goten en kapconstructies zwaarder door, omdat deze delen als buitenste 'schil' de constructie tegen waterinfiltratie moeten beschermen. De score vertoont vijf gradaties, van zeer slecht (score tussen 0 en 20 procent) tot goed (score tussen 80 en 100 procent).

Grafiek 13 geeft een beeld van de frequentie van de objectconditiescores, en hun driejaarlijkse evolutie sinds 2001. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen objecten die slechts éénmaal en objecten die meermaals zijn geïnspecteerd. Hoewel er een verschil valt te noteren tussen de éénmalig en meermaals geïnspecteerde objecten, ligt het algemene gemiddelde met 68 procent relatief hoog. De meerderheid van de scores ligt tussen de 60 en 90 procent, percentages lager dan 40 procent komen verhoudingsgewijze weinig voor. Opvallend is wel dat het aantal éénmalig geïnspecteerde objecten lijkt af te nemen.

Dat de toestand van het Vlaamse onroerenderfgoedbestand relatief goed is en eigenaars de moeite doen om de score op peil te houden en zelfs te verhogen, moet echter worden gerelativeerd. Eigenaars zijn immers niet verplicht om lid te worden van Monumentenwacht, en de dienstverlening is ook betalend. Er kan dus worden verondersteld dat deze leden over het algemeen hoe dan ook erfgoedgezind zijn en hun beheersverantwoordelijkheden opnemen.

Het bestand van Monumentenwacht biedt dus een interessante aanzet, maar voor een 'erfgoedfysische staalkaart' zijn meer aanvullende gegevens nodig.

3.3 ONROEREND ERFGOED ALS ONDERDEEL VAN DE LEEFOMGEVING

Onroerend erfgoed staat in enge interactie met onze dagelijkse leefomgeving. De mate waarin daarbij een dialoog tot stand komt draagt in aanzienlijke mate bij tot het draagvlak voor de onroerenderfgoedzorg. De dialoog staat of valt vaak met de bestemming of het gebruik dat erfgoed heeft of kan krijgen. Welke mogelijkheden biedt erfgoed op dat vlak?

Een blik op de **ruimteboekhouding** plaatst één en ander in een breder perspectief. De ruimteboekhouding werd ontwikkeld in functie van de opvolging van de doelstellingen voor de verschillende bodembestemmingen in het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (RSV).¹⁰⁴ De ruimteboekhouding brengt sinds 1994 de hoofdbestemming van percelen in kaart, en geeft dus ook een beeld van hoe deze evolueren.¹⁰⁵ Toegepast op percelen gelegen in beschermd erfgoed vallen een aantal algemene tendensen op:

- De overgrote meerderheid van de beschermde monumenten ligt in zones met bestemming "wonen", en dit aandeel blijft stabiel (69 procent in 1994, 70 procent in 2014).¹⁰⁶ Het aantal monumenten in bestemmingsgebied "landbouw", "bosbouw" en "natuur" vertoont daarentegen lichte fluctuaties, die de ruimtelijke politiek volgt om het landbouwareaal te laten

¹⁰⁴ Het RSV vormt sinds 1997 het fundament van het ruimtelijk beleid. Het RSV omvat de grote ruimtelijke ambities op Vlaams niveau. De grote accenten zijn investeren in steden en het bewaren van groen en open ruimte. Deze visie is vertaald naar stedelijke gebieden, buitengebied, geselecteerde economische knooppunten en infrastructuurzones. In het RSV zijn voor verschillende vormen van ruimtelijke bestemmingen ook doelstellingen vastgelegd. Het RSV is ondertussen op Vlaams, provinciaal en gemeentelijk niveau vertaald in concretere bestemmingsplannen (de zogenaamde ruimtelijke uitvoeringsplannen of RUP's), die sinds 2000 stelselmatig het gewestplan vervangen.

¹⁰⁵ De gehanteerde hoofdbestemmingen zijn 'wonen', 'recreatie', 'natuur en reservaat', 'overig groen', 'bos', 'landbouw', 'industrie' en 'overige' (ontginningsgebieden, gebieden voor gemeenschapsvoorzieningen, militaire domeinen ...). De ruimtelijke bestemmingen zoals deze zijn opgenomen in de ruimteboekhouding komen niet altijd overeen met het effectieve ruimtegebruik. Lokaal zijn er altijd verschillen mogelijk door herbestemmingen of regularisaties. Studiedienst van de Vlaamse Regering, Vlaamse Regionale Indicatoren 2016, Brussel, 2017, p. 365-366.

¹⁰⁶ Hoewel veel monumenten ook effectief tot deze typologie behoren (zie hoger), omvatten de woonbestemmingsgebieden ook monumenten die geen woningen zijn (kapellen ...). Studiedienst van de Vlaamse Regering, Vlaamse Regionale Indicatoren 2016, Brussel, 2017, p. 365-366.

afnemen, en het groene areaal te laten toenemen.¹⁰⁷ Ook het aantal monumenten in “industriegebied” neemt af, mogelijk als gevolg van niet-industriële herbestemming.

- De verhoudingen wijzigen naarmate de erfgoedcategorieën grotere ruimtelijke gehelen betreffen.¹⁰⁸ Van het totaalareaal aan stads- en dorpsgezichten was in 1994 ongeveer 20 procent bestemd voor wonen, 44 procent voor landbouw en 11,5 procent voor natuur en bosbouw. Industrie is nauwelijks vertegenwoordigd. De cijfers van 2014 geven ongeveer hetzelfde beeld. De verhoudingen weerspiegelen de gemiddelde typologie van een stads- en dorpsgezicht als een kern van bebouwing met omgevende open (of openbare) ruimte. Menselijke activiteiten drukken een duidelijke stempel op de bestemming.
- De beschermde landschappen waren in 1994 voor meer dan driekwart bestemd voor landbouw, natuur en bosbouw. Het aandeel van woon- of industriebestemmingen was met nauwelijks 2 procent verwaarloosbaar. Beschermde landschappen bleken daarbij ‘groener’ (56 procent natuur en bosbouw, 30 procent landbouwgebied), ankerplaatsen ‘agrarischer’ (meer dan 50 procent landbouwgebied, 32,5 procent natuur en bosbouw), waarbij weliswaar de kanttekening hoort dat 94 procent van de beschermde landschappen in ankerplaatsen vervat zit.

De cijfers voor 2014 tonen het effect van de ‘vergroening’: het aandeel natuur en bosbouw in beschermde landschappen is toegenomen tot 62,5 procent en in ankerplaatsen tot bijna 40 procent. Het aandeel landbouwgebied blijkt daarentegen met enkele procenten afgenomen. Dit beeld weerspiegelt het algemene profiel van beschermde landschappen en ankerplaatsen als grotendeels onbebouwd buitengebied, dat echter duidelijke sporen draagt van menselijke activiteit, en in het bijzonder het landbouwgebruik.

De landschapszorg heeft wel een duidelijke ‘groene’ stempel. Zeker tot de formalisering van autonome natuurbeschermingsregelgeving waren landschapsbeschermingen vaak een vorm van natuurbescherming.¹⁰⁹ Landschappen vertonen overigens ook een overlap met natuurbeschermingszones. Zo is 32,27 procent van de oppervlakte van beschermde landschappen erkend natuurreservaat, 25,7 procent habitat- en 8,1 procent vogelrichtlijngebied.¹¹⁰ Voor ankerplaatsen liggen de percentages nog hoger: maar liefst 87,02 procent van de oppervlakte is erkend natuurreservaat, 46,9 procent habitat- en 43,8 procent vogelrichtlijngebied.¹¹¹

Het beeld dat de ruimteboekhouding verschaft over de ruimtelijke bestemming van onroerend erfgoed geeft in grote lijnen ook een aantal uitdagingen aan. Het gewicht van ‘woonfunctionaliteit’ impliceert dat veel onroerend erfgoed vanuit deze hoek aan evoluties onderhevig zal zijn. Maar ook de bewegingen in het landbouw- en natuuraareaal kunnen veranderingen inhouden. Ze kunnen immers betekenen dat erfgoed niet meer dezelfde invulling en beheer zal krijgen. Niet toevallig beheerst **‘herbestemming’** al jaren de beleidsagenda, al is de benadering eerder ad hoc, naarmate zich initiatieven aandienen, hetzij op microniveau, via concrete herbestemmingsdossiers, hetzij op macroniveau, via de ruimtelijke planning. Voor bepaalde erfgoedtypes die hun gebruik overleefd hebben (industriële erfgoed, religieus erfgoed, agrarisch erfgoed, grote landgoederen ...) stellen zich dermate structurele problemen, dat een thematisch visievormingsproces is opgestart. Toch is het effect van de ruimtelijke en functionele evoluties op onroerend erfgoed, laat staan het resultaat van jarenlang herbestemmingsbeleid niet systematisch genoeg in kaart gebracht om hierover samenhangende conclusies te trekken.

Bij gebrek aan samenhangende kwantitatieve en kwalitatieve gegevens, wordt hierna aan de hand van enkele voorbeelddossiers nader ingegaan op een aantal **actuele thema’s**, en de mate waarin het onroerenderfgoedbeleid op dit vlak resultaten boekt of voor uitdagingen staat.

¹⁰⁷ Studiedienst van de Vlaamse Regering, Vlaamse Regionale Indicatoren 2016, Brussel, 2017, p. 365-366.

¹⁰⁸ Hoe groter de afbakeningen, hoe groter de kans dat de ruimteboekhouding beschermd areaal aan meerdere bestemmingen linkt. Dit geldt doorgaans voor stads- en dorpsgezichten, beschermde landschappen en ankerplaatsen, maar zelfs ook voor de grotere monumenten. Aangezien grote monumenten echter een minderheid vormen, is er in functie van de interpretatie voor geopteerd om enkel de bestemming van het ‘middelpunt’ in aanmerking te nemen. Daardoor worden bijvoorbeeld als monument beschermde kasteelparken niet als ‘groen’ gekwalificeerd, maar als ‘woongerelateerd’.

¹⁰⁹ Deneef, R., Ostyn, G. & Van Den Breemt, P., Door een groene bril of 50 jaar Landschapszorg. In “Monumenten en Landschappen Extra, Begeleiding bij BRT-televisieprogrammareeks Monumenten & Landschappen: een zorg”, 1985, p. 25-32.

¹¹⁰ Vogelrichtlijngebied en Habitatrichtlijngebied zijn zogenaamde ‘Speciale Beschermingszones’ die op Europees niveau zijn afgebakend om respectievelijk zeldzame of bedreigde vogelsoorten en de overwinteringsgebieden van trekvogels te beschermen en de biologische diversiteit te waarborgen door de instandhouding van de natuurlijke habitats, de flora en de fauna. De speciale beschermingszones maken deel uit van een Europees netwerk van natuurgebieden (Natura 2000).

¹¹¹ Omgekeerd is het aandeel beschermde landschappen en ankerplaatsen binnen natuurreservaten, habitat- en vogelrichtlijngebied verwaarloosbaar klein. De natuurafbakeningen zijn immers veel groter.

TABEL 4 / het aandeel van ruimtelijke bestemmingen in beschermd onroerend erfgoed en ankerplaatsen.

	OPPERVLAKTE LANDSCHAPPEN	OPPERVLAKTE STADS- EN DORPSGEZICHTEN	OPPERVLAKTE ANKERPLAATSEN	BESTEMMING MONUMENTEN
1994				
Wonen	1,25%	19,16%	1,77%	69,70%
Natuur	46%	9,98%	24,38%	2,79%
Bosbouw	10%	1,58%	8,11%	0,24%
Landbouw	32%	44,90%	56,64%	12,08%
Industrie	0,10%	0,77%	0,23%	1,65%
Ander	10,65%	23,61%	8,87%	13,54%
2014				
Wonen	1,30%	19,28%	1,78%	71,24%
Natuur	50,50%	10,64%	28%	2,92%
Bosbouw	12%	2,45%	11,60%	0,88%
Landbouw	30%	44,10%	53,52%	11,44%
Industrie	0,06%	0,30%	0,15%	1,09%
Ander	6,14%	23,23%	4,95%	12,43%

3.3.1 WONEN IN ERFGOED

Veel erfgoed bevindt zich in woongebied en had oorspronkelijk al een woonbestemming. Wonen is tegelijk een veel voorkomende vorm van herbestemming. Onroerend erfgoed blijven gebruiken of herbestemmen tot woning vergt een evenwichtsoefening tussen het behoud van erfgoedwaarden en het voldoen aan hedendaagse woonkwaliteitsnormen. Tot op zekere hoogte zijn de doelstellingen gelijklopend: de locatie moet bouwfysisch in orde zijn (stevig en stabiel, materialen in goede toestand, goede waterhuishouding ...). Daarnaast gelden echter ook comforteisen: toegankelijkheid, de oppervlakte en hoogte van binnenruimten, verluchting en verlichting, isolatie, de aanwezigheid van keukens en sanitair zijn allemaal bijkomende aandachtspunten. Erfgoedzorg en renovatienoden moeten elkaar dus vinden. Voor sommige renovatiethema's wordt daarbij geanticipeerd op afstemming met andere beleidsvelden. In functie van het energiezuinig renoveren dat hoog op de beleidsagenda staat, heeft het agentschap Onroerend Erfgoed bijvoorbeeld een brochure op maat opgesteld, die in 2013 verscheen onder de titel '*Energiezuinig leven in woningen met erfgoedwaarde*'.¹¹² Een voorbeeld op hoger niveau is het project rond sociale woningbouw, waarbij dit erfgoedtype thematisch in kaart wordt gebracht met het oog op het ontwikkelen van een goed gekoppelde beleidsbenadering: hoe dit erfgoed optimaal vrijwaren en het toch duurzaam in gebruik houden.

Wonen in erfgoed wordt aangemoedigd. Monumenteneigenaars die hun eigen beschermde woning restaureren, krijgen voorrang bij het bekomen van een premie. De laatste vijf jaar worden er jaarlijks gemiddeld 20 dergelijke dossiers gehonoreerd. Eén van die dossiers is het zogenaamde **Huis Salvator** in de Antwerpse Ambtmanstraat.¹¹³ Het huis is een combinatie van twee 16de-eeuwse huizen (Salvator en Den Keyser), die in de loop der jaren werden samengevoegd en verbouwd. Achter de huidige 19de-eeuwse straatgevel gaat een enorm herenhuis schuil met rijke interieurs en bouwsporen die teruggaan tot de 16de eeuw. Het huis heeft een binnenkoer en een tuin met een 18de-eeuws tuin-

¹¹² Agentschap Onroerend Erfgoed, energiezuinig leven in woningen, www.onroerenderfgoed.be/nl/diensten/publicaties/energiezuinig-leven-in-woningen-met-erfgoedwaarde/, geraadpleegd op 19-05-2017.

¹¹³ Agentschap Onroerend Erfgoed, Volledige restauratie van huis Salvator in Antwerpen kan starten, www.onroerenderfgoed.be/actueel/nieuws/volledige-restauratie-van-huis-salvator-in-antwerpen-kan-starten/, geraadpleegd op 19-05-2017.

paviljoen. Het pand kende vele functies, diende de laatste gebruiksjaren als school (en huisvestte zelfs de postgraduaatsopleiding monumentenzorg), en stond vervolgens jarenlang leeg. Vandaag wordt het opnieuw verbouwd tot woonhuis, weliswaar onderverdeeld in 4 wooneenheden.

Dergelijke opdelingen zijn geen uitzondering. Veel 'woonerfgoed' is zeer grootschalig en onderhoudsintensief, en berekend op grote groepen bewoners en personeel. Dit gaat de capaciteit en behoeften van de gemiddelde hedendaagse eigenaar te boven. Zelfs voor evident erfgoed, zoals het **kasteel van Heers** (beschermd als monument sinds 1948), blijkt het een uitdaging om een hedendaagse invulling te bedenken. De laatste eigenaars van het kasteel waren niet in staat om het naar behoren te onderhouden, en het complex verkeert vandaag in een vergevorderde staat van verval. De zoektocht naar een nieuwe functie wordt ook belemmerd door de planologische realiteit: de ruimtelijke bestemming van het gebouw en de omgeving ervan laat niet eender welke oplossing toe. Dit is een probleem dat wel vaker roet in het eten strooit. Ook de toekomst van de **villa Carpentier in Ronse**, ontworpen door Victor Horta en beschermd monument sinds 1983, is een tijdje troebel geweest door de afbakening van een industriezone in de onmiddellijke omgeving van het gebouw. Ondertussen is gelukkig weer een eigenaar gevonden die de villa als buitenverblijf wil blijven gebruiken.

Veelal stelt het ruimtelijk probleem zich bij herbestemmingdossiers, waarbij met andere woorden een wooninvulling wordt gegeven aan locaties die deze voorheen niet hadden. Dergelijke woonherbestemming stelt zowel het probleem dat de restanten van de oude functie moeten worden verzoend met de noodzakelijkheden van de nieuwe, en dat de woonherbestemming moet worden gelanceerd in een omgeving die daarvoor niet is uitgerust. Veel markante woonherbestemmingsprojecten zijn dan ook onderdeel van een grootschalige gebiedsontwikkeling. Zo plant de stad Gent een grootschalige gebiedsontwikkeling in de Voorhaven, de zone die onder meer het stadsgezicht **'Tolhuis en Voorhaven'** omvat. In deze zone bevinden zich enkele havenloodsen, die in de periode 1885-1892 werden opgericht voor de opslag van ruw katoen. Al jaren wordt geijverd om deze gebouwen een woonherbestemming te geven. In de periode 2008-2011 werd de eerste loods als dusdanig afgewerkt.¹¹⁴ Dergelijke gebiedsgerichte projecten combineren vaak erfgoedbehoud met een aanzienlijk infrastructuur- en nieuwbouwprogramma.

AFBEELDING: Door vergrijzing, plattelandsvlucht en de schaalvergroting van landbouwbedrijven verliezen steeds meer historische hoeses hun oorspronkelijke bestemming. Het vrijwaren en herbestemmen van dit agrarisch erfgoed vormt één van de grote uitdagingen van het onroerenderfgoedbeleid. De Blondeswinning in Grote-Spouwen (Bilzen) is beschermd als monument, de omgeving als dorpsgezicht. In 1998 kocht de sociale huisvestingsmaatschappij Cordium de boerderij met de bedoeling er sociale woningen in onder te brengen. Sinds 2015 wordt de hoeve gerestaureerd en herbestemd tot sociaal woonerf met meerdere wooneenheden. De schuur wordt omgebouwd tot een multifunctionele ruimte met ontmoetings- en ontspanningsfaciliteiten voor bewoners en verenigingen van Grote-Spouwen. / FOTO © Huisvestingsmaatschappij Cordium cvba

¹¹⁴ Agentschap Onroerend Erfgoed, Relict van de maand augustus: gesloten havenloodsen, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/portaal/bericht/238>, geraadpleegd op 12-04-2017.

3.3.2 VERZOENEN VAN BELANGEN

Hoe groter de beschermde oppervlakte, hoe groter de beheersuitdagingen. Het vrijwaren van complexe en omvangrijke gehelen vergt het afstemmen van verschillende soms zeer uiteenlopende belangen. Landschappen, de grotere stads- en dorpsgezichten, maar eigenlijk alle beschermde relicten met een zekere oppervlakte combineren een veelheid aan componenten, actoren en gebruiksvormen, die alle een impact kunnen hebben op het totaalbeeld. Het beheer hiervan is een dynamisch proces, dat niet altijd goed rijmt met het statische karakter van beschermingsbesluiten.

De **Kemmelberg** is een voorbeeld van een landschap waarin extreem uiteenlopende belangen spelen, van natuurbehoud over het beheer van traditionele landschapselementen tot recreatief gebruik. Binnen het beschermde gebied bevinden zich verschillende oorlogsrelicten, hoeven, houtig erfgoed en een kasteeldomein. De Kemmelberg werd al in 1979 als landschap beschermd, in toepassing van de wet van 1931.¹¹⁵ Het oorspronkelijke beschermingsbesluit omvatte een uitgebreide opsomming van gebruiksbeperkingen, van een verbod op het slopen, bouwen en verbouwen van constructies, tot het verbod om activiteiten te organiseren die *“de rust en de stilte in het gebied zou kunnen verstoren, inzonderheid het houden van testen, oefenritten en wedstrijden met mechanische voertuigen”*. Van deze beperkingen kon worden afgeweken, maar daarvoor was telkens een vergunning nodig. Gelet op de schaal van het landschap, de grote aantallen betrokken actoren en het frequente (en gereputeerde) gebruik van de Kemmelberg als kader voor wielervedstrijden en autocrosses, was dat geen werkbare situatie. In 2005 werd het beschermingsbesluit mede om die reden geactualiseerd.¹¹⁶

De oude afbakening ‘Kemmelberg-Monteberg’ werd verruimd tot ‘Kemmelberg en omgeving’, waarbij het ongeveer 753 hectare grote gebied logischer werd begrensd door wegen en waterlopen *“van waaruit op kritische kijkafstand de landschapsvisuele kwaliteiten van het gebied maximaal tot uiting komen”*. Het nieuwe besluit legt de nadruk op proactief landschapsbeheer, en expliciteert op zeer gedetailleerde en genuanceerde wijze een aantal beheerscategorieën, met de bedoeling maatregelen te treffen *“om de grote herkenbaarheid en gaafheid van de fysische en de natuurlijke structuur in het landschap te bewaren en te herstellen, rekening houdend met de historische authenticiteit, de natuurwetenschappelijke en de landschapsvisuele waarden.”*

Het nieuwe beschermingsbesluit toont duidelijk de veelzijdige invalshoek van de landschapsatlas: het beschermde landschap Kemmelberg is onderdeel van de (veel grotere) ankerplaats *“West-Vlaamse heuvels en omgeving”*. Aandachtspunten zijn onder meer erosiebestrijding, water-, grasland- en bosbeheer, behoud en herintroductie van ‘autochtone’ vegetatie, alsook een groot aantal ‘cultuurhistorische’ beheersaspecten, zoals het respecteren van vergezichten, het herstel van het voormalige *bocagelandschap* en het respecteren van het historische grondgebruik. Opmerkelijk is ook de grote aandacht voor de landelijke bewoning, *“in het bijzonder de voorkomende landbouwbedrijven”* en *“het behoud en landschappelijke integratie van het bouwkundig erfgoed, zoals historische hoeven, het kasteel De Warande en omgevende park de Uitkijktoren en de relicten van WO I”*. Tot slot valt ook de opening op die wordt gelaten voor *“aangepast recreatief medegebruik”*. De voorschriften dragen met andere woorden een duidelijk ‘culturele’ stempel: ongeveer 84 procent van het landschap is dan ook landbouwgebied. Zoals gesuggereerd in het nieuwe beschermingsbesluit, is voor het beheer van de Kemmelberg een landschapsbeheersplan opgemaakt, dat sinds 2014 in werking is.¹¹⁷

Het aangepaste landschapsbeschermingsbesluit van de Kemmelberg illustreert hoe landschapszorg steeds meer oplossingen op maat probeert te formuleren. In erfgoedlandschappen is deze tendens nog sterker, en blijft het beheer niet beperkt tot zuivere erfgoedzorg, maar biedt het oplossingen via de ruimtelijke ordening. Een goed voorbeeld hiervan is het **erfgoedlandschap Citadel Diest**. De citadel is een onderdeel van de 19de-eeuwse verdedigingsgordel van Diest, sinds 1996 beschermd als monument en deel van de in 2014 aangeduide ankerplaats *‘Demervallei tussen Aarschot en Diest’*. In 2015 is ze als erfgoedlandschap afgebakend in het provinciaal RUP ‘Citadel Diest’.¹¹⁸ De citadel, die met een oppervlakte van 28 hectare ongeveer 15 procent van het Diestse stadscentrum beslaat, was tot voor kort

¹¹⁵ Agentschap Onroerend Erfgoed, besluiten onroerend erfgoed Kemmelberg-Monteberg, <https://besluiten.onroerenderfgoed.be/besluiten/1340/bestanden/5247>, geraadpleegd op 19-05-2017.

¹¹⁶ Agentschap Onroerend Erfgoed, besluiten onroerend erfgoed, Kemmelberg- Monteberg, <https://besluiten.onroerenderfgoed.be/besluiten/4343/bestanden/10824>, geraadpleegd op 19-05-2017.

¹¹⁷ Cosyns, E. 2014. Landschapsbeheerplan Kemmelberg. Wvi, Brugge, Rapport i.o. gemeentebestuur Heuvelland.

¹¹⁸ Provincie Vlaams- Brabant, Provinciaal ruimtelijk uitvoeringsplan Citadel Diest- stad Diest, www.vlaamsbrabant.be/binaries/PRUP_Citadel_def.tcm5-105505.pdf, geraadpleegd op 19-05-2017.

AFBEELDING: Nadat de brouwactiviteiten verhuisden naar een nieuwbouwcomplex, kwamen de historische brouwerijgebouwen van de iconische Leuvense brouwerij Artois leeg te staan. Na tientallen jaren van leegstand besloot een groep lokale ondernemers uit diverse culturele en creatieve organisaties het complex aan te kopen en te restaureren. *De Hoorn* (zo genoemd naar de oude naam van de brouwerij) is vandaag een innovatieve, open ontmoetingsplaats, waarin creativiteit, kruisbestuivingen en ondernemerschap een centrale rol spelen. De gerestaureerde brouwerij biedt onderdak aan kantoren, evenementenruimten (waaronder de sinds 1997 als monument beschermde brouwzalen) en een café. *De Hoorn* was in 2016 laureaat van de *EU Prize for Cultural Heritage/Europa Nostra Awards* in de categorie *conservation*. | FOTO © Bart Van Der Perren

in gebruik als militair domein, maar behoort tot de globale selectie van een 70-tal domeinen die door het ministerie van Defensie zijn afgestoten en waarvoor dus een gepaste herbesteding moet worden gezocht. Het RUP zoekt hiervoor een geïntegreerde oplossing.

Het beheer van grote ruimtelijke gehelen betekent echter niet alleen reageren op bepaalde realiteiten, maar ook anticiperen op bepaalde toekomstige uitdagingen. Afstemming gaat echter veel verder dan alleen het toevallige samenspel binnen de omgrenzing van beschermd onroerend erfgoed. De grote schaal van landschappen zorgt er bijvoorbeeld voor dat op hoog niveau afstemming moet worden gezocht met andere ruimtegebruikers, waaronder de landbouw- en natuursector. Zo leidde de beleidsdoelstelling om meer te investeren in hernieuwbare energie tot een grotere behoefte aan windturbines, maar aangezien deze een enorme ruimtelijke impact hebben, is ter zake een sectoroverschrijdende omzendbrief opgesteld, waarin de aandachtspunten vanuit verschillende beleidsdomeinen en -velden zijn gebundeld. Deze omzendbrief is in 2014 geactualiseerd en omvat een omvangrijk landschapsluik.¹¹⁹

3.3.3 HERBESTEMMING

Erfgoedzorg is soms een zoektocht. Vlaanderen is bijvoorbeeld rijk aan erfgoed dat oorspronkelijk een economische functie had. Die functie is niet altijd gevrijwaard. Uit de ruimteboekhouding blijkt bijvoorbeeld dat er nauwelijks erfgoed is dat nog effectief een industriële bestemming heeft. Hoewel het gebeurt dat functionerende bedrijven beschermd worden, betreft de bescherming vaker locaties die hun functie dreigen te verliezen of al lang niet meer vervullen. Beschermen van dergelijk erfgoed betekent dus vaak nadenken over een nieuwe functie. Het is ook geen evidentie om een historische activiteit levend te houden. Een interessant thema in dit verband vormen bijvoorbeeld **historische winkelinterieurs**. In 2014 verscheen een overzicht van goed bewaarde winkelinterieurs in Vlaanderen,

¹¹⁹ Vlaamse Overheid, Omzendbrief RO/2014/02, www.vlaanderen.be/ruimtelijk/wetgeving/omzendingen/docs/ozb_2014_02_wts.pdf, geraadpleegd op 19-05-2017.

waarin een pleidooi wordt gevoerd voor een aangepast beschermingsbeleid.¹²⁰ Enkele historische winkelinterieurs zijn ook beschermd, zoals het **huis Tierenteyn** in Gent of de bar van **Hotel Du Parc in Oostende**. Toch is het niet evident om dergelijke interieurs in stand te houden eenmaal de commerciële activiteit stopt, en vormt met name de leegstand van winkelpanden in historische binnensteden een belangrijke beheersuitdaging.

Een andere categorie erfgoed waarvoor herbestemming geen evidente optie is, zijn **molens**. De overheid voert in tegendeel al jarenlang een beleid om oude wind- en watermolens zo nodig opnieuw maalvaardig te maken en houden. Maalvaardigheid vergt echter niet alleen het restaureren en onderhouden van het molenwerk, maar ook het regelmatig gebruiken ervan. Aangezien functionele molens doorgaans niet economisch rendabel zijn en zich niet altijd gemakkelijk lenen tot herbestemming, is het maalvaardig houden van het molenpatrimonium dus sterk subsidie-afhankelijk. Niettemin getuigen sommige molenrestauratieprojecten van de nodige creativiteit, zoals de **'s Hertogenmolens in Aarschot**. De 's Hertogenmolens zijn eigenlijk een historisch gegroeid complex over de Demer, met een watermolen aan elke oever, daartussen een sluisconstructie, het geheel overbouwd en uitgebreid met woon- en bedrijfsgebouwen. In de jaren 1970 werden de gebouwen verlaten, waarna het molencomplex zienderogen achteruit ging. Het gebouw, dat sinds 1910 eigendom was van de Belgische staat, werd in 2004 overgedragen aan het Vlaams Gewest, en werd uiteindelijk voorwerp van een stadsvernieuwingsproject: de onderbouw van het molencomplex (met alle molen- en sluiswerk) werd gerestaureerd door het Vlaams Gewest, de bovenbouw werd door een privé-ontwikkelaar herbestemd tot hotel. Het project omvatte ook de heraanleg van de omgevende bestrating, de aanleg van wandel- en fietspaden en het realiseren van nieuwbouwwoningen en kantoren. Eén van de waterraderen van de molen werd uitgerust voor het opwekken van groene stroom. In 2011 werden de 's Hertogenmolens bekroond met de Provinciale Architectuurprijs Vlaams-Brabant en met de Europa Nostra Award.

Meer nog dan bij andere erfgoedvormen, stelt herbestemmen van industrieel erfgoed uitdagingen. Bovenop de gewone bouwfysische bekommernissen en de uitdagingen die nieuwe functies stellen, vergen industriële sites vaak een sanering. Een extreem voorbeeld van de gevolgen hiervan is de **voormalige creosoteerwerf van Belgacom in Oostende**. Creosoteren is het behandelen van hout met het steenkool-derivaat creosootolie tegen houtworm en houtrot waardoor de levensduur van het hout aanzienlijk verlengd wordt. De creosoteerwerf is één van de oudste en best bewaarde getuigenissen van de industriële havenactiviteiten in Oostende. De werf werd rond 1900 opgericht om telefoonpalen, dwarsliggers voor tram- en spoorlijnen, palen voor de hoppedeel en weideafsluitingen te behandelen. De exploitatie van de werf werd via aanbesteding toevertrouwd aan particuliere bedrijven. Door de teruglopende vraag vielen de activiteiten gestaag terug en in 1984 volledig stil.¹²¹ De site werd in 1995 beschermd als monument, de omgeving als dorpsgezicht. De historische vervuiling van het terrein stond herbestemming echter in de weg. OVAM werd belast met de sanering van het terrein, maar stelde vast dat dit niet kon zonder de gebouwen af te breken. In 2013 werd uiteindelijk beslist om het beschermingsbesluit te wijzigen en te beperken tot de machines en uitrusting van de werf. De creosoteerinrichting werd tijdelijk van het terrein verwijderd, maar een nieuw plan voorzag de heropstelling ervan in oorspronkelijke configuratie, maar in een nieuw gebouw.

Het herbestemmen van industrieel erfgoed wordt bovendien gehinderd door de vaak onaantrekkelijke ligging van industriële gebouwen. Vaak zijn het pas grootschalige gebiedsontwikkelingen die de aanzet vormen voor een echt herbestemmingsproces. De laatste jaren worden op dit vlak schitterende resultaten geboekt: de **Limburgse steenkoolmijnen**, die in de jaren 1990 werden beschermd in het kielzog van de mijnsluitingen, zijn uitgegroeid tot voorbeelden van gebiedsontwikkeling, waarin erfgoed als kers op de taart geldt. Ook het **'Eilandje'**, de oude Antwerpse binnenhaven, dat al een tijd wordt ontwikkeld, is letterlijk doorspekt met beschermde monumenten: de dokken, het Sint-Felixpakhuis, de gebouwen van de Red Star Line, de Montevideomagazijnen, de collectie historische havenkranen, die bijdragen aan de uitstraling van de nieuwe stadswijk die zich ontwikkelt en ook een omvangrijk nieuwbouwprogramma omvat.¹²² Daarbij kan het eindresultaat controversieel zijn, zoals blijkt uit het Antwerpse havenhuis, een herbestemde brandweerkazerne, die van een hypermoderne uitbreiding is voorzien, naar ontwerp van de architecte Zaha Hadid.

¹²⁰ Cf. Ennekens, K., e.a., Goed bewaarde winkelinterieurs sinds 1875. Luster NV, 2014, p. 190. Agentschap Onroerend erfgoed, Antwerpse winkelinterieurs in de inventaris bouwkundig erfgoed, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/portaal/bericht/301>, geraadpleegd op 12-05-2017.

¹²¹ Stad Oostende, Creosoteerwerf, <https://www.oostende.be/product.aspx?id=2421>, geraadpleegd op 12-05-2017.

¹²² Vlaamse overheid, stadsvernieuwingsprojecten, www.stedenbeleid.vlaanderen.be/stadsvernieuwing/overzicht-stadsvernieuwingsprojecten/antwerpen/eilandje, geraadpleegd op 19-05-2017.

De resultaten doen vergeten hoe moeizaam dergelijke ontwikkelingsprocessen verlopen, hoeveel denkwerk en doortastendheid ze vergen. De eis om industrieel erfgoed te behouden, vaak na een bescherming die pas is uitgesproken op het moment als de locatie niet meer in bedrijf is en zelfs met verdwijnen gedoemd, is ook niet noodzakelijk een ideaal vertrekpunt voor een constructieve dialoog. Een voorbeeld daarvan is de **Brepolssite** in Turnhout. De enorme Brepolsdrukkerij, die in het interbellum was uitgegroeid tot één van de grootste van Europa, werd verlaten in 1974. Het 3 hectare grote complex, dat onder meer een interbellumkantoorgebouw omvatte, kwam leeg te staan en verloederde, wat een doorn in het oog was van beleidsmakers, aangezien de site zich pal in het centrum van de stad bevond. Halverwege de jaren 1990 lagen er plannen op tafel voor grootschalige projectontwikkeling op het terrein. De uitvoering daarvan werd uiteindelijk verhinderd toen in 2001 het kantoorgebouw beschermd monument werd.¹²³ Dit leidde tot de nodige bezwaren. In 2004 startte het stadsbestuur uiteindelijk een visievormingstraject op. In 2007 volgde een masterplan en in 2014 een bouwvergunning voor het zogenaamde Turnovaproject, dat opnieuw de nodige vastgoedontwikkeling voorzag, maar ook de herbestemming van de oude Brepolskantoren tot Stedelijke Academie.¹²⁴

3.3.4 EEN TOEKOMST VOOR RELIGIEUS ERFGOED

Ook religieus erfgoed is ondertussen voorwerp van de herbestemmingsdiscussie. Het vrijwaren van religieus patrimonium kleurt bijvoorbeeld al decennialang het onroerenderfgoedbeleid. Zoals gebleken, is religieus patrimonium al sinds de 19de eeuw sterk vertegenwoordigd in inventarissen en beschermingslijsten, en het onderhouden en restaureren van beschermde kerken legt grote druk op de subsidie- en premiebudgetten. Hoewel deze investeringen lange tijd als vanzelfsprekend zijn beschouwd, vergt het beheersen van de vraag steeds meer visievorming, planning en motivering.

Gezien de schaal van de gemiddelde kerkrestauratie, werd enkele decennia geleden al het systeem van restauratie-enveloppes ingevoerd voor enkele prominente werven. Voor deze werven werd volgens een afgesproken planning en naargelang de behoefte jaarlijks een premiebudget gereserveerd, zodat de restauratie in een ononderbroken en logisch traject kon worden afgerond. De meeste grote kathedralen werden gerestaureerd onder dit regime. In 2009 werd deze manier van werken geformaliseerd met de introductie van de zogenaamde meerjarige subsidiëringsovereenkomsten (vandaag: meerjarenpremieovereenkomsten) in de regelgeving. Een bijzondere toepassing hiervan is de overeenkomst die werd afgesloten voor de restauratie van **vijf historische kerken in Mechelen**.¹²⁵ In de periode 2011-2016 werd een totaalinvestering van 18,5 miljoen euro voorzien, waarvan ruim 12 miljoen vanwege de Vlaamse overheid. Eén van de grote drijfveren van de overeenkomst was de publieke ontsluiting van de kerken door de stad, in samenwerking met de vzw Torens aan de Dijle. In functie hiervan werd een beleids- en ontsluitingsplan voorzien voor het ensemble van de Mechelse historische kerken. Dit plan heeft meerdere doelen:

- het waardevol historisch erfgoed van de historische kerken behouden, beheren en ontsluiten;
- de betrokkenheid van alle belanghebbenden vergroten om het draagvlak te versterken;
- de kerkgebouwen en hun kunstpatrimonium beter toegankelijk en beleefbaar maken voor een breed publiek;
- de kennis van dit unieke religieuze erfgoed en zijn context verruimen en delen;
- een kwaliteits- en respectvolle beleving van het erfgoed vergroten.

Het toekomstige gebruik van kerken wordt een steeds prominenter aandachtspunt voor de onroerenderfgoedzorg, in die mate dat ook hier herbestemming een belangrijk thema is geworden, dat de investeringsbereidheid kleurt.¹²⁶ In de conceptnota *Een toekomst voor Vlaamse parochiekerken* van 24 juni 2011 moedigt de minister, bevoegd voor het onroerend erfgoed, kerkbesturen aan om bij de opmaak van hun meerjarenplannen ook aandacht te hebben voor het beheer en de toekomst van historisch patrimonium.¹²⁷

¹²³ Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Drukkerij Brepols, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/11848> (geraadpleegd op 4 april 2017).

¹²⁴ Vlaamse overheid, Turnova, www.stedenbeleid.vlaanderen.be/turnova-op-toerental-0, geraadpleegd op 19-05-2017.

¹²⁵ Agentschap Onroerend Erfgoed, restauratie historische kerken, <https://www.onroerenderfgoed.be/nl/actueel/projecten/restauratie-historische-kerken-mechelen/>, geraadpleegd op 19-05-2017.

¹²⁶ Zie ook: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen. Amersfoort, 2011, p. 7-8.

¹²⁷ Bourgeois, G., Conceptnota: een toekomst voor de Vlaamse parochiekerk, 2011.

AFBEELDING: De Gentse Baudelokapel biedt vandaag onder de naam Holy Food Market onderdak aan verschillende eetgelegenheden. Deze herbestemming is niet geheel onbesproken, en illustreert perfect de gevoeligheid die leeft bij het herinvullen van erfgoed met een zeer uitgesproken oorspronkelijke functie. / FOTO © Peter Baas

Herbestemming van kerken blijft niettemin een heikel thema. Vlaamse voorbeelden van zuivere herbestemming zijn niet zo talrijk.¹²⁸ Vaak blijft de nieuwe bestemming in de sfeer van de oorspronkelijke functie van de plek, zoals de **Sint-Rochuskerk in Ulbeek**, die leeg stond sinds 1938 en uiteindelijk is herbestemd tot begraafplaats en hiermee in 2012 de Monumentenprijs won. Herbestemming lijkt ook gemakkelijker aan de orde te zijn voor grotere religieuze complexen, waar de religieuze bestemming desgevallend kan worden gedeeld met andere functies. De Leuvense **Abdij van Park** wordt bijvoorbeeld nog gebruikt door een kleine religieuze gemeenschap, en de abdijgebouwen kregen een veelheid aan nieuwe functies. Echt radicale herbestemmingen betreffen voorlopig vooral kapellen of gebouwen die al lang geen religieuze functie meer hebben, zoals de **Baudelokapel** in Gent. De kapel maakt deel uit van de gelijknamige abdij en werd in 1936 beschermd. De abdij werd afgeschaft tijdens de Franse revolutie en de leegstaande gebouwen werden naderhand herbestemd tot school en stadsbibliotheek. De kapel kwam leeg te staan en werd zwaar verwaarloosd. In 2014 werd uiteindelijk een herbestemmingsdossier goedgekeurd en het gebouw is vandaag in gebruik als overdekte markt.

3.3.5 ERFGOEDONTSLUITING

Een belangrijke manier om het draagvlak voor de onroerenderfgoedzorg te vergroten is een ruim publiek kennis te laten maken met erfgoed. In de regelgeving zijn dan ook manieren ingebed om onroerenderfgoedontsluiting te promoten.

De monumentenregelgeving lanceerde de zogenaamde 'open monumenten' als bijzondere premie categorie (in de nieuwe regelgeving werd dit veralgemeend tot '*open erfgoed*'), een label waarvan onder meer het **Fort van Duffel** gebruik heeft gemaakt.¹²⁹ Dit spoorwegfort, in 2012 beschermd als monument, werd gebouwd in 1886-1888. Sinds 1972 is het gebouw in particulier bezit. In 2014 werd het na restauratie door Kempens landschap open gesteld voor het publiek.

¹²⁸ Het CRKC beheert ondertussen een databank met goede voorbeelden: <http://crkc.be/praktijkvoorbeelden>.

¹²⁹ Zie www.fortduffel.be/ voor meer informatie.

Ook de landschaps- en archeologieregelgeving erkende ontsluitingsingrepen als een vorm van subsidieerbaar beheer. Zo is bijvoorbeeld de **Middenpaleolithische site Veldwezelt-Hezerwater** ontsloten. De site in Veldwezelt bevindt zich in een leemgroeve, die in 1995 in gebruik werd genomen door een baksteenfabrikant. Tijdens de afgraving werden paleolithische artefacten aangetroffen. Door de gunstige ligging van de vondstlocatie kon parallel met de exploitatie archeologisch onderzoek worden uitgevoerd. Het onderzoek leverde, naast informatie over de evolutie van het klimaat en het landschap, archeologische resten op van een vijftal jachtkampen van Neanderthalers en twee openlucht-extractieplaatsen van vuursteen. In 2007 werd de site beschermd als archeologische zone.¹³⁰ De gemeente Lanaken wilde de site van meet af aan openstellen voor het publiek en toeristisch exploiteren. Een studiebureau kreeg de opdracht de mogelijkheden te onderzoeken, en daarbij ook te bekijken hoe de site fysiek kon worden beschermd. Uiteindelijk werd beslist het leemprofiel te overkappen. Dit resulteerde in een restauratiedossier, waarvoor in augustus 2013 de eerste restauratiepremie voor een beschermde archeologische site werd toegekend. De werken gingen nog datzelfde jaar aan: de schadelijke begroeiing en vegetatie werden verwijderd en er werden drie profielwanden geselecteerd om geconsolideerd en overkapt te worden. Er werd een bezoekersparcours aangelegd met een betonnen looppad, zitbanken en informatieborden. De plechtige opening vond plaats op 12 juni 2015. Enkele maanden later startte Monumentenwacht archeologie een maandelijkse monitoring van de site. In 2016 werd de site Laureaat van de Onroerenderfgoedprijs.¹³¹

Zoals ook dit archeologische voorbeeld aantoont, mag het belang van de voortrekkersrol van de openbare sector bij het ontsluiten van erfgoed zeker niet worden onderschat. In tegenstelling tot de ons omringende landen, en ondanks zeer goede particuliere voorbeelden in eigen land, wordt erfgoedontsluiting nog zeer vaak beschouwd als een publieke aangelegenheid, en is het dat doorgaans ook in de praktijk. Zo zijn veel openbare restauratieprojecten ook ontsluitingsprojecten, zoals het **Red Star Line Museum in Antwerpen**, ingericht in de als dusdanig herbestemde loods op het Eilandje.

Voor de overheid is ontsluiting vaak een manier om een publieke bestemming te geven aan een locatie en gebiedsontwikkelingen een 'gezicht' te geven. Een grootschalig voorbeeld hiervan is het **Nationaal Park Hoge Kempen (NPHK)**, waarin bovendien verschillende bevoegdheden en actoren elkaar ontmoeten.¹³² Dit 5.700 hectare grote park, het enige 'nationale park' in België,¹³³ strekt zich uit over de Limburgse gemeenten Maasmechelen, As, Zutendaal, Lanaken, Dilsen-Stokkem en Genk. Het NPHK kreeg vorm binnen het Regionaal Landschap "Kempen en Maasland" (RLKM), in 1990 opgericht in het kader van een 'offensief natuurbeleid'. Het was een van de initiatieven om na de mijnsluitingen in Limburg werk te creëren via het heroriënteren van de economische ontwikkeling in onder meer toeristische richting. Het park werd geopend in 2006. Het NPHK is natuurgebied, maar wordt doorkruist door een routenetwerk voor recreanten en toeristen. Het park is toegankelijk via 6 'toegangspoorten', waarvan er enkele een onroerenderfgoedkarakter hebben en in functie van de ontsluiting werden ontwikkeld: het station van As, beschermd monument (1996), is gerestaureerd en herbestemd tot horeca, domein Pietersheim, met gerestaureerde en ontsloten burchtruiene, is beschermd landschap (1983) en monument (1996), de Mechelse Heide is deel van de in 2014 vastgestelde ankerplaats 'Mijnsite Eisden, Mechelse Heide en Mechels Bos'.

Aangezien erfgoedontsluiting vaak ook een toeristische finaliteit impliceert, is het geen toeval dat veel restauratieprojecten ook financieel worden ondersteund door Toerisme Vlaanderen.¹³⁴ De grote restauratiecampagne van erfgoed uit de Grote Oorlog, in de aanloop naar de herdenkingen vanaf 2014, ging bijvoorbeeld gepaard met grootschalige toeristische ontwikkelingen, zoals bijvoorbeeld de '**Ganzenpoot**' in Nieuwpoort,¹³⁵ waar een volledig nieuw

¹³⁰ Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Middenpaleolithische site Veldwezelt-Hezerwater en talud, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/301305>, geraadpleegd op 19 mei 2017.

¹³¹ Beerten, K. & Goeminne, N., De monitoring van de Neanderthalersite in Veldwezelt- Hezerwater (prov. Limburg, BE). Een samenwerking tussen de gemeente Lanaken en Monumentenwacht, Monumentenwacht, 2016, p. 28.

¹³² Agentschap Natuur en Bos, Nationaal Park Hoge Kempen, www.natuurenbos.be/nphk, geraadpleegd op 19-05-2017.

¹³³ Een 'nationaal park' in de geest van de internationale definitie, opgesteld door IUCN, is een natuurgebied met een aaneengesloten oppervlakte van aanzienlijke omvang, dat beschermd wordt en waarvoor de hoogste autoriteit in een land zich verantwoordelijk voelt. De hoofdfunctie van een nationaal park is natuurbehoud, maar recreatief medegebruik is mogelijk.

¹³⁴ Toerisme Vlaanderen ondersteunt met subsidies projecten die een ingrijpend verschil kunnen betekenen in de beleving van een toeristisch product en die een groot rendement hebben voor de maatschappij en economie. Cf. Toerisme Vlaanderen, <http://www.toerismevlaanderen.be/impulshefboomprojecten>, geraadpleegd op 27-04-2017.

¹³⁵ Agentschap Onroerend Erfgoed 2017: Sluizencomplex De Ganzepoot met oorlogsmonumenten, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/126656> (geraadpleegd op 19 mei 2017).

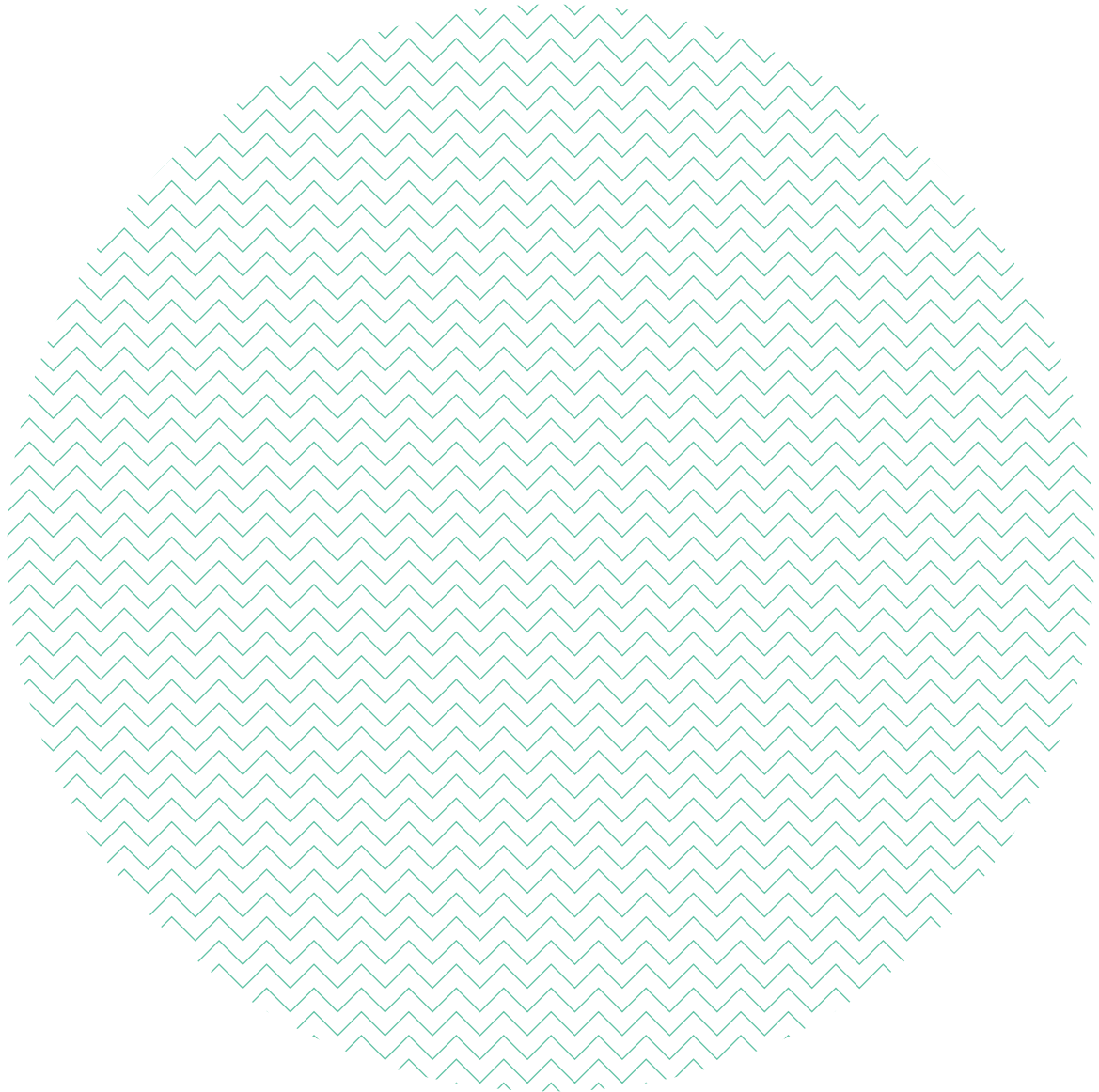
bezoekerscentrum werd ingericht. Onroerend erfgoed en Toerisme Vlaanderen ontmoeten elkaar ook in andere projecten met een grote uitstraling, zoals de restauratie van de Abdij van Park in Leuven (waar in 2014 ook subsidies werden verstrekt voor de toeristische ontsluiting) en de zoo van Antwerpen.

Erfgoedontsluiting wordt door de erfgoedsector traditioneel echter als een eerder functionele vorm van herbestemming benaderd. De 'vermarketing' van het ontsloten aanbod wordt doorgaans niet tot het takenpakket van de onroerenderfgoedzorg gerekend, hoewel een goede 'productportfolio' wel enorm zou kunnen bijdragen aan het imago van de sector. Op lokaal niveau wordt er ter zake ook meer en meer initiatief genomen, al dan niet vanuit toeristische hoek. De Brugse openbare '*open monumenten*' worden bijvoorbeeld vermarkt onder de koepel 'Musea Brugge', in Antwerpen hebben de 'monumentale kerken' zich verenigd, in Mechelen is het reeds vermelde 'Torens aan de Dijle' actief en in Gent 'Historische Huizen Gent'.¹³⁶

AFBEELDING: De zesde toegangspoort en hoofdpoort van het Nationaal Park Hoge Kempen draagt vandaag de naam *Connecterra*, en is uitgebouwd op de voormalige site van de steenkoolmijn van Eisden. Na de sluiting van de mijn in 1987 werd de site gesaneerd, waarna de natuur vrij spel kreeg. Het terrein omvat nog relictten van het mijnverleden, zoals de schachtbokken en (ondertussen begroeide) mijnterrils, maar omvat ook bossen, waterplassen, moerassen en krekens. Het geheel is ontsloten voor wandelaars. / FOTO © Allan Coolen

¹³⁶ Stad Brugge, Welke locaties maken deel uit van musea Brugge? www.visitbruges.be/16-locaties, geraadpleegd op 12-05-2017.

AFBEELDING: De Kesselberg is een voorbeeld van een ankerplaats en beschermd landschap, waarin verschillende belangen spelen. Zo moeten niet alleen de landschapswaarden worden gerespecteerd, maar ook rekening worden gehouden met de agrarische bebouwing, het Franse soldatenkerkhof van de Eerste Wereldoorlog en de karakteristieke kasseiwegen die ook een hoofdrol spelen in de talrijke wielervedstrijden die de heuvel aandoen en een aantrekkingspool vormen voor wielertoeristen. / FOTO © Visit Flanders

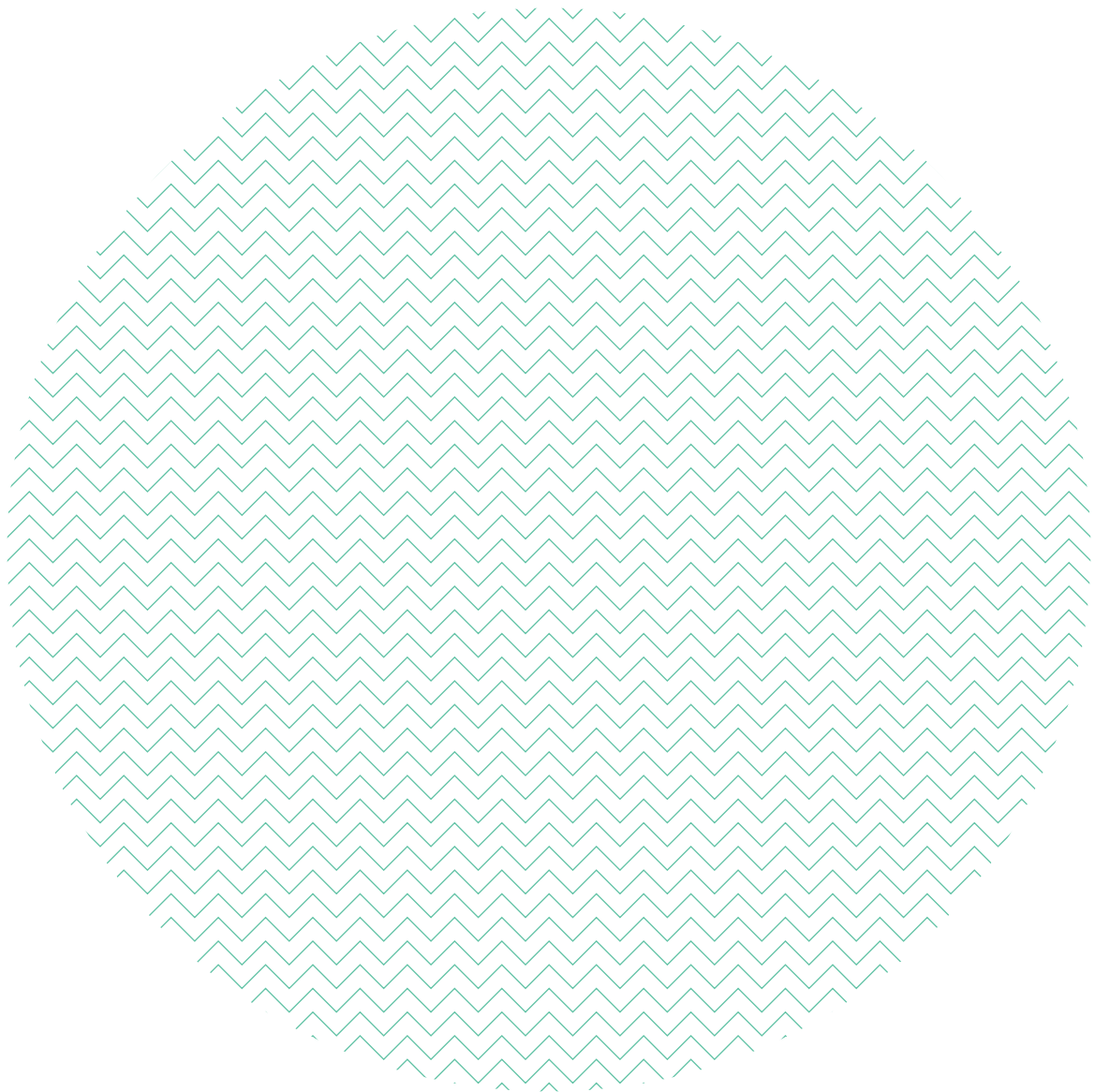

**UITGELEIDE: HET
ONROERENDERF-
GOEDDECREET**

Op 1 januari 2015 trad het Onroerendergoeddecreet van 12 juli 2013 in voege. Dit decreet vervangt, harmoniseert en stroomlijnt alle voorheen bestaande regelgeving. Dit betekent dat principes die voorheen slechts voor één onroerendergoedstatuut golden, nu zijn veralgemeend. Daarnaast bouwt de regelgeving verder op de geschetste ontwikkelingstendenzen. Daardoor recupereert de nieuwe regelgeving niet alleen een stuk traditie, maar is ze in veel opzichten ook echt vernieuwend:

- Het centralistische en sturende uitgangspunt ruimt baan voor een '*kaderstellende*', begeleidende en ondersteunende benadering. Een nieuw stelsel van erkenningen betreft veel meer instanties en actoren expliciet bij het beleid, decentraliseert en spreidt verantwoordelijkheden. De regelgeving onderscheidt onroerendergoedgemeenten, intergemeentelijke onroerendergoeddiensten, onroerendergoeddepots, archeologen, metaaldetectoristen en onroerendergoedondernemers;
- Inventariseren, beschermen en beheren blijven de kern van het beleid uitmaken, maar worden als cyclus geëxpliciteerd. Door de koppeling aan beheer krijgen beschermen (en in mindere mate inventariseren) een meer tastbare en geïntegreerde finaliteit. Bij elke nieuwe bescherming hoort vanaf nu een set beheersdoelstellingen, die duidelijk maakt welke acties er voor de betreffende locatie wenselijk zijn. Meer dan ooit wordt ook ingezet op beheersplannen als scharnierinstrument, waarin behoudsidealen worden vertaald in breed gedragen en concrete actie. Beheersplannen zijn ook een sterk veralgemeende voorwaarde geworden voor het bekomen van een premie;
- Beheer is meer dan (erfgoed)objectgerichte instandhouding en herstel en streeft naar geïntegreerde, gedragen en duurzame oplossingen. In functie hiervan wordt naast zuiver sectoreigen instrumentarium ingezet op flankerend instrumentarium. Naast erfgoedlandschappen zijn ook 'onroerendergoedrichtplannen' geïntroduceerd, die niet alleen gebiedsgericht, maar ook thematisch van opzet kunnen zijn en dus een breder scala aan (onroerendergoed-) beleidsdoelstellingen en processen kunnen betreffen;
- Archeologische processen waren al sterk gekleurd door deze geïntegreerde aanpak, en zijn dit nog meer in de nieuwe regelgeving: hoewel klassiek beschermingsinstrumentarium beschikbaar blijft, ligt de beleidsmatige focus op de archeologische begeleiding van stedenbouwkundige processen. Binnen het algemene wettelijke kader met regels en voorwaarden wordt grote verantwoordelijkheid gegeven aan bouwheren en erkende archeologen;
- Het handavingsinstrumentarium is gevoelig uitgebreid en formaliseert met name ook het proces van 'zachte handhaving', dat eigenaars eerst wil stimuleren om maatregelen te treffen alvorens formelere, repressievere stappen te zetten.

Ondanks de vernieuwing die het nieuwe decreet biedt, blijft het een uitdaging om de effecten op het terrein te meten. Er wordt ondertussen bijna 100 jaar een onroerendergoedbeleid gevoerd, in de loop waarvan een wetgevend en professioneel kader zijn ontwikkeld, en ook de nodige resultaten zijn geboekt. Het is dus nodig om stil te staan bij de effecten. Dit vergt, zoals is gebleken, echter ook inzichten in de maatschappelijke impact, en deze overstijgen de sectorinterne en (erfgoed)objectgerichte metingen die traditioneel worden uitgevoerd. Erfgoed moet daarom in zijn bredere sociaal-economische context worden benaderd.

AFBEELDING: De Zichemse Maagdentoren is een mooie illustratie van een aantal uitdagingen voor de onroerenderfgoedzorg. De middeleeuwse donjon, die in 1962 werd beschermd als monument, is al eeuwenlang een ruïne. In 1859 werd het gebouw staats eigendom, en in 2000 kwam het uiteindelijk in handen van het Vlaamse gewest. De bouwfysische toestand van het monument was echter al langer een probleem. Pas na een instorting van een deel van de toren in 2006, werd er ernstig werk gemaakt van de restauratie en ontsluiting ervan. Dit was geen evidente opdracht, deels door de ligging van de toren, maar ook doordat het oorspronkelijke bouw materiaal (Diestiaanijzerzandsteen) niet meer in voldoende mate beschikbaar is. Het gebouw werd dus als ruïne bewaard, en het hiaat werd ingevuld met een moderne structuur in beton, metaal en modern metselwerk, die zowel de stabiliteit van het gebouw herstelt, als de toegankelijkheid garandeert. Een trapstructuur ontsluit het ganse gebouw en leidt naar een uitkijktplatform op het dak. In 2015 werd de toren opengesteld voor het publiek. / FOTO © agentschap Onroerend Erfgoed

BIBLIOGRAFIE EN BIJLAGEN

BIJLAGE: TABEL MET OVERZICHT VAN HET BOUWKUNDIG ERFGOED PER GEMEENTE

GEMEENTE	AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED	JAAR LAATSTE INVENTARISATIE	AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN	OMZETTINGSPERCENTAGE (AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN / AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED*100)	TOTAAL AANTAL GEBOUWEN
Aalst	527	1978	120	23%	35.301
Aalter	466	1989	14	3%	8.814
Aarschot	106	1969	34	32%	13.686
Aartselaar	45	1985	7	15%	5.266
Affligem	48	1975	12	25%	5.612
Alken	102	1999	35	34%	4.981
Alveringem	409	1982	39	10%	2.925
Antwerpen	7.018	2013	1.171	17%	125.892
Anzegem	417	2006	21	5%	6.896
Ardooie	409	2010	14	3%	4.625
Arendonk	130	2004	9	7%	5.708
As	34	1981	7	21%	3.157
Asse	252	2004	28	11%	11.579
Assenede	289	2005	30	10%	6.898
Avelgem	333	2005	9	27%	4.685
Baarle-Hertog	67	2002	3	4%	1.266
Balen	128	2002	15	12%	10.132
Beernem	497	2006	10	2%	6.812
Beerse	103	1997	4	4%	7.018
Beersel	53	1975	20	38%	10.426
Begijnendijk	17	1969	5	29%	4.448
Bekkevoort	18	1969	6	33%	2.957
Beringen	93	1981	22	24%	17.469
Berlaar	175	1990	9	5%	4.910
Berlare	172	2005	26	15%	6.783
Bertem	31	1969	14	45%	4.100
Bever	35	1975	5	14%	1.090
Beveren	433	1981	43	10%	20.060
Bierbeek	84	2013	30	36%	4.049

GEMEENTE	AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED	JAAR LAATSTE INVENTARISATIE	AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN	OMZETTINGSPERCENTAGE (AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN / AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED*100)	TOTAAL AANTAL GEBOUWEN
Bilzen	266	1996	46	17%	12.350
Blankenberge	286	2003	90	31%	7.451
Bocholt	101	2005	15	15%	5.434
Boechout	169	1985	19	11%	4.688
Bonheiden	81	1997	15	18%	6.454
Boom	135	1985	23	17%	6.254
Boortmeerbeek	10	1969	6	60%	5.265
Borgloon	302	1999	102	34%	5.095
Bornem	224	1995	31	14%	9.099
Borsbeek	17	1985	5	29%	3.211
Boutersem	33	1969	16	48%	3.518
Brakel	402	1999	35	9%	7.064
Brasschaat	74	1985	11	15%	13.912
Brecht	62	1985	12	19%	11.500
Bredene	228	1996	5	2%	7.489
Bree	161	2005	15	9%	6.645
Brugge	4.540	2006	607	13%	53.448
Buggenhout	89	2000	27	30%	6.413
Damme	398	2006	40	10%	5.405
De Haan	769	1995	23	3%	8.997
De Panne	139	1982	14	10%	5.489
De Pinte	74	1991	3	4%	4.479
Deerlijk	268	2007	5	2%	5.563
Deinze	381	1991	30	8%	13.320
Denderleeuw	57	1978	5	9%	7.806
Dendermonde	967	2001	216	22%	19.970
Dentergem	323	2007	10	3%	3.886
Dessel	59	2004	6	10%	4.022
Destelbergen	263	1989	16	6%	8.040
Diepenbeek	135	1981	24	17%	7.489
Diest	233	1969	112	48%	10.191
Diksmuide	696	2005	77	11%	8.171

GEMEENTE	AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED	JAAR LAATSTE INVENTARISATIE	AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN	OMZETTINGSPERCENTAGE (AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN / AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED*100)	TOTAAL AANTAL GEBOUWEN
Dilbeek	302	2013	28	9%	15.534
Dilsen	234	2005	44	18%	8.380
Drogenbos	29	2004	4	14%	1.686
Duffel	150	1995	10	7%	6.758
Edegem	108	1985	12	11%	7.146
Eeklo	364	2002	33	9%	9.579
Erpe-Mere	102	1978	24	24%	8.918
Essen	100	1985	6	6%	7.650
Evergem	360	1993	65	18%	15.086
Galmaarden	69	1975	25	36%	4.165
Gavere	216	1989	22	10%	5.794
Geel	237	2002	26	11%	15.691
Geetbets	30	1969	15	50%	3.021
Genk	58	1981	15	26%	21.299
Gent	6.039	2015	658	11%	93.055
Geraardsbergen	535	1978	62	11%	15.425
Gingelom	122	1981	16	13%	3.933
Gistel	180	2001	29	16%	5.119
Glabbeek	24	1969	7	29%	2.516
Gooik	82	1975	16	20%	4.268
Grimbergen	295	2004	31	10%	12.554
Grobbendonk	78	2001	20	26%	5.026
Haacht	26	1969	18	69%	6.355
Haaltert	86	1978	7	8%	8.209
Halen	80	1981	16	20%	4.135
Halle	202	1975	36	18%	14.695
Ham	24	1981	5	21%	4.634
Hamme	423	2006	35	8%	11.587
Hamont-Achel	118	2005	16	14%	6.147
Harelbeke	433	1981	15	3%	12.301
Hasselt	567	2005	116	20%	29.131
Hechtel-Eksel	87	1999	10	11%	5.478

GEMEENTE	AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED	JAAR LAATSTE INVENTARISATIE	AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN	OMZETTINGSPERCENTAGE (AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN / AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED*100)	TOTAAL AANTAL GEBOUWEN
Heers	206	1997	64	31%	3.538
Heist-Op-Den-Berg	317	1985	23	7%	18.422
Hemiksem	61	2008	7	11%	4.124
Herent	35	1969	11	31%	8.109
Herentals	191	2001	38	20%	11.658
Herenthout	68	2001	6	9%	3.922
Herk-De-Stad	115	1981	26	23%	5.580
Herne	79	1975	19	24%	3.247
Herselt	79	2000	17	21%	7.424
Herstappe	9	1990	1	11%	44
Herzele	163	1978	60	37%	7.797
Heusden-Zolder	52	1981	14	27%	12.563
Heuvelland	268	1991	71	26%	4.429
Hoegaarden	112	1969	29	26%	3.087
Hoeilaart	11	1975	10	91%	4.678
Hoeselt	97	1996	18	19%	4.081
Holsbeek	34	1969	10	29%	4.448
Hooglede	142	2001	6	4%	4.789
Hoogstraten	345	2002	52	15%	8.896
Horebeke	108	1999	29	27%	989
Houthalen-Helchteren	105	2005	12	11%	11.794
Houthulst	250	2006	13	5%	4.714
Hove	77	1985	7	9%	3.136
Huldenberg	39	1969	28	72%	4.595
Hulshout	54	2000	12	22%	4.641
Ichtegem	372	2010	17	5%	6.632
Ieper	1.128	1987	148	13%	16.608
Ingelmunster	124	2001	8	6%	5.272
Izegem	420	2001	31	7%	13.307
Jabbeke	195	2008	11	6%	6.297
Kalmthout	69	1985	6	9%	7.345
Kampenhout	92	1975	19	21%	4.946

GEMEENTE	AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED	JAAR LAATSTE INVENTARISATIE	AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN	OMZETTINGSPERCENTAGE (AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN / AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED*100)	TOTAAL AANTAL GEBOUWEN
Kapellen	125	1985	12	10%	10.580
Kapelle-Op-Den-Bos	25	1975	3	12%	3.819
Kaprijke	199	2001	31	16%	2.962
Kasterlee	115	2001	11	9%	8.371
Keerbergen	9	1969	6	67%	5.554
Kinrooi	208	2005	22	11%	5.418
Kluisbergen	191	1998	30	15%	3.259
Knesselare	108	1994	9	8%	3.940
Knokke-Heist	659	2005	82	12%	14.672
Koekelare	339	2010	29	9%	4.019
Koksijde	166	1982	35	21%	12.172
Kontich	177	1985	16	9%	8.267
Kortemark	541	2008	10	2%	5.969
Kortenaken	27	1969	22	81%	3.832
Kortenbergh	50	1969	9	18%	7.624
Kortesseme	161	1999	35	22%	3.682
Kortrijk	1.762	2003	249	14%	33.867
Kraainem	53	2010	13	25%	4.675
Kruibeke	227	1981	29	13%	6.900
Kruishoutem	206	1999	59	28%	3.966
Kuurne	218	2007	3	1%	5.772
Laakdal	75	1990	28	37%	7.364
Laarne	221	2002	31	14%	5.690
Lanaken	234	1996	50	21%	10.543
Landen	86	1969	32	37%	7.017
Langemark-Poelkapelle	144	1987	22	15%	3.852
Lebbeke	226	2001	35	15%	8.319
Lede	110	1978	15	14%	8.409
Ledegem	166	1999	13	8%	4.624
Lendelede	156	2008	0	0%	2.696
Lennik	86	1975	31	36%	3.895
Leopoldsburg	21	1981	7	33%	6.137

GEMEENTE	AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED	JAAR LAATSTE INVENTARISATIE	AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN	OMZETTINGSPERCENTAGE (AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN / AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED*100)	TOTAAL AANTAL GEBOUWEN
Leuven	1.563	2010	234	15%	33.764
Lichtervelde	100	2001	6	6%	3.980
Liedekerke	8	1975	1	13%	5.314
Lier	734	1990	130	17%	13.952
Lierde	123	2000	14	11%	3.016
Lille	94	2001	18	19%	7.851
Linkebeek	88	2010	5	6%	1.812
Lint	31	1985	1	32%	2.935
Linter	36	1969	14	39%	3.494
Lochristi	318	1993	33	10%	9.993
Lokeren	430	1981	58	13%	16.454
Lommel	123	2005	12	10%	13.878
Londerzeel	103	1975	12	11%	7.817
Lo-Reninge	317	2003	58	18%	1.833
Lovendegem	172	1994	16	9%	4.314
Lubbeek	37	1969	16	43%	5.971
Lummen	64	1981	13	20%	6.562
Maarkedal	301	1998	31	10%	3.017
Maaseik	305	2005	86	28%	10.314
Maasmechelen	272	1996	27	10%	13.807
Machelen	72	2003	8	11%	5.013
Maldegem	307	2003	40	13%	10.779
Malle	63	1985	24	38%	5.790
Mechelen	1.387	1995	402	29%	31.981
Meerhout	95	2002	13	13%	4.549
Meeuwen-Gruitrode	70	2005	10	14%	5.672
Meise	94	1975	20	21%	7.876
Melle	127	1989	12	9%	4.863
Menen	697	2002	52	7%	16.589
Merchtem	113	1975	17	15%	6.439
Merelbeke	255	1989	29	11%	10.484
Merksplas	74	2002	13	18%	3.781

GEMEENTE	AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED	JAAR LAATSTE INVENTARISATIE	AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN	OMZETTINGSPERCENTAGE (AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN / AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED*100)	TOTAAL AANTAL GEBOUWEN
Mesen	33	1991	9	27%	541
Meulebeke	309	2008	4	1%	5.325
Middelkerke	454	2002	51	11%	10.031
Moerbeke-Waas	104	1993	16	15%	3.030
Mol	263	2002	30	11%	15.404
Moorslede	257	1999	7	3%	5.365
Mortsel	87	1985	17	20%	8.723
Nazareth	173	1991	9	5%	5.227
Neerpelt	121	2005	15	12%	6.819
Nevele	594	1989	37	6%	5.689
Niel	39	1985	4	10%	4.108
Nieuwerkerken	53	1981	9	17%	3.094
Nieuwpoort	135	1982	47	35%	5.008
Nijlen	100	1997	8	8%	9.586
Ninove	371	1978	60	16%	16.471
Olen	36	2001	4	11%	5.217
Oostende	1.102	2005	178	16%	22.170
Oosterzele	238	1989	25	10%	6.329
Oostkamp	569	2006	14	2%	10.247
Oostrozebeke	173	2006	1	0,5%	3.525
Opglabbeek	16	1981	3	19%	4.090
Opwijk	44	1975	10	23%	5.957
Oudenaarde	837	1996	147	17%	13.857
Oudenburg	161	2001	21	13%	4.199
Oud-Heverlee	33	1969	11	33%	4.732
Oud-Turnhout	62	1997	6	10%	5.715
Overijse	98	1975	17	17%	11.079
Overpelt	85	2005	12	14%	5.797
Peer	193	2005	36	19%	6.924
Pepingen	68	1975	12	18%	2.018
Pittem	297	2010	4	1%	3.332
Poperinge	645	1989	95	15%	10.347

GEMEENTE	AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED	JAAR LAATSTE INVENTARISATIE	AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN	OMZETTINGSPERCENTAGE (AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN / AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED*100)	TOTAAL AANTAL GEBOUWEN
Putte	130	1997	10	7%	7.565
Puurs	103	1995	15	15%	7.407
Ranst	181	1985	27	15%	7.733
Ravels	198	2001	9	5%	6.791
Retie	122	2004	9	7%	4.771
Riemst	263	1990	108	41%	7.565
Rijkevorsel	76	2002	10	13%	4.967
Roeselare	794	1999	47	6%	26.764
Ronse	686	1998	31	5%	11.483
Roosdaal	78	1975	16	21%	4.817
Rotselaar	54	1969	22	41%	7.224
Ruiselede	343	2008	11	3%	2.586
Rumst	88	1985	10	11%	6.500
Schelle	32	1985	6	19%	3.308
Scherpenheuvel-Zichem	99	1969	21	21%	10.806
Schildes	107	1985	22	21%	8.415
Schoten	98	1985	15	15%	12.405
Sint-Amands	122	1995	19	16%	3.425
Sint-Genesius-Rode	152	2015	21	14%	7.152
Sint-Gillis-Waas	186	1981	14	8%	8.308
Sint-Katelijne-Waver	130	1997	26	20%	9.291
Sint-Laureins	195	2003	22	11%	3.543
Sint-Lievens-Houtem	72	1978	16	22%	4.583
Sint-Martens-Latem	111	1991	19	17%	3.966
Sint-Niklaas	536	1981	68	13%	29.183
Sint-Pieters-Leeuw	234	2005	10	4%	12.048
Sint-Truiden	532	1981	212	40%	17.030
Spiere-Helkijn	124	2003	14	11%	1.080
Stabroek	90	1985	5	6%	6.930
Staden	135	2001	4	3%	5.594
Steenokkerzeel	116	1975	22	19%	4.950
Stekene	131	1981	15	11%	8.551

GEMEENTE	AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED	JAAR LAATSTE INVENTARISATIE	AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN	OMZETTINGSPERCENTAGE (AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN / AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED*100)	TOTAAL AANTAL GEBOUWEN
Temse	268	1981	17	6%	11.722
Ternat	45	1975	14	31%	6.590
Tervuren	203	2003	27	13%	8.788
Tessenderlo	25	1981	13	52%	7.469
Tielt	705	2006	17	2%	9.420
Tielt-Winge	32	1969	14	44%	4.956
Tienen	296	1969	65	22%	14.925
Tongeren	550	1990	160	29%	13.610
Torhout	389	2007	17	4%	9.052
Tremelo	21	1969	3	14%	6.679
Turnhout	511	1997	52	10%	15.742
Veurne	459	1982	138	30%	5.810
Vilvoorde	327	2003	17	5%	14.067
Vleteren	113	1989	15	13%	1.929
Voeren	365	1992	61	17%	2.175
Vorselaar	57	2002	10	18%	3.568
Vosselaar	38	1997	5	13%	4.224
Waarschoot	104	1994	13	12%	3.656
Waasmunster	198	2007	28	14%	4.945
Wachtebeke	62	1993	13	21%	3.590
Waregem	863	2010	12	1%	16.420
Wellen	121	1999	27	22%	3.280
Wemmel	60	2006	11	18%	5.080
Wervik	218	1991	16	7%	9.044
Westerlo	136	2000	27	20%	10.574
Wetteren	305	2003	43	14%	11.075
Wevelgem	657	2003	47	7%	14.840
Wezembeek-Oppem	51	2011	6	12%	5.007
Wichelen	156	2003	27	17%	5.389
Wielsbeke	227	2007	5	2%	4.495
Wijnegem	31	1985	6	19%	3.526
Willebroek	148	1995	14	9%	10.391

GEMEENTE	AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED	JAAR LAATSTE INVENTARISATIE	AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN	OMZETTINGSPERCENTAGE (AANTAL BESCHERMDE MONUMENTEN / AANTAL GOEDEREN INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED*100)	TOTAAL AANTAL GEBOUWEN
Wingene	564	2009	4	0,7%	6.959
Wommelgem	47	1985	9	19%	4.802
Wortegem-Petegem	154	1998	26	17%	3.095
Wuustwezel	58	1985	15	26%	8.387
Zandhoven	105	1985	23	22%	5.566
Zaventem	184	2014	11	6%	11.537
Zedelgem	432	2010	22	5%	10.075
Zelev	311	2006	9	3%	8.895
Zelzate	129	2004	15	12%	5.626
Zemst	88	1975	12	14%	9.674
Zingem	191	1999	9	5%	3.392
Zoersel	74	1985	10	14%	8.627
Zomergem	166	1994	15	9%	3.889
Zonhoven	42	1981	11	26%	8.300
Zonnebeke	248	1991	26	10%	5.968
Zottegem	303	1978	64	21%	12.123
Zoutleeuw	86	1969	37	43%	4.052
Zuienkerke	180	2002	34	18%	1.454
Zulte	113	1991	13	12%	7.019
Zutendaal	22	1981	3	14%	3.331
Zwalm	257	2000	55	21%	3.870
Zwevegem	546	2005	12	2%	11.394
Zwijndrecht	67	1985	5	7%	6.926

LIJST VAN AFKORTINGEN

ADAK	Archeologische Dienst Antwerpse Kempen
ADW	Archeologische Dienst Waasland
Archeo7	intergemeentelijke Archeologische Dienst uit de zuidelijke Westhoek
Archeologiedecreet	Decreet van 30 juni 1993 houdende bescherming van het archeologisch patrimonium
AROHM	Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting, Monumenten en Landschappen
CAI	Centrale Archeologische Inventaris
CICR	Comité International de la Croix-Rouge
CO7	CultuurOverleg 7
CRKC	Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur
FOD	Federale Overheidsdienst
GDI- Vlaanderen	Geografische Data-infrastructuur Vlaanderen
GIS	Geografische Informatiesystemen
HAVIK	Heel Archeologisch Vlaanderen In Kaart
IAD	Intergemeentelijke Archeologische Dienst
IAP	Instituut voor het Archeologisch Patrimonium
ICOMOS	International Council on Monuments and Sites
IMO	International Museums Office
KCM(L)	Koninklijke Commissie voor Monumenten (en Landschappen)
KLAD	Kale-Leie Archeologische Dienst
KMKG	Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
KUL	Katholieke Universiteit Leuven
Landschapsdecreet	Decreet van 16 april 1996 betreffende de landschapszorg
M&L	Monumenten en Landschappen
MER	Milieueffectenrapportage
Monumentendecreet	Decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten
NDO	Nationale Dienst voor Opgravingen
NPHK	Nationaal Park Hoge Kempen
OVAM	Openbare Vlaamse Afvalstoffenmaatschappij
PORTIVA	Plaatselijk Overleg Regio Tienen, Interlokale Vereniging voor Archeologie
RAAKVLAK	Intergemeentelijke Dienst voor Archeologie in Brugge en Ommeland
RLKM	Regionaal Landschap Kempen en Maasland
RSV	Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen
RUP	Ruimtelijk Uitvoeringsplan

RWO	Ruimtelijke Ordening, Wonen en Onroerend Erfgoed
SOLVA	Intergemeentelijk samenwerkingsverband voor ruimtelijke ordening en socio-economische expansie
UGent	Universiteit Gent
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation
VAR	Vlaamse Archeologische Raad
VCRO	Vlaamse Codex Ruimtelijke Ordening
VRIND	Vlaamse Regionale Indicatoren
WINAR	Wingense Archeologische Dienst
ZEN	Zonder Economisch Nut
ZOLAD+	Zuid-Oost-Limburgse Archeologische Dienst

LITERATUUR

Agentschap Inspectie RWO – cel onroerend erfgoed, Jaarverslag 2013, agentschap Inspectie RWO, 2014, p. 35.

Agentschap Inspectie RWO – cel onroerend erfgoed, Jaarverslag 2014, agentschap Inspectie RWO, 2015, p. 33.

Agentschap Natuur en Bos, Nationaal Park Hoge Kempen, www.natuurenbos.be/nphk, geraadpleegd op 19-05-2017.

Agentschap Onroerend Erfgoed, Onderzoeksrapporten Agentschap Onroerend Erfgoed, Ex situ beheer van archeologische ensembles. Nulmeting van de bestaande depotwerking in Vlaanderen. Agentschap Onroerend Erfgoed, Brussel, 2015, p. 89.

Agentschap Onroerend Erfgoed, Verankeren van erfgoed in ruimtelijk beleid. Handboek. Voorbeelden van stedenbouwkundige voorschriften voor ruimtelijke uitvoeringsplannen en stedenbouwkundige verordeningen in functie van de zorg voor onroerend erfgoed. Agentschap Onroerend Erfgoed, Brussel, 2015, p. 175.

Algemene Directie Statistiek - Statistics Belgium, Kadastrale statistiek van het gebouwenpark, België en gewesten, 2016, http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/economie/bouw_industrie/gebouwenpark/, geraadpleegd op 09-06-2017.

Allaert, G., Wegwijs in ruimtelijke economie. Doorkijk naar planning en management van ruimte. Academia Press, Gent, 2010, p. 382.

Anselin, L., Cohen, J., Cook, D., Gorr, W. & Tita, G., Spatial analysis of crime. In "measurement and analysis of crime and justice", 4, 2000, p. 213-262.

Antrop, M., De Maeyer, Ph., Neutens, T. & Van de Weghe, N. Geografische informatiesystemen. Academia Press, Gent, 2013, p. 460.

Antrop M., Het landschap meervoudig bekeken. DNB Pelckmans, Kapellen, 1989, p. 400.

Antrop M., Van landschapsbescherming tot transdisciplinaire landschapszorg. In "*Monumenten & Landschappen*", 30 (2011), 3, p. 42-50.

- Balthazar, H., e.a., Erfgoedzorg in de 21ste eeuw. Kritische beschouwingen. Koning Boudewijnstichting, Brussel en Tijdsbeeld, Gent, 2004, p. 104.
- Beerten, K. & Goeminne, N., De monitoring van de Neanderthalsite in Veldwezelt- Hezerwater (prov. Limburg, BE). Een samenwerking tussen de gemeente Lanaken en Monumentenwacht, Monumentenwacht, 2016, p. 28
- Bourgeois, G., Beleidsnota onroerend erfgoed 2009- 2014, Vlaams Parlement, stuk 189, Nr. 1 (2009-2010), 2009, p. 42.
- Bourgeois, G., Conceptnota: "een toekomst voor de Vlaamse parochiekerk", 2011, p. 15.
- Capenberghe, J., De Dijn C.G. & Laenen M. (eds.) Een verleden landschap? Erfgoedzorg vandaag en morgen, nieuwe uitdagingen. Provinciaal centrum voor cultureel erfgoed Limburg, Hasselt, 2006., p. 141.
- CICR, Projet d'une Déclaration internationale concernant les lois et coutumes de la guerre. Bruxelles, 27 août 1874. <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/dih.nsf/TRA/135?OpenDocument>, geraadpleegd op 24-04-2017.
- Cosyns, E., Landschapsbeheerplan Kemmelberg. Wvi, Rapport i.o. gemeentebestuur Heuvelland, Brugge, 2014, p. 206, 2 delen + kaartenbundel.
- Cousserier, K. & Meylemans, E. VIOE-Rapporten 02: Centrale Archeologische Inventaris(CAI) II. Thematisch inventarisatie- en evaluatieonderzoek, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Brussel, 2006, p. 126.
- Cousserier, K., Bogaerts, B. & Vanderbeken, T., De Centrale Archeologische Inventaris (CAI): een hulpinstrument voor toekomstgericht archeologisch beheer In: "Cuyt, G., Sas, K. (eds.), *Vlekken in het zand. Archeologie in en rond Antwerpen.*" Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie, Antwerpen, 2003, p. 35-46.
- CRKC, Databank praktijkvoorbeelden, 2017, <http://crkc.be/praktijkvoorbeelden>, geraadpleegd op 19-05-2017.
- Cultuurraad voor de Nederlandse cultuurgemeenschap, Ontwerp van decreet tot bescherming van monumenten en landschappen, memorie van toelichting. Vlaams Parlement, 122 (1973-1974) – nr. 1, 1973, p. 29.
- De Boe, G., Archeologie in Vlaanderen. Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, Antwerpen, 1996, Volume 34/3, p. 43.
- De Haan, A., 1.1 Historische geografie. In "Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed Vlaanderen", 2010, (http://www.onderzoeksbalans.be/onderzoeksbalans/landschap/integrerend/historische_geografie).
- De Haan, A., Heyn M. & Leinfelder, H., 1.6 Landschapsbeheer. In: "Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed Vlaanderen", 2008, (<http://www.onderzoeksbalans.be/onderzoeksbalans/landschap/integrerend/landschapsbeheer>).
- De Maeyer, J., Bergmans, A., Denslagen, W., Stynen, H., Van Leeuwen W., Verpoest L., Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg. Handelingen van het Nederlands-Vlaams symposium, Leuven 13-14 september 1999, p. 262.
- De Maeyer, Y., Van Aerschot-Van Haeverbeeck, S. et al. Plaatsnamenregister bij de reeks Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur 1971-2005, Brussel, 2007, p. 117.
- Demasure, B., Rapport sociaal-economische streekstudie Midden- en Zuid-West-Vlaanderen (1840-1970). Een kritische analyse aan de hand van overheidstellingen. Centrum voor Agrarische Geschiedenis, Leuven, 2011, p. 277.
- Demey, A. & Goedleven, E. (eds.), Vijftig jaar beschermingen in Vlaanderen. AROL/Bestuur voor Monumenten- en landschapszorg, Brussel, 1983, p. 15.
- Deneef, R., Ostyn G. & Van den Breemt P., Door een groene bril of 50 jaar Landschapszorg, in "Monumenten en Landschappen: Een zorg", M&L Extra, Brugge, 1985, p. 25-31.

De Peuter, B., De Smedt, J., Van Dooren, W., Bouckaert, G., Handleiding beleidsevaluatie deel 2: Monitoring van beleid. Steunpunt bestuurlijke organisatie Vlaanderen, Leuven, 2007, p. 110.

De Smith, M.J., Statistical analysis handbook. A comprehensive handbook of statistical concepts, techniques and software tools. A web-based statistics resource. The Winchelsea Press, Winchelsea, 2015, s.p.

Draye, A. M., De bescherming van het roerend en onroerend erfgoed. Wet-, decreet- en regelgeving van kracht binnen het Vlaamse Gewest / de Vlaamse Gemeenschap, De Boeck & Larcier NV, Brussel, 2007, p. 435.

Ennekens, K., e.a., Goed bewaarde winkelinterieurs sinds 1875. Luster NV, 2014, p. 190.

Goossens, M. & Vlaeminck, S. Monumenten- en landschapszorg. Gids Vlaanderen. Wolters Kluwer België nv, Zaventem, 1992, p. 433.

Hof van Cassatie, arrest van 23 februari 2012 (België), rolnummer: C.10.0574.N, https://lex.be/nl/doc/be/rechtspraak-belgie/hof-van-cassatie-arrest-23-februari-2012-bejc_201202234, geraadpleegd op 12-04-2017.

Hofkens, E. & Roosens, I. (eds.). Nieuwe impulsen voor de landschapszorg. De landschapsatlas: baken voor een verruimd beleid, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap: Afdeling Monumenten en Landschappen, M&L-cahier 5, Brussel, 2001, p. 191.

Hoof, E. & Verwinnen, K. 2. Inventarisatie van bouwkundig erfgoed, In “*Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed Vlaanderen*”, 2008, (<http://www.onderzoeksbalans.be/onderzoeksbalans/bouwkundig/inventarisatie>).

Hoof, E., Bouwkundig erfgoed in kaart gebracht. Methodologie en conclusies van de administratieve actualisatie van de inventaris bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. In ‘*Relicta*’, 7, 2011, p. 239-260.

IDEA consult, Onderzoek naar de bouwpreizen inzake restauratie van onroerend erfgoed, finaal rapport 22 april 2016, in opdracht van agentschap Onroerend Erfgoed, Brussel, 2016, p. 97.

Lloyd, Chr., Spatial data analysis. An introduction for GIS users. Oxford University Press, Oxford, 2010, p. 224.

Loeff, K., Industrieel erfgoed. Van buitenbeentje binnen de monumentenzorg naar boegbeeld van de erfgoedzorg, Primavera Pers, Leiden, 2013, p. 87.

Meylemans, E. (ed.). Drie jaar Centrale Archeologische Inventaris: een overzicht en stand van zaken, CAI-I De opbouw van een archeologisch beleidsinstrument, IAP-Rapporten 14 (CAI-I), Brussel, 2004, p. 9-28.

Meylemans, E., Van Daele, K., Cousserier, K. & Jansen, I. Centrale Archeologische Inventaris (CAI) In “Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed. Een nieuw perspectief voor erfgoedonderzoek”, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Brussel, 2006, p. 64-68.

Pareyn L., Poma K., Vermeulen A., Ysebaert C., Van natuur tot cultuur : huldeboek Karel Poma. Liberaal Archief, Gent, 2000, p. 180.

Poma, K., Cultuurbeleid in crisistijd. Ministerie van Cultuur, Brussel, 1984, p. 88.

Provincie Vlaams-Brabant, Provinciaal ruimtelijk uitvoeringsplan Citadel Diest-stad Diest, www.vlaamsbrabant.be/binaries/PRUP_Citadel_def_tcm5-105505.pdf, geraadpleegd op 19-05-2017.

Quilliot, M., La protection des monuments historiques et des sites en Belgique. Société d'impressions littéraires, industrielles et commerciales, Rijsel, 1934, p. 196.

Raad van Europa, Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, European Treaty Series, No. 121, Granada, 1985, p. 8.

Raad van State, afdeling bestuursrechtspraak VIIe kamer, Arrest: nr. 201.046 van 18 februari 2010 in de zaak A. 150.416/VII-37.603. <http://www.raadvanstate.be/Arresten/201000/000/201046.pdf#xml=http://www.raadvanstate.be/apps/dtsearch/getpdf.asp?DocId=22422&Index=c%3a%5csoftware%5cdtsearch%5cindex%5carrets%5fnl%5c&HitCount=1&hits=773+&144402720172610>, geraadpleegd op 26-04-2017.

R Core Team, R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Wenen, Oostenrijk, 2015, URL: <https://www.R-project.org/>.

Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen. Amersfoort, 2011, p. 79.

Rijksdienst voor het cultureel erfgoed. Erfgoedbalans 2009. Archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 2009, p. 302.

Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg. Cultuurbezit in Vlaanderen: Lijst van de beschermde monumenten en landschappen op 31 december 1976. Snoeck- Ducaju & Zoon, Gent, 1976, p. 99.

Ruys, M., e.a., Johan Fleerackers, Herinneringen en gedachten, Lannoo, Tielt, 1991, p. 328.

Sauwens, J. Beleidsverklaring: een Vlaams Monumenten- en landschapsbeleid. Ministerie van de Vlaamse gemeenschap, Brussel, 1992, p. 15.

Seaman, D. E. & Powell, R. A., An evaluation of the accuracy of kernel density estimators for home range analysis, in *"ecology"*, 77 (1996), 7, p. 2075-2085.

Seberechts, F. (ed.), Art J., De Wever, Br., Tyssens, J. & Verschaffel, T., Duurzamer dan graniet. Over monumenten en Vlaamse beweging. Uitgeverij Lannoo, Perspectief Uitgaven, Gent, 2003, p. 182.

s.n., Monumentenzorg 1991, Brussel, 1991, p. 67. Met enkele beschouwingen van Gemeenschapsminister van ruimtelijke ordening en huisvesting, Louis Walt Niel.

Stad Brugge, Welke locaties maken deel uit van musea Brugge? www.visitbruges.be/16-locaties, geraadpleegd op 12-05-2017.

Stad Oostende, Creosoteerwerf, <https://www.oostende.be/product.aspx?id=2421>, geraadpleegd op 12-05-2017.

Studiedienst van de Vlaamse Regering, VRIND 2015, Vlaamse Regionale Indicatoren. Studiedienst van de Vlaamse Regering, Brussel, 2016, p. 480.

Studiedienst van de Vlaamse Regering, VRIND 2016, Vlaamse Regionale Indicatoren. Studiedienst van de Vlaamse Regering, Brussel, 2017, p. 484.

Stynen, H. De koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen: een terugblik over de periode van 1835 tot de jaren zestig. In *"Monumenten & Landschappen"*, 4 (1985), 1, p. 6-37.

Stynen, H. Een terugblik op 150 jaar Monumentenzorg, in *"Monumenten en Landschappen: Een zorg"*, M&L Extra: begeleiding bij BRT-televisieprogrammareeks, Brugge, p. 18-24.

Stynen, H. De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten en landschapszorg in België 1835-1940, Stichting Vlaams Erfgoed, Brussel, 1998, p. 418.

The getty conservation institute, cultural heritage policy documents. http://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter07.html, geraadpleegd op 7-02-2017.

Toerisme Vlaanderen, Impulsprogramma's toeristische hefboomprojecten, <http://www.toerismevlaanderen.be/impuls-hefboomprojecten>, geraadpleegd op 27-04-2017.

Van Bruane, A.-L., Blondé, B. & Boone, M. (eds.). Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de lage landen, 1100-1600. Academia Press, Gent, 2016, p. 344.

Van Daele K., Meganck L., Mortier S., Data- driven systems and system-driven data: the story of the Flanders heritage inventory (1995–2015). Conference paper, ISPRS Annals of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences, Volume II-5/W3, 2015, p. 323-327.

Van Daele, K., Meylemans, E. & De Meyer, M. De Centrale Archeologische Inventaris: een databank van archeologische vindplaatsen, CAI-I, De opbouw van een archeologisch beleidsinstrument, IAP-Rapporten 14 (CAI-I), Brussel, p. 29-48.

Van den Eeckhout, P., Vanthemsche, G. (eds.), Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19de–21ste eeuw. Koninklijke commissie voor geschiedenis, Brussel, 2009, p. 1629.

Vandenhende, L., Van Hoorick, G., Verhelst, A., Vansant, P., Zakboekje Onroerend Erfgoed 2016. De nieuwe Vlaamse regeling voor monumenten, stads- en dorpsgezichten, landschappen en archeologie. Wolters Kluwer, Mechelen, 2016, p. 686.

Vanmechelen, D., Beleidsnota ruimtelijke ordening, monumenten en landschappen 2004-2009, Vlaams Parlement, stuk 92 (2004-2005) – nr. 1, 2004, p. 103.

Verpoest, L., “*Bouwen door de eeuwen heen*”: stand van zaken van het onderzoek in België, in “*De Maeyer J., A. Bergmans et al Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg.*” Handelingen van het Nederlands-Vlaams symposium, Leuven 13-14 september 1999, p. 32-42.

Vlaams Parlement, Ontwerp van decreet tot wijziging van het decreet van 16 april 1996 houdende bescherming van landschappen. Vlaams Parlement stuk 841 (2001-2002) – nr. 1, 2001, p. 67.

Vlaams Parlement, Ontwerp van decreet tot wijziging van het decreet van 16 april 1996 houdende bescherming van landschappen. Vlaams Parlement stuk 841 (2001-2002) – nr. 3, 2001, p. 17.

Vlaamse overheid, Inspectie RWO, Wooninspectie, Jaarverslag 2014, Woningkwaliteit en handhaving onder één dak, D/2015/3241/004, Brussel, 2015, p. 92.

Vlaamse overheid, Omzendbrief RO/2014/02, Betreft: afwegingskader en randvoorwaarden voor de oprichting van windturbines, 25 april 2014, p. 19, http://www2.vlaanderen.be/ruimtelijk/wetgeving/omzendingen/docs/ozb_2014_02_wts.pdf, geraadpleegd op 19-05-2017.

Vlaamse overheid, stadsvernieuwingsprojecten, www.stedenbeleid.vlaanderen.be/stadsvernieuwing/overzicht-stadsvernieuwingsprojecten/antwerpen/eilandje, geraadpleegd op 19-05-2017.

Vlaamse overheid, Turnova, www.stedenbeleid.vlaanderen.be/turnova-op-toerental-0, geraadpleegd op 19-05-2017.

Vlaamse overheid, Wet, Decreet- en Regelgeving. Monumenten, Stads- en Dorpsgezichten; Landschappen, Archeologie en Varend Erfgoed (Officieuze coördinatie), Ruimte en Erfgoed, Brussel, 2010, p. 222.

Vlaamse Raad, Ontwerp van decreet houdende bescherming van het archeologisch patrimonium, memorie van toelichting. Vlaams Parlement, stuk 258 (1992-1993) – nr. 1, 1992, p. 72.

Wickham, H. ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis. Springer, Londen, 2009, p. 212.

WIT architecten, Complexe stadsprojecten draaiboek, Masterplan Brepolssite Turnhout, Kenniscentrum Vlaamse steden, Turnova Turnhout, Hoegaarden, 2006, p. 30

WEBSITES

Agentschap Onroerend Erfgoed, <https://besluiten.onroenderfgoed.be/>.

Agentschap Onroerend Erfgoed, <https://cai.onroenderfgoed.be/>.

Agentschap Onroerend Erfgoed, <https://geo.onroenderfgoed.be/>.

Agentschap Onroerend Erfgoed, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/>.

WETTEKSTEN

Bijzondere Wet van 8 augustus 1988 tot hervorming der instellingen.

Decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten.

Decreet van 16 april 1996 betreffende de landschapszorg.

Decreet van 30 juni 1993 houdende bescherming van het archeologisch patrimonium.

Onroenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 (gecoördineerde versie – 2014).

Onroenderfgoedbesluit van 16 mei 2014 (gecoördineerde versie – 2016).

Vlaamse Codex Ruimtelijke Ordening (VCRO).

Wet van 7 augustus 1931 op het behoud van monumenten en landschappen.

Wet van 29 maart 1962 houdende de organisatie van de ruimtelijke ordening en van de stedenbouw.

Wet van 29 mei 1948 houdende bijzondere bepalingen tot aanmoediging van het privaat initiatief bij het oprichten van goedkope woningen en het kopen van kleine landeigendommen.

VERANTWOORDING VAN KAARTEN

Basiskaart gemeentegrenzen: Informatie Vlaanderen, Voorlopig Referentiebestand Gemeentegrenzen, Toestand 29-01-2016, <http://www.geopunt.be/catalogus/datasetfolder/670dc426-370a-4edc-ac65-6c4bcc065773>.

Departement Omgeving, afdeling onderzoek en monitoring, ruimteboekhouding Vlaanderen 1994-2016 (niet publiek).

Kaarten onroerend erfgoed:

- Agentschap Onroerend Erfgoed, aanduidingsobjecten
- Agentschap Onroerend Erfgoed, erfgoedobjecten

<https://inventaris.onroenderfgoed.be/portaal/kaarten>.

Kaart traditionele landschappen: Universiteit Gent, Vakgroep Geografie, Traditionele landschappen, 1995; <http://www.geopunt.be/catalogus/datasetfolder/90d22342-b387-4366-a4e3-2d14be128772>.